

Rozeta Gujejiani

**ETHNOLOGICAL ASPECTS
OF REPRESENTATION OF HISTORY**

Tbilisi, 2017

როზეტა გუჯეჯიანი

**ისტორიის ჩავრეზენსაციის
ეთნოლოგიური ასპექტები**

თბილისი, 2017

ნიგნში წარმოდგენილია ქართველთა ისტორიული მეხსიერების რამდენიმე სეგმენტი, ყურადღება გამახვილებულია ისტორიის რეპრეზენტაციის საკითხზე. ეთნოგრაფიულ და ისტორიულ წყაროებზე დაყრდნობით გამოვლენილია ისტორიის რეპრეზენტაციის ზოგიერთი ეთნოგრაფიული ასპექტი.

ნიგნი შედგება შესავლისა და შვიდი თავისაგან. პირველ და მეორე თავებში ასახული ინფორმაცია უნივერსალურია საქართველოს ყველა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარისათვის: გაანალიზებულია დიდგორის გამარჯვებისა („ძლევაი საკვირველის“) და შემდგომ წმიდა თამარ მეფის ნათელი ხატების ადგილი და მნიშვნელობა ქართველთა ისტორიულ მეხსიერებაში და ამ სიუჟეტების გამოვლინებები ტრადიციულ ქართულ ყოფაში. სხვა თავებში განხილულია ლოკალურ არეალებში – ქართველთა რამდენიმე ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში – დაღეჟილი ისტორიული მეხსიერების ფაქტები, როგორც მუდმივად აღდგენადი და გაცოცხლებადი თემები: გვიანი შუა საუკუნეების გმირის – ყანსავ ყიფიანის – სახება სვანეთში; კულტურული მეხსიერების ფაქტები მკვიდრ თურქეთელ ქართველთა ტრადიციულ ყოფაში (ისტორიული ტაო, იმერხევი, ზემო მაჭახელი, ნიგალის ხეობა); ისტორიული მეხსიერების ფაქტები თურქეთის რესპუბლიკის მარმარილოს ზღვის რეგიონის ეთნიკურ ქართველთა შორის; ბათუმთან დაკავშირებული სოციალურ-კულტურული ასპექტები თურქეთელ ქართველთა ტრადიციულ ყოფაში დასხვ.

რედაქტორი

აკადემიკოსი მარიამ ლორთქიფანიძე

რეცენზენტები:

პროფესორი ჯაბა სამუშია

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი მანანა ხიდაშელი

პროფესორი ქეთევან ხუციშვილი

სტილის რედაქტორი

ეთნოლოგიის დოქტორიი ეკა ჭკუასალი

კომპიუტერული უზრუნველყოფა

დათო მოსიაშვილი

ყდაზე გამოსახულია სვანეთის საერისთავო დროშის („ლემის“) ბუნიკი.

ფოტოს ავტორი: გ. კილაძე, საქართველოს ეროვნული მუზეუმი.

მსოფლიო სამეცნიერო საზოგადოებაში ინტერესი ისტორიული (/კულტურული) მეხსიერების (Memory Studies), როგორც კვლევის ინტერდისციპლინური მიმართულების მიმართ, დღითიდღე იზრდება. ისტორიული მეხსიერების მკვლევართა შორის არიან ისტორიკოსები, კულტურის ისტორიკოსები, ეთნოლოგები, ფილოლოგები, სოციოლოგები. ისტორიული მეხსიერების კვლევა მნიშვნელოვანია საქართველოსთვისაც, როგორც ხანგრძლივი ისტორიის მქონე ქვეყნისათვის.

სამეცნიერო ლიტერატურაში თავდაპირველად ჩნდება ტერმინი „კოლექტიური მეხსიერება“, ამჟამად გამოიყენება სხვა ტერმინებიც – „სოციალური მეხსიერება“, „კულტურული მეხსიერება“ და „ისტორიული მეხსიერება“. დროთა განმავლობაში ხდება თითოეული ამ ტერმინისათვის კონკრეტული დეფინიციებისა და საკვლევი არეალის გამოკვეთა.

ისტორიული მეხსიერების კვლევის თემატიკა მეტად ფართო სპექტრის მომცველია და კაცობრიობის ისტორიის სხვადასხვა პერიოდის, გეოგრაფიული არეალისა თუ ეთნიკური კულტურის ამსახველ მასალას მოიცავს.

კოლექტიური მეხსიერების, როგორც ინდივიდუალური მეხსიერების განმსაზღვრელი მექანიზმის, შესახებ მსჯელობას იწყებს მორის ჰალბვაქსი (*Maurice Halbwachs*, 1877-1945)¹ და ტერმინში იგი მოიაზრებს არა ბიოლოგიური მოცემულობიდან მომდინარე მეხსიერებას, არამედ ამა თუ იმ სოციალური ჯგუფისთვის მშობლიურად მიჩნეულ და გაზიარებულ საერთო მეხსიერებას. ბიოლოგიური ტერმინოლოგია იცვლება საისტორიო მეცნიერებაში მიღებული ცნებებითა და განმარტებებით. ამ ახალი ტერმინით იწყება ინდივიდუალური და კოლექტიური მეხსიერებისა და ფსიქოლოგიური შტრიხების გამოიჯნა და ანალიზი.

ისტორიკოსებისათვის საკვლევი მასალაა წერილობითი და ზეპირი წყაროები, სხვადასხვა წარატივები ან სულაც ხელოვნების ძეგლები. ამ მხრივ ერთ-ერთ პირველ მკვლევარად გვევლინება ხელოვნების ისტორიკოსი აბუ ვარბურგი (*Abraham Aby Warburg*, 1866-1929), რომლის

¹ MAURICE HALBWACHS, ON COLLECTIVE MEMORY. Edited, Translated, and with an Introduction by LEWIS A. COSER. THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS. Chicago and London. 1992.

დაუსრულებელი ატლასი გვაძლევს საინტერესო სურათს ხმელთაშუაზღვისპირეთის რეგიონის კულტურებში (ხელოვნებაში) გამოხატული ისტორიული/კულტურული მეხსიერების ფაქტების შესახებ. ნარმოდგენილი ფაქტები ხანგრძლივი ისტორიული პერიოდის მომცველია: ანტიკური ხანიდან მეოცე საუკუნის 20-იანი წლებამდე¹.

ახალი განვითარება ისტორიული/კულტურული მეხსიერების კვლევამ ჰპოვა ცნობილი ეგვიპტოლოგის იან ასმანის შრომებში² და სხვ.

ისტორიული მეხსიერების კვლევის ფარგლებში აქტუალური თემაა კოლექტიური მეხსიერებისა და კულტურული იდენტობის ურთიერთმიმართების პრობლემა. ამ საკითხზე ჩვენ დროში იწერება მნიშვნელოვანი ნაშრომები³.

კოლექტიური მეხსიერება აპირობებს ეთნიკური (ან სოციალური ჯგუფების) მენტალობის თავისებურებებსაც, რადგან კოლექტიურ მეხსიერებაში ადგილს იკავებს ისეთი ისტორიული ფაქტები, რომელთაც ახასიათებთ ჯგუფისათვის მისაღები და ნაცნობი კატეგორიების ფარგლებში თვითდამკვიდრების უნარი. ხშირად კი ამგვარი ისტორიული ფაქტების ან ისტორიული პიროვნებების გაიგივება ხდება არქეტიპულ მოდელებთან⁴. მსგავსი კულტურული მეხსიერების ფაქტები

¹ Mnemosyne: Meanderings Through Aby Warburg's Atlas – <https://warburg.library.cornell.edu/>

² Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности, Языки славянской культуры, М.: 2004.

³ Нора П. Проблематика мест памяти; Франция-память/П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999, с. 17-50. Нора П. Между памятью и историей. Проблематика мест памяти. Нора П. Нация-память. Нора П. Как писать историю Франции. Нора П. Эра коммемораций. Озуф М. Пантеон Эколь нормаль мёртвых. Пюимеж Ж. Солдат Шовен. Винок М. Жанна Д'Арк. Хапаева Д. Прошлое как вызов истории. Приложение. Места памяти. План. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999. <http://ec-dejavu.ru/m-2/Memory-Nora.html> Йейтс Ф. Искусство памяти, Фонд поддержки науки и образования «Университетская книга», СПб, 1997; Арнаутова Ю.Е., MEMORIA: «ТОТАЛЬНЫЙ СОЦИАЛЬНЫЙ ФЕНОМЕН» И ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ. Образы прошлого и коллективная идеичность в Европе до начала Нового времени. М., 2003, с. 19-37. Рикёр П. Память, история, забвение. М., 2004, с. 136-143. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire Pierre Nora Representations, No. 26. Special Issue: Memory and Counter-Memory. (Spring, 1989), pp. 7-24. Савельева И.М., Полетаев А.В. (отв. ред.) Феномен прошлого, М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. Assmann, Aleida, Memory, Individual and Collective. Robert E. Goodin, Charles Tilly, 2009. The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis (Oxford Handbooks of Political Science), გვ.: 210-224 და სხვ.

⁴ Элиаде М. Космос и история., М. 1987, гв., 60-63. მირჩა ელიადე, მითის ასპექტები, თბ, 2009.

ნიშანდობლივია დასავლეთ ევროპული ყოფისა და ბიზანტიური ცივილიზაციისთვისაც¹. ამ თვალსაზრისით, განსაკუთრებით საინტერესოა ქრისტიან ევროპელთა და ქრისტიან ქართველთა კოლექტიურ მეხსიერებაში გამოვლენილი ზოგიერთი შტრიხი, მაგალითად, მილ-მიერი სამყაროს აღქმის თავისებურებები, რა კუთხითაც განსაკუთრებით თვალსაჩინოდ იკვეთება ევროპელთა და ქართველ მთიელთა (მაგალითად, სვანთა) კოლექტიური მეხსიერების, მსოფლალქმის პარალელები, თუნდაც, ნათესაური ძაფებისა და კორპორატიული კავშირების არსებობის განცდა – განსაზღვრულად და საიქიოსთან მიმართებით და სხვ².

საქართველოს მაგალითზე ისტორიული მეხსიერების კვლევა ჯერ-ჯერობით, ძირითადად, კულტურის ისტორიკოსთა კვლევის სფეროა, მაგრამ ქართული მასალა ავლენს კვლევის ეთნოლოგიური ასპექტების მასშტაბურ ასპექტებსა და არეალს. კვლევა შესაძლებელია, გაიშალოს რამდენიმე მიმართულებით: 1. ა). მეცნიერის (ისტორიკოსის) მიერ შექმნილი ისტორიული ქრონიკა, როგორც ისტორიის მუდმივად განახლებადი საშუალება (წყარო) ხალხურ ყოფაში. ბ). ქართულ ნარატიულ წერილობით წყაროებში ასახული ისტორიული მეხსიერების (ლეგენდა-გადმოცემების) კვლევა ეთნოლოგიურ კონტექსტში, 2. წერილობითი წყაროებიდან ყოფაში გადასული კონკრეტული ისტორიების გახალხურებული ვარიაციების კვლევა. ორივე მიმართულება ისტორიის რეპრეზენტაციის მუდმივად განახლებადი წყარო და მოტივია. 3. მნიშვნელოვანია შესწავლა სხვა ეთნიკურ კულტურათა წიაღში შემონახული საქართველოს ისტორიითა და კულტურით განპირობებული კულტურული მეხსიერების დანაშრევებისა, გავრცელების გზებისა და, ზოგადად, კულტურული პარალელებისა.

ქართულ საისტორიო ძეგლთა უმეტესობა სხვადასხვა ობიექტურ გარემოებათა გამო (ომიანობა, დამპყრობელთა მიერ სამეფო კანცელარიებისა და ბიბლიოთეკების განადგურება) დროთა ვითარებაში იკარგებოდა და ხშირად ისტორიის ამა თუ იმ კონკრეტული სიუჟეტის ხსოვნა მხოლოდ ზეპირ წყაროებშია შემორჩენილი. ასეთ შემთხ-

¹ Ле Гофф Ж., Цивилизация средневекового Запада, М. Издательская группа «Прогресс» «Прогресс-академия» 1992; Ле Гофф Ж., Средневековый мир воображаемого: Пер. с фр. / Общ. ред. С.К. Цатуровой. – М.: Изд. группа «Прогресс», 2001.

² Ле Гофф Ж., Средневековый мир воображаемого: Пер. с фр. / Общ. ред. С.К. Цатуровой. – М.: Изд. группа «Прогресс», 2001; ზესარიონ ნიჟარაძე, სვანების საიქიო, – ბ. ნიჟარაძე, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, ტ. I, თბ., 1962, გვ., 178-188.

ვევაში ხალხში შემონახულ ზეპირ ისტორიას, როგორც ისტორიული/კულტურული მემსიერების ძეგლს, განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება, რადგანაც იგი გვევლინება კონკრეტული ისტორიული ამბის ერთადერთ ცოცხალ მონაცემად/წყაროდ.

ზეპირი საისტორიო წყაროები, რასაკვირველია, ისტორიული ამბების ანარეკლია და ამბების სათავე ხშირად წერილობითი ძეგლებიცაა, საიდანაც გადადის იგი ხალხურ ყოფაში. საქართველოში, წიგნიერების მაღალი კულტურის მქონე ქვეყანაში, ისტორიის ცოდნა, თაობიდან თაობაში მისი გადაცემა და საკვანძო თემების მუდმივი რეპრეზენტაცია, ბუნებრივი მოვლენა იყო. ერთ-ერთი თვალსაჩინო მაგალითი ისტორიის რეპრეზენტაციისა საისტორიო კრებული „ქართლის ცხოვრებაა“, რომელიც იწერებოდა „ჟამითი ჟამად“ და ქმნიდა საქართველოს გაბმულ ისტორიას, რითაც საზრდოობდა ქართველი ერი და რის საფუძველზეც იქმნებოდა მისი ეთნიკური კულტურა¹. ისტორიის რეპრეზენტაციის აუცილებლობა, გაცოცხლება წარსულის სურათებისა თანამედროვე ყოფაში, თანაგანცდა საკუთარი ქვეყნის ისტორიისა, მუდმივი თემაა ქართველი ისტორიკოსებისათვის².

რასაკვირველია, ისტორიკოსი თვით არის ისტორიის რეპრეზენტაციის ყველაზე აქტიური შემოქმედი, ის ახდენს ისტორიული (კულტურული, სოციალური) მემსიერების ფორმირებას საკუთარი შემოქმედებით – ისტორიული ქრონიკით³.

ქართული ეროვნული კულტურის განვითარების მრავალსაუკუნოვანი დინამიკა ავლენს ისტორიის რეპრეზენტაციის არაერთ ფაქტს და მიმართულებას. ქართველთა ყოფაში ისტორიის რეპრეზენტაციის ფაქტორი თვალსაჩინოა და დღესაც მოქმედი. საქართველოში სოციალური (კოლექტიური, ისტორიული) მემსიერების შრეები ხანგრძლივი დროის განმავლობაში არსებობდა და ამ შრეების სიცოცხლისუნარი-

¹ მარიამ ლორთქიფანიძე, რა არის „ქართლის ცხოვრება“, თბ., თსუ, 1989.

² მარიამ ლორთქიფანიძე, ადრეფეოდალური ხანის ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1966.

³ ამ თვალსაზრისით, მნიშვნელოვანია აკადემიკოს მარიამ ლორთქიფანიძის დაბადების 90-ე წლისთავისადმი მიძღვნილი საერთაშორისო კონფერენციის მასალები, რომელშიც საუბარია ისტორიული რეპრეზენტაციის თეორიული მიმართულებების შესახებ საქართველოში და წარმოდგენილია ცალკეული კვლევები: ისტორიული რეპრეზენტაცია: თეორიული მიმართულებანი და კონკრეტული კვლევები, აკადემიკოს მარიამ ლორთქიფანიძის დაბადების 90-ე წლისთავისადმი მიძღვნილი საერთაშორისო კონფერენციის მასალები, თსუ, პუბლიკაციურ მეცნიერებათა ფაკულტეტი, საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი, თბ., 2014.

ანობის შედეგია ტრადიციული მსოფლხედვის მრავალი ასპექტი, რომელთა ნაწილი აქტუალურია ჩვენ დროშიც.

ქართულ გარემოში ეთნოგრაფიული კვლევით მოპოვებული ისტორიული სიუჟეტები, ცხადია, ხშირად დაცილებულია კონკრეტულ ისტორიულ გარემოსა და დროს, არის ანაქრონიზმის შემთხვევებიც, მაგრამ ეს ბუნებრივია, რადგან კოლექტიური მეხსიერება ხასიათდება კონკრეტული და ინდივიდუალური მახასიათებლების გაფერმკრთალებისა და გაქრობის ტენდენციებით. ისტორიული მეხსიერება ინახავს მხოლოდ მთავარ და არსობრივად მნიშვნელოვან ფაქტებს. სოციალური ცხოვრების მნიშვნელოვანი საისტორიო სიუჟეტები გადადის თაობიდან თაობაში და ქცეულია ყოფის განუყოფელ, ორგანულ ნაწილად: ზოგჯერ რამდენიმე ფაქტი ერწყმის ერთმანეთს, ზოგჯერ ისტორიული ფაქტი მითოსური სახეებით იბურება.

ისტორიული მეხსიერების ის ფრაგმენტები, რომლებიც დადებითი მუხტის შემცველია, ასულდგმულებს ეთნიკური იდენტობის გადარჩენისა და განვითარების იდეას, მაგალითად, წმიდა გიორგის სასწაულები (დიდგორის „ძლევაი საკვირველი“) და წმიდა თამარ მეფის დროინდელი დიადი, ძლიერი, სტაბილური საქართველოს ხსოვნა რწმენისა და იმედის განცდას აჩენს ქართველთა შორის; ბათუმის ხსოვნა მუჰაჯირთა შთამომავლებში სამშობლოს აღქმისა და სამშობლოს მონატრების მძლავრი ფაქტია, რაც მათში რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში ინახებოდა ზეპირი ისტორიების გზით, ხატოვანი ფერებით იმოსებოდა და სამშობლოს განცდის აკუმულირება ამ გადმოცემების მუდმივი რეპრეზენტაციით ხდებოდა და ა. შ.

ჩვენთვის ცნობილი საისტორიო წყაროებით, ქართველთა ისტორიული მეხსიერების შესახებ პირველი პეროდოტე მოგვითხრობს, გვიზიარებს რა თავის დაკვირვებას კოლხთა ეგვიპტური წარმომავლობის შესახებ: „ცხადია, რომ კოლხები ეგვიპტელები არიან. ამას მე თვით მივხვდი უწინ, ვიდრე მოვისმენდი სხვათაგან და ისე ვიტყვოდი. და რადგანაც ეს მე ფიქრებში მქონდა, შევეკითხე ორივეს, კოლხებს უკეთ ახსოვდათ ეგვიპტელები, ვიდრე ეგვიპტელებს კოლხები...“¹ ამ შემთხვევაში კოლხების სავარაუდო ეგვიპტური წარმომავლობის აზრის მართებულობა ან მცდარობა ნაკლებად არის სააინტერესო, მნიშვნელოვანი სხვა გარემოებაა: ვფიქრობ, რომ გადმოცემა, მართლაც, შორეული წარსულიდან შემორჩა პეროდოტეს ხანას და პეროდოტეს

¹ თინათინ ყაუხჩიშვილი, პეროდოტეს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1960, გვ., 71-72.

დროისათვის უკვე ისტორიული/კულტურული მეხსიერების ფაქტადა ქცეული. სავარაუდოა, რომ ეს გადმოცემა ანარეკლია უძველეს დროში ჩამოყალიბებული ერთიანი ხმელთაშუაზღვისპირა კულტურული მახასიათებლების არსებობისა და ცნობილია, რომ ქართული კულტურაც ამ არეალშია მოაზრებული მეცნიერთაგან. აღსანიშნავია, რომ გარკვეული უძველესი ერთობის ნიშნები დღესაც თვალსაჩინოა ხმელთაშუაზღვისპირა რეგიონის ხალხების ერთიანი ანთროპოლოგიური ქვეჯგუფის არსებობის კუთხითაც. მნიშვნელოვანია თავად ისტორიული მეხსიერების ამსახველი ფაქტის, როგორც ასეთის, არსებობა ჰეროდოტეს პერიოდისათვის. ხოლო შემდგომ უკვე, სხვა თაობებში, მკითხველებს ისტორიული მეხსიერების ეს ფაქტი ოდენ „ისტორიის მამის“ ნარატივიდან გადმოგვეცემა.

ქართველთა ისტორიული მეხსიერების ერთ-ერთ მშვენიერ გამოხატულებად გვევლინება ფარნავაზ მეფისა და ქუჯი ერისთავთ-ერისთავის ურთიერთობის ამსახველი ქრონიკა: უფრო ძლიერი ქუჯი სრულ მორჩილებას უცხადებს იმ დროისათვის ბევრად სუსტ ფარნავაზს და თავყვანს სცემს სიტყვებით „*შენ ხარ შვილი თავთა მათ ქართლისათა, და შენ გმართებს უფლობა ჩემი. ან ნუ შურობ ხუასტაგსა შენსა, რათა განვამრავლეთ სპანი; და უკეთუ მოგუეცეს ძლევა, შენ ხარ უფალი ჩვენი და მე ვარ მონა შენი*“.

ფაქტია, რომ იმ დროისათვის არსებობდა ქართველთა ადრინდელი ერთიანობის ხსოვნა, გამოხატული ეთნიკური და კულტურული იდენტობის ფაქტით.

რისმაც გორდეზიანის დაკვირვებით, ერთიანი ქართული თვითშეგნების ჩამოყალიბებაში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა „ქართველ ტომებში არსებულმა ძლიერმა ტრადიციამ, რომელსაც ხალხში უნდა შემოენახა ისტორიული მახსოვრობა ოდინდელი გენეტიკური ერთიანობის შესახებ. ძნელი საფიქრებელია, რომ ეს ტრადიცია მხოლოდ ადრეულ შუა საუკუნეებში შეიქმნებოდა, რადგან ქართლის ცალკეული ინიციატივების მიუხედავად, ამის არც პოლიტიკური და არც იდეოლოგიური წანამძღვრები თუ საფუძვლები არ არსებობდა აღნიშნულ ეპოქაში. უფრო რეალური იქნებოდა ამგვარი ტრადიციის დამკვიდრების საწყისები ანტიკურ ხანაში გვეძებნა“¹

¹ ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დაგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955, გვ., 22.

² რისმაც გორდეზიანი, ქართული თვითშეგნების ჩამოყალიბების პრობლემა, თბ., 1993, გვ., 5.

ქართულ მეცნიერებაში საინტერესოდ არის წარმოჩენილი ქართველთა ისტორიული მეხსიერებისა და მითოლოგიური აზროვნების ურთიერთქმედების მაგალითები. ამ მხრივ განსაკუთრებით საინტერესოა ზურაბ კიკნაძის მონოგრაფია „ფარნავაზის სიზმარი“¹. ცნობილია, სიზმარი მრავალპლანიანი სეგმენტია და მისი ეთნოგრაფიული ასპექტები ისტორიული თემატიკის ანარეკლსაც შეიცავს².

მნიშვნელოვანია არქეოლოგიური არტეფაქტებისა და ეთნოგრაფიული მონაცემების ურთიერთმიმართების ანალიზი და, აღსანიშნავია, რომ მანანა ხიდაშელის მიერ გამოვლენილია ქართველთა არქაული სააზროვნო სისტემის მთავარი სახე-სიმბოლოები³.

მრავალმხრივ საყურადღებოა ქართველთა უძველეს სახელმწიფოდ აღქმული „ქალდეას“ ლოკალიზაციისა და კულტურულ პარალელებში გამოვლენილი მემკვიდრეობითი კავშირების ამსახველი ნარატივები⁴, რაც იკვეთება „მოქცევაი ქართლისაი“-შიც. საყურადღებოა ბიბლიური ცოდნის მიმართება მუშქებისა და მესხების იგივეობის თემასთან⁵.

ადრეულ ქართულ წერილობით წყაროებში შეინიშნება სხვა საისტორიო გადმოცემათა კვალიც. მაგალითად, არიან-ქართლის საკითხი⁶, ხათებსა და ქართველებს შორის არსებული კულტურული კავშირები, გამოხატული გარკვეულ რიტუალებსა და ხალხური ორნამენტების მსგავსებაში⁷, ასეთივე კონტაქტების კვალი ხურიტულ და ქართულ მსოფლხედვაში⁸; აგრეთვე, ასურულ, ურარტულ წერილობით ძეგლებში აღწერილი ქართველთა უძველესი სამეფოების კულხასა და დიაუხის კულტურა⁹ და სხვ.

¹ ზურაბ კიკნაძე, ქართული მითოლოგია, ტ. 2, ფარნავაზის სიზმარი, თბ., 2016.

² ქეთევან ხუციშვილი, სიზმარი ქართულ ყოფაში, თბ., 2009, გვ., 39-40.

³ მანანა ხიდაშელი, რიტუალი და სიმბოლო არქაულ კულტურაში, თბ., 2005; მანანა ხიდაშელი, საქართველოს ძველი კულტურის საკითხები, თბ., 2010.

⁴ მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე, ქალდეა (ქალდეა-ლაზიკას სამიტროპოლიტო), თბ., 2013.

⁵ ნანა ხაზარაძე, საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნოპოლიტიკური პრობლემები: მოსხები, თბ., 1984.

⁶ მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე, არიან ქართლი, საეპისკოპოსოები ისტორიულ ივერიაში, თბ., 2015.

⁷ გრიგოლ გიორგაძე, ათასი ღვთაების ქვეყანა, თბ., 1988; გრიგოლ გიორგაძე, ხეთოლოგიური და ქართველოლოგიური ძიებანი, თბ., 1999.

⁸ გიორგი ჩიტაია, სივოცხლის ხის მოტივი ლაზურ ორნამენტში, – გ. ჩიტაია, შრომები, ტ. II, თბ., 2000, გვ., 215-230.

⁹ გიორგი მელიქიშვილი, ძიებანი საქართველოს, კავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის ძველი ისტორიის დარგში, თბ., 1999. იხ. აგრეთვე, საქართველოს ძველი ისტორიის ქრესტომათია, შემდგენელი: ნანა ხაზარაძე, რედაქტორი: როინ მეტრეველი, საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია, თბ., 2015.

საყურადღებოა წმიდა ნინოს მიერ ქართლის მოქცევის ამბები, მასში აღწერილი სიუჟეტები და განსაკუთრებით კი ქართველთა წინარეჟრისტიანული რელიგიური სისტემის ამსახველი ინფორმაცია, რაც, ავტორისათვის ცნობილია წერილობითი ძეგლის ან ზეპირი ისტორიის გზით¹.

ცნობილია, რომ შუა საუკუნეების ქართული საზოგადოებრივი აზრის ჩამოყალიბებასა და განვითარებაზე დიდი ზეგავლენა მოახდინა ქართლის მოქცევის ისტორიულმა ქრონიკამ და „ნინოს ცხოვრებამ“. „ნინოს ცხოვრებაში“ ასახულია ქართველთა სოციალური მეხსიერების ზოგიერთი ფაქტი. „ამ თხზულებებს ძველი მწერლები და ისტორიკოსები ხშირად უბრუნდებოდნენ და მათ თავიანთი ეპოქის კონკრეტული ისტორიული გარემოებების და ლიტერატურული ამოცანების შესაბამისად იაზრებდნენ“².

წმინდა მეფეებთან დაკავშირებული საისტორიო გადმოცემები დიდ ადგილს იკავებს ქართულ ფოლკლორში და ავლენს ტრადიციული ქართული ყოფის ერთ-ერთ მთავარ სეგმენტს – ისტორიული/კულტურული მეხსიერების მდგრადობას და მნიშვნელობას. ზოგიერთი გადმოცემა ნარატიული საისტორიო ძეგლიდან არის ყოფაში გადასული და ქართველ ერში კულტურული მეხსიერების მძლავრ ნაკადს ქმნის. ამ მხრივ, განსაკუთრებით სიცოცხლისუნარიანია წმიდა მეფეების – დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის – ისტორიკოსთა თხზულებებიდან ხალხში გადასული სიუჟეტები და მოტივები. აღნიშნულ საკითხს წიგნის ორი თავი ეძღვნება.

დავით აღმაშენებლის მიერ მოპოვებული დიდი გამარჯვება დიდგორის ველზე იმდენად მნიშვნელოვანი იყო ზოგადად ქრისტიანული სამყაროსათვის, რომ დავით აღმაშენებლის ხატება შემდგომი ორისამი საუკუნის განმავლობაშიც – წარმოდგენილი მითიურ პერსონაჟად – გვხვდება ევროპელთა შორისაც (ლევანდები იოანე პრესვიტერის შესახებ).

კულტურული მეხსიერების თემატიკას, გამოვლენილს ეთნოგრაფიულ მასალაში, ყურადღება ექცევა არა მხოლოდ ეთნოლოგთაგან, არამედ ისტორიკოსთაგანაც, რადგან ისტორიული მეხსიერების კვლევა ინტერდისციპლინურ მიდგომას საჭიროებს. მაგალითად, აკადემიკოს როინ მეტრეველის დაკვირვებით, ქართულ ხალხურ მე-

¹ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955.

² მზია სურგულაძე, სოციალური მეხსიერების ფაქტები „ნინოს ცხოვრებაში“, – კრ., მრავალთავი, XIX, თბ., 2001. გვ., 316.

მოქმედებაში არსებული წმიდა მეფის სახე დიდწილად სწორედ თამარ მეფის ისტორიკოსების თხზულებების ხალხურ ინტერპრეტაციებს წარმოადგენს, რომ ცნობილი ხალხური ლექსი „თამარ დედოფალი ვიყავ“ კონკრეტულად 1195 წლის შამქორის ველზე მიღწეული დიდი გამარჯვების შედეგია; ხოლო 1204 წლიდან ქართველები აკონტროლებენ რა შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროებს, სრულიად ბუნებრივად ჩნდება ხალხურ ლექსში ტაეპი: „ჩავჰყარე ზღვაში სამნები, ხმელეთი ჩემკენ დავიგდე“; შემდეგ უკვე ბასიანის ძლევამოსილი გამარჯვება (1203 წელი) ხალხს ათქმევინებს სტრიქონებს:

*„ქაჯებსა დაედე იჯარა,
ისპაანს ხარჯი ავილე,
სტამბოლს ხმალი ეკარ, დარუბანდ,
შამს საბალახე ავილე,
უსიერი მთა გაეკაფე,
დიდი შარა-გზა გავირე,
ლადა-ლუდა ტყე ვიარე,
ქვაზე საყდარი ავაგე“¹.*

ქართველმა ისტორიკოსებმა ყურადღება გაამახვილეს საქართველოს ისტორიის ოქროს ხანის ამსახველი ამბების სხვა ქვეყნებში გავრცელების საკითხზეც. მაგალითად, ცნობილია, რომ XVI-XVII საუკუნეების რუსეთში არსებობდა თქმულება „ივერიის დედოფალ დინარას შესახებ“. მეცნიერთა აზრით, ეს გადმოცემა რუსეთში გავრცელდა ქართული საისტორიო წყაროებიდან, კერძოდ კი თამარის მეორე ისტორიკოსის თხზულებიდან („ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“) და დინარა დედოფალში იგულისხმებოდა წმიდა თამარ მეფე².

ფრიად მნიშვნელოვანია შემდეგი გარემოებაც: ელგუჯა ხინთიბიძემ შექსპირის ერთ-ერთი თხზულების „ციმბელინის“ ლიტერატურულ წყაროდ (სხვა წყაროთა გვერდით) გამოავლინა „ვეფხისტყაოსნისეული“ მოტივები, ნესტანისა და ტარიელის სიყვარულის ისტორია³.

¹ როინ მეტრეველი, ქვეყნის თვალი, მზისა დარი... თამარ მეფის სახე ხალხურ შემოქმედებაში, – საისტორიო წარკვევები, თბ., 2009. გვ., 261-270.

² იასე ცინცაძე, ძველი რუსული მასალები XXI-XVI სს. საქართველოს ისტორიისათვის, თბ., 1962. გვ., 90; როინ მეტრეველი, იქვე, გვ., 261-270.

³ ელგუჯა ხინთიბიძე, ვეფხისტყაოსანი და ციმბელინის ლიტერატურული წყაროები, – ე. ქართველოლოგი, THE KARTVELOLOGIST, Journal of Georgian Studies, 25 (10), Autumn 2016 შემოდგომა. თბ.

საყურადღებოა, რომ საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი კონკრეტული სიუჟეტი შესულია სხვადასხვა ხალხთა ზეპირ ისტორიებში. მაგალითად, ლია ჩლაიძის ნაშრომის თანახმად, თურქულ-აზერბაიჯანული ეპიკური მემკვიდრეობის ძეგლის „ქორქუთის წიგნის“ პერსონაჟის – „გიაურების“ მეფე შუქლის – პროტოტიპი არის გიორგი ბრწყინვალე. სიტყვა „შუკლი“ საერთო თურქული ძირიდან მომდინარეა და ნიშნავს „შუქიანს“, „მანათობელს“, „ბრწყინვალეს“¹.

მკვლევართა ნაწილი გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ რამდენიმე ქართულ ხალხურ დღესასწაულში შემორჩენილი უძველესი შრეები არქაული აზროვნებიდან მომდინარეა და შემდეგ უკვე სხვადასხვა რელიგიათა ზემოქმედების ნიშნებს შეიცავს. ასეთებად მიჩნეულია ბარბარობის/ბარბალობის ხალხური დღეობა, ანყურის თეთრი გიორგობა, მურყვამობის, ან მელია-ტულეფიას რიტუალები/თამაშობები, ბერიკაობის მრავალი ვარიაცია და სხვ.²

სინკრეტულ დღეობათა ანალიზის დროს იკვეთება არა მხოლოდ არქაული აზროვნების ნიშნების შემონახულობა, არამედ ისტორიული ფაქტების მითოლოგიზირებული ფორმებიც. ერთ-ერთი ამ ტიპის ხალხური დღეობაა „კეისარობა“. ის შემოგვრჩა სვანეთში, მულახის თემის სოფელ ლახირში³. დღეობა თავისი სიუჟეტითა და კომპონენტებით ადრესაგაზაფხულო ციკლის საკარნავალო დღეობათა ვარიაციაა და მეცნიერებაში ფართოდაა ცნობილი. ამ შემთხვევაში მნიშვნელოვანია ბოროტი პერსონაჟის სახელწოდება – კეისარი. თუკი საქართველოს სხვა მხარეებში გვყავს ბოროტი პერსონაჟები „არაბი“, „ყაენი“, „შაჰი“, რაც, ასევე, კონკრეტული ისტორიული ფაქტებიდან იღებს სათავეს, სვანეთის ისტორიულმა მეხსიერებამ შემოინა-

¹ ლია ჩლაიძე, კავკასიური ფოლკლორი, თბ., 2006, გვ., 195-202.

² ივანე ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. I, ქართველი ერის ისტორია, თბ., 1979; ვერა ბარდაველიძე, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, ღვთაება ბარბარ-ბაბარ, თბ., 1941; ვერა ბარდაველიძე, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, დროშა „ლემ“ მგელი-ძაღლი, – მსე, ტ. XII-XIII, თბ., 1963; ვერა ბარდაველიძე, ივრის ფშავლებში, თბ., 2003; გიორგი ჩიტაია, ანიმისტური წარმოშობის კულტები საქართველოში, შრომები, IV, თბ., 2001..ჯულიეტა რუხაძე, ბუნების ძალთა აღორძინების ხალხური დღესასწაული საქართველოში, თბ., 1999; თინა ოჩიაური, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, ქადაგობა ხევსურეთში, თბ., 1954; ირაკლი სურგულაძე, არქაული ელემენტები ქართულ მითოსსა და ხალხურ დღესასწაულებში, – მითოსი, კულტუი, რიტუალი საქართველოში, თბ., 2003 და სხვ.

³ როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, ზემო სვანეთი, ლახირი, 2016.

ხა უფრო ძველი დროის ანარეკლიც – ბიზანტიის დამპყრობლური პოლიტიკის ხსოვნა და ბიზანტიის მმართველის წოდება – კეისარი, რაც დაკონკრეტებულია ბოროტი პერსონაჟის კერძო სახელად. ტერმინი კეისარი შემონახულია ლაშხეთშიც – ხალხურ რიტუალში, რომელსაც ერქვა „მურყვამობა“. ამ რიტუალში მოპირდაპირე გუნდების მეთაურებს ერქვათ „კესარ“¹

მეცნიერებაში გამოთქმულია საყურადღებო აზრი ქართულ ხალხურ დღეობათა არამართო სინკრეტულობის, არამედ მათი პაგანიზმის შესახებაც. ქართულ ხალხურ დღეობათა და რიტუალთა დიდი ნაწილი შეიცავს ორივე ნიშანს. ამ მხრივ საყურადღებოა გიორგი ჩიტაიას, ვერა ბარდაველიძის, ანდრო ლეკიაშვილის, ნუნუ მინდაძის, ნინო აბაკელიასა და სხვათა ნაშრომები, რომლებშიც გამოვლენილია ამა თუ იმ დღეობის ქრისტიანული საფუძვლებიდან მომდინარეობა და მათი შემდგომი ე. წ. გახალხურება². ასეთ შემთხვევებში უკვე იმ კონკრეტული წმინდანების შესახებ არსებული ცოდნის გახალხურება ხდება, ვისაც ეძღვნება დღესასწაული და ცოდნა არის ფრაგმენტული.

პაგანიზმულ ქართულ ხალხურ დღეობათაგან განსაკუთრებით საინტერესოა სხვადასხვა სინკრეტულ დღეობათა, მაგალითად, „ათენგენობის/ათინგენობის/ათნიგენობისა“ და ლამპრობის კვლევა ისტორიული მეხსიერების კუთხით.

წმიდა ათინოგენე და მისი მოწაფეები 311 წელს ეწამნენ, მათი ხსენების დღედ საეკლესიო კალენდრით ამჟამად დადგენილია 16 (ახლით, 29) ივლისი. წმიდა ათინოგენესადმი თაყვანისცემა ფართოდ გავრცელებული ყოფილა საქართველოსა და სომხეთში³. საყურადღებოა, რომ ადრეული ქრისტიანობის პერიოდში დაწესებული დღესასწაულის

¹ ივანე ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი I, – თბილისი, თორმეტ ტომად, ტ. I, თბ., 1979. გვ., 103.

² ანდრო ლეკიაშვილი, ქართველ მთელთა რელიგიური გადმონაშთების ინტერპრეტაციისათვის, – მაცნე, ტ. I, თბ., 1985; ანდრო ლეკიაშვილი, აღმოსავლეთ საქართველოს მთელთა თეონიმიდან (ღვთაება კვირიას სახელები და ეპითეტები), – მსე, ტ. 23, თბ., 1987; იოსებ კვიციანი, ახალი წლის ზოგიერთი თავისებურებანი სვანეთში, – კრ., აია, თბ., 1991; ნინო მინდაძე, ქართველი ხალხის ტრადიციული სამედიცინო კულტურა, თბ., 2013; ნინო აბაკელია, ქრისტიანული წმინდანები დასავლურ-ქართულ რწმენა-წარმოდგენებში, – მაცნე ისტორიის... სერია, 3, თბ., 1985; გულჩინა აკოფაშვილი, წმინდა გიორგის სახე ქართულ ფეოდალურ კულტურაში, – კრ., საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები, VII, თბ., 1999; როზეტა გუჯეჯიანი, ელიაობა სვანეთში, – კრ., ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შტუდიები, IX, თბ., 2005 და სხვ.

³ კორნელი კეკელიძე, ქართული ერა და ეორტალოგიური წელიწადი, – კრ. ენ-იმკის მოამბე, V–VI, თბ., 1940; კორნელი კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. I, თბ., 1956.

ხსოვნა შემონახული აქვთ საქართველოს იმ მხარეებში, სადაც მიჩნეულია, რომ ქრისტიანობა ბევრად გვიან მკვიდრდება – აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, ხოლო დავიწყებულია იქ, სადაც ქრისტიანობის საბოლოო გამარჯვების დროდ აღრეული შუასაუკუნეებია დადასტურებული (საქართველოს ბარი).

ათენგენობას დღესაც მასშტაბურად აღნიშნავენ ქართველი მთიელები (ხევსურები, მოხევეები, თუშები, ფშაველები)¹, ძველად კი ათენგენობას ზეიმობდნენ სხვა ქართულ მხარეებშიც – დვალეთში, მთის რაჭაში, აგრეთვე, ოსებიც². აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელები დღეობას ჩვენ დროშიც აღნიშნავენ: დღესასწაულის მთავარი იდეა – ეკლესიური სწავლება წმიდა ათინოგენე სებასტიელისა და მისი მონაფეების შესახებ, ცხადია, დაკარგულია, მაგრამ შემონახულია წმინდანის სახელი და ხსენების დღის მიახლოებითი თარიღი, რა დროსაც ეს დღესასწაული აღნიშნებოდა საეკლესიო კალენდრის მიხედვით. დღეობის დროს გამოითვლიან აღდგომის თარიღით – აღდგომიდან 98-ე დღესთან მიახლოებულ პერიოდში აღნიშნავენ. ვფიქრობ, ეს ფაქტი ძვირფასი ზეპირი ისტორიაა და იგი საყურადღებო უნდა იყოს ისტორიკოსთათვისაც – საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების დროის გადამოწმების თვალსაზრისით.

ტერმინი, დღესასწაული და რიტუალი „ლამპრობა“ დასტურდება რამდენიმე მხარეში: სვანეთში (ორი დღეობის – მირქმისა (სვიმნობ) და ხალხური დღეობის „ლამპრობ/ლიმპარი/ნამპრობ/„ლიჩედურალ“-ის დროს), მთიულეთში („ლამპორიობა“), გუდამაყარში („ლამპრიობა“), ფშავეში („ლამპორია“), ხევსურეთში („ლამპრობა“), ხევში („ამპარიობა“), გურიაში („ლამპრობა“) და სხვ. ჩვენი დროისათვის ლამპრების ანთების წესი, ანთებული ლამპრებით ეკლესიისაკენ მსვლელობა, ლამპრის მიტანა სასაფლაოზე, ლამპრებისაგან საერთო კოცონის დანთების ტრადიცია მოქმედია ზემო სვანეთში, ქვემო სვანეთის ერთ სოფელში (მახაში) და საქართველოს სხვა მხარეებში კომპაქტურად ჩასახლებულ სვანთა შორის. სხვაგან რიტუალი გაქრობის პირასაა.

როგორც უკვე ითქვა, ზემო სვანეთში ლამპრების ანთების ტრადიცია ორ დღეობას ახასიათებს: ერთია მირქმის/მიგებების დღე-

¹ ნინო აბაკელია, ქეთევან ალავერდაშვილი, ნინო ლამბაშიძე, ქართულ ხალხურ დღეობათა კალენდარი, თბ., 1991.

² როლანდ თოფჩიშვილი, დვალეთი და დვალეები, საქართველოს დაკარგული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე დ ქართველთა გამქრალი ეთნოგრაფიული ჯგუფი, თბ., 2016.

სასწაული და მეორეა უძღვების კვირა დღის რიტუალი, რომელსაც სვანეთის სხვადასხვა ხეობაში ეწოდება „ლამპრობ“, „ლიმპარი“, „ნამპრობ“, „ლიჩედურალ“. ცნობილია, რომ „ლამპრა“ და ლამპრობის ლოცვები შემონახულია ქართულ საისტორიო და საეკლესიო ძეგლებში მირქმის აღმნიშვნელ დღედ. მირქმა 2 (15) თებერვალს აღინიშნება. მირქმის საუფლო დღესასწაულს სვანეთში „სვიმნობს“-ს უწოდებენ. დღეობის სახელწოდება მომდინარეობს სვიმეონ წინასწარმეტყველის სახელიდან და ამ რიტუალის ნაწილია ანთებული ლამპრები. ლამპრებით მსვლელობა ახლავს მეორე ხალხურ დღეობასაც – „ლიმპარი“/„ლამპრობ“/„ლიჩედურალ“. „ლიმპარი“/„ლამპრობ“/„ლიჩედურალ“-ს ზემო სვანეთში დიდმარხვამდე, მეზვერისა და ფარისევის კვირის შემდეგ, უძღვები შვილის შვიდეულის კვირა დღეს აღნიშნავენ. დღეისათვის მოსახლეობა „ლიმპარი“/„ლამპრობა“/„ლიჩედურალ“-ს წმიდა გიორგისადმი მიძღვნილ დღეობად მიიჩნევს. დეტალური კვლევით ირკვევა, რომ, სავარაუდოდ, გვიანი შუასაუკუნეებიდან მოყოლებული, დღეობა გადაქცეულია წმიდა გიორგისადმი, მხედართა და ქუდოსანთა მფარველი მთავარმონამისადმი, მადლიერების გამოხატვის რიტუალად. ეს არ არის გასაკვირი, გასაკვირი ადრეული ქრისტიანული პრაქტიკის ელემენტების შემონახულობა უფროა, როდესაც მთელი ქრისტიანული სამყაროსათვის ნიშნეული იყო მირქმის დროს ანთებული კანდელებითა და ლამპრებით მსვლელობა. სწორედ ეს ადრექრისტიანული მომენტები შემოინახა სვანეთის ტრადიციულმა ყოფამ¹.

ისტორიის რეკონსტრუირებისა და მისი მუდმივი რეპრეზენტაციის მთავარი მოტივი ხალხის განწყობაა, ანუ, ის ფაქტორები, რაც ქმნის კოლექტიურ განწყობებსა და მეხსიერებას. ამ მხრივ, გარდა წერილობითი წყაროებისა, უმნიშვნელოვანესია ნივთიერი მასალაც. მატერიალური კულტურის ძეგლების ანალიზი აღადგენს არაერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მოვლენის არსს. ამ ტიპის კვლევა ორი მიმართულების შემცველია: ერთი, როდესაც არქეოლოგი რომელიმე არტეფაქტის სოციალური და სულიერი ფუნქციის გამოვლენისათვის იყენებს ეთნოგრაფიულ მასალას და ამ მასალის უკან, წარსულში გადატყორცნით ახდენს მის მიერ აღმოჩენილი არქეოლოგიური ნივთის/ძეგლის შემქმნელი და გამომყენებელი ჯგუფის კულტურული სივრცის რეკონსტრუირებას და მეორე, როდესაც არქეოლოგიური

¹ როზეტა გუჯეჯანი, ლამპრობის ტრადიცია საქართველოში, – კავკასიის ეთნოლოგიური კრებული, XVI, თბ., „უნივერსალი“, 2015, გვ., 57-78.

არტეფაქტი ან სხვა სახის მატერიალური ძეგლი (მაგალითად, მიწის-ზედა) გვევლინება მოსახლეობის ამა თუ იმ პერიოდის სოციალურ-კულტურული სახის აღმდგენ არტეფაქტად.

განვიხილოთ ერთი კონკრეტული კვლევა: ქართული ეთნოლოგიური სკოლის შემქმნელს, აკადემიკოს გიორგი ჩიტაიას აქვს სამეცნიერო წერილი „სამი ინსიგნია (წარჩინების ნიშანი) ამიერკავკასიიდან“¹. მეცნიერი განხილავს ხევისბერის ყავარჯენს, ერისთავის კვერთხს ზემო სვანეთიდან და ინსიგნიას კედაბეიდან (ბელადის კვერთხს). კვლევის ვექტორები ნაშრომში მრავალხმრივია გაშლილი: გამოვლენილია ხევისბერის კვერთხის სოციალური როლი და საკრალური ფუნქცია, რაც იქმნებოდა ისტორიის სხვადასხვა ეტაპზე და დანაშრევებად მოყვება მთიელთა ყოფას და მსოფლალქმას. მეორე ნივთი – ვერცხლის „სკიპტრა-ლახტი“ ექვთიმე თაყაიშვილმა აღწერა სვანეთში, უშგულის თემის სოფელ მურყმელში, ნმიდა ბარაბრეს ეკლესიაში. ამ ნივთს სახელისუფლებო ინსიგნიად მიიჩნევდა გიორგი ჩუბინაშვილიც. გიორგი ჩიტაია ნივთის სოციალურ როლსა და ფუნქციას ახლებურად წარმოაჩენს: „ჩვენ ვფიქრობთ, რომ მეკლევარები არ ცდებიან ამ ნივთების დანიშნულების განსაზღვრაში. ამის საბუთს იძლევა ის გარემოება, რომ ერისთაობა, როგორც სამოხელეო ინსტიტუტი, სულ მცირე მეთერთმეტე საუკუნიდან ჩანს სვანეთში. როგორც ცნობილია, სვანეთის ერისთავებად გვევლინებიან ვარდანის-ძენი, რომლებიც მოიხსენიებიან როგორც „სუანთა ერისთავი, მეჭურჭლეთაუხუცესი“. ასევე ცნობილია, რომ ეს სახელო თამარ მეფის დროიდან გადადიოდა ამ გვარში თაობიდან თაობაზე. კიდევ მეტიც თქმაც შეიძლება. საქმე იმაშია, რომ ინსიგნია დამზადებული უნდა იყოს სვანეთშივე, სადაც, როგორც ეს კარგად აქვს გამოკვლეული ექვთიმე თაყაიშვილს, ოქრომჭედლობა X–XIV სს. მაღალ დონეზე იყო აყვანილი და იმავე ხანას უნდა ეკუთვნოდეს ზემოთ მოყვანილი ინსიგნიები. ზემოთ თქმულს დავძენთ, რომ ერისთავების ინსიგნია მოხსენიებულია მეფის კარის გარიგების უნიკალურ ძეგლში, რომელშიც დეტალურადაა აღწერილი საქართველოს სამეფო კარი და სამეფოს სამოხელეო ინსტიტუტები“². ამ მცირე მოცულობის ტექსტში უამრავი პრობლემური თემაა გაშლილი და გამოტანილია კონკრეტულ ფაქტებზე დამყარებული ლოგიკური დას-

¹ გიორგი ჩიტაია, სამი ინსიგნია (წარჩინების ნიშანი) ამიერკავკასიიდან, – შრომები ხუთ ტომად, ტ., II, თბ., 2000. გვ., 364-367.

² გიორგი ჩიტაია, იქვე, გვ., 365-366.

კენები. გიორგი ჩიტაიას დასკვნებს განსაკუთრებულ მნიშვნელობას სძენს ნოვატორულობა და დასკვნის მეცნიერული მნიშვნელობა – ცნობილია, იმ დროს გაბატონებული იყო სვანეთის სულ სხვაგვარი აღქმა: საბჭოთა ისტორიოგრაფია და, ნაწილობრივ, ეთნოგრაფიაც, სვანეთს ლამის პირველყოფილი თემური საზოგადოების სოციალურ დონეზე დარჩენილ მხარედ განიხილავდა. გიორგი ჩიტაია კი კონკრეტულ ფაქტებზე დაყრდნობით (ნივთი, ნივთის აღწერილობა, დამზადების დრო, მისი სოციალური ფუნქცია, საისტორიო წყაროები) გვეუბნება, რომ სვანეთი ქართული ფეოდალურ კულტურის ნაწილი იყო და იქ არსებობდა ის ფეოდალური ინსტიტუტი, რაც ზოგადად საქართველოსთვის იყო ნიშნული. ამავე დროს, გიორგი ჩიტაია ნაშრომის ბოლოს ავლენს მნიშვნელოვან პარალელებს ქართულ და უძველეს ცივილიზაციათა შორის: ანალიზებს ვ. ბელკის მიერ კედაბეკის არქეოლოგიურ გათხრებში აღმოჩენილ ბელადის კვერთხს და გამოთქვამს ვარაუდს, რომ მისი წარწერის ამოკითხვა და ხსენებული ტერმინის („თარხუ/თარქუ) ანალიზი შეასძლებელია წარიმართოს ქართული (კოლხური, მესხური) კულტურის გათვალისწინებითაც¹.

საქართველოს ისტორიისა და კულტურის რეკონსტრუქციის დროს, ცხადია, საყურადღებოა ზეპირი საისტორიო წყაროებიც. ზეპირი გადმოცემები შემონახული არის ფოლკლორში (ლეგენდა, ლექსი, ანდრეზი, არაკი...) და ბევრი მათგანი რეალური ისტორიის ანარეკლს შეიცავს. ზეპირი საისტორიო წყაროების ეთნოლოგიური კვლევის დროს დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ტექსტებში (ლეგენდა, გადმოცემა, ეპოსი, ბალადა, ლექსი) დაცული ისტორიული ამბების და ეთნოგრაფიული თავისებურებების ამოკითხვას და ანალიზს. როლანდ თოფჩიშვილის მართებული დაკვირვებით, ზეპირი ისტორიის საშუალებით საქართველოს ისტორიის არაერთ საკითხს აეხდება ფარდა².

ცნობილია, რომ ზეპირი საისტორიო წყაროებით განსაკუთრებით ინტერესდებიან ევროპელი მეცნიერები XX საუკუნის 40-იანი წლებიდან. ზეპირ წყაროს მათთვის იმ შემთხვევაში ენიჭებოდა დიდი მნიშვნელობა, როდესაც არ არსებობდა ისტორიის მეცნიერებისათვის ოდითგანვე წყაროდ მიჩნეული მასალა: საისტორიო ქრონიკები, სამეფო და სხვა

¹ გიორგი ჩიტაია, იქვე, გვ., 366-367.

² როლანდ თოფჩიშვილი, ზეპირი საისტორიო წყაროები, – უ. კლიო, 3, თბ., 1998, გვ., 143.

კანცელარიათა ჩანაწერები, საარქივო მასალა, სტატისტიკური ინფორმაცია, თეოლოგიური თუ მხატვრული ლიტერატურა და სხვ.

საქართველოში ისევე როგორც სხვაგან მსოფლიოში, უკვე შეინიშნება დიდი ინტერესი ზეპირი ისტორიებისადმი. ზეპირ ისტორიებს ეთნოლოგიაში ეყრდნობიან საგვარეულო ისტორიების რეკონსტრუირებისას, ამა თუ იმ ეთნოგრაფიული მოვლენის ანალიზის დროს და სხვ.

მნიშვნელოვანია ის გარემოებაც, რომ არცერთი ისტორიკოსი ან მწერალი თავისუფალი არაა სოციალური გარემოს ზეგავლენისაგან და წერილობითი ძეგლის ავტორი (მემატიანე ან ჰაგიოგრაფი) წერილობით ძეგლის შექმნის დროს განიცდის რელიგიური, სოციალური, პოლიტიკური, კულტურული გარემოს ზეგავლენას. რასაკვირველია ამგვარ ზეგავლენას განიცდის ზეპირი ისტორიის მთხრობელიც. ყოველი ზეპირი ისტორია, რომელმაც ჩვენამდე მოაღწია (მათი დიდი ნაწილი ჩანერილია მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევრიდან), არის არა მხოლოდ ინდივიდუალური თხრობის ნიმუში, არამედ ყოველ ზეპირი ისტორიას ატყვია სოციალური კონსტრიუქციების კვალი. ამიტომ ზეპირი ისტორიის კვლევის დროს აუცილებელია როგორც მთხრობელისეული სუბიექტივიზმის, ასევე მის მიერ მოთხრობილი ამბის ანალიზი ეპოქალური დანაშრევების გამოკვეთით.

ზოგიერთ შემთხვევაში სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა ჩამწერის მიერ დაფიქსირებული ზეპირი ისტორია, მოყოლილი ასევე, სხვადასხვა მთქმელებისაგან, არის ერთმანეთის შემავსებელიც და განსხვავებული სულისკვეთების მქონეც. მომყავს კონკრეტული მაგალითი, რომელიც აჩვენებს ერთი და იგივე ისტორიული გადმოცემის ორ სხვადასხვაგვარ ინტერპრეტაციას. 1903 წელს მღვდელ პოლიეექტოს კარბელაშვილს (ან წმინდანს) ლენტეხის თემში ჩაუნერია შემდეგი ინფორმაცია: „ჩამოვედით ჩოლურში და აქედან ლენტეხში საღამოს ცხრა საათზედ. მეორე დილით დაეყვით ცხენისწყლის მარჯვენა ნაპირს და ნაცნობი გზით თამამად ჩამოვიარეთ. აქ ერთ ალაგას გზის პირზედ კლდის ნამტვრევის პატარა ყორეა მოვლებული და შიგ კლდეში ჩასმულს ხის ბოძზედ ნიშია გაკეთებული. აქ აწყვია სამიოდე რკინის პატარა ჯვრები. ამ ბოძის ძირში აღმოსავლეთით მიწის პირათ კლდის ფილაქანზედ შუათანა ადამიანის შიშველი ფეხია ცხადათ გამოტვიფრული: სვანების თქმულებით ოდესმე ქრისტე ღმერთი მობძანებულა სვანეთში თავის ზეციურ მოძღვრების საქადაგებლად და მისი ფეხის კვალი აი ამ კლდეზედ აღნიშნულია მას აქეთ, სვანები ამიტომ თაყვან-

სა სცემენ ამ წმიდა ადგილსაო¹. გავიდა დაახლოებით 20 წელი და იგივე ლეგენდის შინაარსი შემდეგი სახით იქნა ჩანერილი (ტექსტი სვანური კილოთია დაფიქსირებული და მე ეს ტექსტი გადმოწყავს სტანდარტულ ქართულზე. ლეგენდის სახელია „ქრისტეს ფეხის დანადგამი“): მაზაშის ზემოთკენ ქრისტეს ფეხის დანადგამია, აქ ჯვარია ქვაზე. ქვის ახლოში კარგი წყალი გამოდის. ქვას რომ დააკვირდები, ადამიანის ფეხის კვალი ატყვია, ხალხი ამბობს, რომ აქ ერთმანეთს შეხვედრიან ქრისტე და ეშმაკი. ქრისტე ქვემო მხრიდან ამოდიოდა და აშენებდა ქვეყანას, ეშმაკი – ზემოდან მოდიოდა. ქრისტეს გაშენებულ ადგილებში ყველგან მშვენიერი ალაგები ყოფილა: მოჰყავდათ ათასნაირი ყურძენი, სიმინდი, ხორბალი. ეშმაკს უთქვამს ქრისტესთვის ამის ზემოთ მე უკვე გავაშენე ქვეყანაო. აქ დაუთქვამთ საზღვარი, ქრისტე ჯორიდან გადმოსულა და ქვაზე დაუდგამს ფეხი, ასე აღბეჭდილა მისი ნატერფალი. ამიტომ არისო რომ ამ ადგილის ზემოთ ყურძენი ვერ მოგვეყავსო, ცხოვრება რთულიაო და სახიერო არაფერი მოდისო².

ცნობილია, ისტორიული მეხსიერება ინდივიდის მეხსიერებაზეც ახდენს გავლენას. ადამიანის სოციალიზაცია ხდება რა კონკრეტული ისტორიის მქონე სოციუმში, ამ სოციუმის ყოველი წევრი იზიარებს საერთო წარსულს და საერთო ისტორიულ გამოცდილებას³. საერთო წარსული და კოლექტიური მეხსიერების მრავალი ფაქტი აპირობებს ტრადიციული მენტალობის ჩამოყალიბებას. ტრადიციული მენტალობის ამა თუ იმ ნიშნის ანალიზის დროს ისტორიული მეხსიერების დანაშრევებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება, რადგანაც მენტალობაზე საუბარი შეიძლება მხოლოდ და მხოლოდ ამა თუ იმ ლოკალურ ერთეულთან – ადამიანთან მჭიდროდ შეკავშირებულ (საერთო წარსული, საზღვრები, საცხოვრისი, ენა, კულტურა...) ჯგუფთან მიმართებით⁴. შესაბამისად, ისტორიის რეპრეზენტაციის შედეგ-

¹ მლ. პ. კარბელაშვილი, სვანეთში ორი კვირით, – გაზ. „ივერია“, 293, 23 დეკემბერი, 1904. როზეტა გუჯეჯიანი, წმიდა პოლიევქტოს კარბელაშვილის (1855-1936 წწ.) ეთნოგრაფიული მემკვიდრეობა (თბილისი) – კრ. კავკასიის ეთნოლოგიური კრებული, XVII, თბ., 2016.

² თსუ, ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 21, სვანური ენის ქრესტომათია, ტექსტები შეკრიბეს ა. შანიძემ, მ. ქალდანმა და ზ. ჭუმბურიძემ. ა. შანიძისა და მ. ქალდანის რედაქციით, თბ., 1978. გვ. 295-296.

³ MAURICE HALBWACHS, იქვე.

⁴ Гуревич А. Я. Проблема ментальностей в современной историографии. Всеобщая история: Дискуссии, новые подходы. вып. 1, М., 1989. გვ., 75-88. რუსუდან ლაბაძე, ცოდვა და შიში შუასაუკუნეებში (ქართული მენტალური მოდელის ორი ასპექტი), თბ., 2006.

გად ადამიანს უჩნდება ეროვნული (ან ლოკალური) საერთო ისტორიის თანაგანცდისა და მუდმივად განახლების იმპულსები.

ტრადიციულ ქართულ გარემოში ჩანერილი საისტორიო ზეპირ-სიტყვიერების ნიმუშები მრავალფეროვანია და სხვადასხვა ჟანრს მიეკუთვნება. საგულისხმოა, რომ ამ ჟანრთაგან „ანდრეზი“ და „ჰარაკი“ მუდამ ისტორიულ ფაქტებზეა აგებული და არ შეიცავს გამოწვევას ამბებს, მითუმეტეს – ზღაპრებს. ანდრეზიც და ჰარაკიც ქართველთა ისტორიული მეხსიერების მნიშვნელოვანი სეგმენტებია, მათი მეშვეობით ხდებოდა ტრადიციული ცოდნის გადაცემა და ამ ცოდნაში იგულისხმებოდა არამხოლოდ სამართლებრივი შინაარსის ინფორმაცია, არამედ კონკრეტული ისტორიული ფაქტებიც¹. მართებულად შენიშნავდა ნიკო ხიზანაშვილი-ურბნელი, რომ „ფშავ-ხევსურთათვის ... გარდმოცემა აქამომდე ღვთიური მადლია, რომელიც ასულდგმულებს, აცხოველებს ამ მუჭისოდენა ხალხს“².

პროფესორ ქსენია სიხარულიძის ჩანაწერიდან: „სვანი მთქმელები საისტორიო პროზაულ ნაწარმოებებს – გადმოცემებს, თქმულებებს, ლეგენდას გარკვევით ასხვავებენ ზღაპრებისაგან (ცინგილ). ამათ კი „ჯვინელ ნამბავ-ჰარაკს უწოდებენ. მას სერიოზულობით ეკიდებიან“³. იგივე დამოკიდებულება გამოიკვეთა ხევსურთა შორისაც – მოგვითხრობს ქსენია სიხარულიძე: „1946 წელს გველეთის მცხოვრებ 17 წლის ბერდია არაბულისაგან „ჩავინერე ჩემთვის უცნობი გადმოცემა ერეკლე მეორის შესახებ. აღსანიშნავია, რომ ახალგაზრდა მთქმელი დიდ უხერხულობას გრძნობდა ანდრეზის მოყოლის გამო და შიგა და შიგ ჩაურთავდა, „ეგი უფროსებმა უკეთესად იცინონ“. ორი დღის შემდეგ გველეთიდან ბარისახოში ჩემთან საგანგებოდ ჩამოვიდა 67 წლის ვანო არაბული და საღამომდე მელოდა. მას გაეგო, რომ ბერდიასგან ჩავინერე მათი საგვარეულო ანდრეზი, შენუხებულისო, – „ბაღლმა ანდრეზებისა რა იცისო“ და საჭიროდ ეცნო უფრო ვრცელი ვარიანტის მონოდება“⁴.

ერთი გარემოებაცაა მნიშვნელოვანი, მთქმელთა/მთხრობელთა მეტყველების თავისებურებებში მკაფიოდ მოჩანს ქართველ მთიელ-

¹ რუსუდან ხარაძე, ხევსურული ანდრეზი – ხალხური სამართლის წყარო, საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტ. ინსტ-ის მიმომხილველი, ტ. II, თბ., 1951, გვ., 387-405.

² ნიკო ხიზანაშვილი (ურბნელი), ეთნოგრაფიული ნაწარები, – კრ., მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, II, თბ., 1940.

³ ქსენია სიხარულიძე, ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1958, გვ., 39.

⁴ ქსენია სიხარულიძე, იქვე, გვ., 376.

თა ტრადიციული ეთიკური აღზრდის შედეგები, მათი ეტიკეტი, რასაც ყურადღება მაიქცია ქსენია სიხარულიძემ: „*სვანები გაურბიან უხემ გამოთქმებს და თუ მაინც ვერ უვლიან გვერდს ამგვარ გამოთქმებს, იმ შემთხვევაში ბოდიშს იხდიან. მათ რეპერტუარში არ შემხვედრია არცერთი უხამსი გამოთქმა*“¹.

XX საუკუნის შუახანებში ჩანერილი მასალის დადასტურება, ნანი-ლობრივ, ჩვენ დროშიც შესაძლებელია და აღსანიშნავია სხვა გარემოებაც: *სვანი მთხრობელები ახლაც წმინდანთა და, მათ შორის, თამარ მეფის ხსენებისას, კვლავ ქუდს იხდიან და ფეხზე დგებიან*.

ეთნიკური ან სოციალური ჯგუფების აზროვნების სტერეოტიპები, რასაკვირველია, ყველაზე თვალსაჩინოდ მათ ფოლკლორში აისახება. ამ კუთხით, უაღრესად საგულისხმო მეთოდური ხასიათის მითითება მოცემულია ელენე ვირსალაძის თეორიული ხასიათის წერილში. მკვლევარი ხალხური შემოქმედების მთავარ მაჩვენებლებს გამოკვეთს: 1. ინდივიდუალური-შემოქმედებითი აქტის დროს მთქმელის ფსიქოლოგია მოქცეულია კოლექტიური ფსიქოლოგიური ენერგიის ველში. 2. მთქმელი ეფუძნება კოლექტიურ-გამოცდილებას, იყენებს კოლექტივის მიერ შექმნილ და დაგროვილ სახეებსა თუ შეხედულებებს. 3. მთქმელი იმპროვიზაციას ახდენს კოლექტივის წინაშე და ცხადია, იმყოფება კოლექტივის გემოვნების კონტროლქვეშ. 4. როგორც იმპროვიზაცია, ასევე ინდივიდუალური ლირიკა მნიშვნელოვანი ხდება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც მას მიიღებს კოლექტივი. ამის შემდეგ ეს ნაწარმოები ხდება საერთო მიღწევა, სხვა შემთხვევაში კი იგი ეძლევა დავინწყბას².

ქართული ტრადიციული კულტურის სიცოცხლისუნარიანობის გამოხატულებაა, რომ ხალხში დღესაც ცოცხალია ლეგენდები, გადმოცემები, საგვარეულო ისტორიები – მათში ასახული საქართველოს ისტორიის კონკრეტული ფაქტებითურთ. მაგალითად, როგავების გვარში დღესაც მოგვითხრობენ ერთ საგვარეულო გადმოცემას, რომელიც ჯერ კიდევ ექვთიმე თაყაიშვილს აქვს ჩანერილი: „ზუგდიდიდან 9 ვერსზედ მდებარეობს სოფ. ყულისკარი, რომელშიც ინახება სასწაულთ-მოქმედი ჯვარი – ყულისკარის ხატი... ადგილობრივმა მღვდელმა გვიამბო, რომ ეს ჯვარი სვანეთიდან მოუტანიო ერთ გლეხს, გვარათ როგავეს კაცია დადიანის დროს... როგავეა გამოქცევი დადიშეკლიანს და დასახლებულა ყულის-კარში. აქ მის ჩამომავალს

¹ ქსენია სიხარულიძე, იქვე, გვ., 404.

² Вирсаладзе 1964: 7-29.

ეგნატე როგავას კომპი და პატარა გუმბათიანი ეკლესია აუშენებია და ეს ხატი იქ დაუსვენებია¹. საგვარეულო გადმოცემა რამდენიმე საინტერესო ისტორიული მოვლენის აღდგენის საშუალებას გვაძლევს: 1. გვიან შუა საუკუნეებში ბალსქევმო სვანეთში დადგმქელიანთა ერთპიროვნული მმართველობის დროს არაერთი დანიანაურებული საგვარეულო იქნა დადგმქელიანთაგან შევიწროებული და ზოგიერთმა აყრით და სხვაგან გადასახლებით უშველა თავს; 2. სვანეთში არსებობდა ხატწერის მდიდარი ტრადიციები, 3. გადმოხვეწილმა პირმა სწრაფად მოიხვეჭა ახალი ჩასახლების ადგილზე სოციალური პრესტიჟი და სხვ.

ქართულ ეთნოლოგიაში საგვარეულო ისტორიებს დიდი ყურადღება ექცევა და იგი გამოიყენება არამხოლოდ კონკრეტული გენეალოგიის აღდგენისათვის, არამედ გვევლინება უმდიდრეს წყაროდ თანადროული სოციალური ფონის, რელიგიური ყოფისა და მიგრაციული პროცესების რეკონსტრუირებისათვის. ამ მხრივ მოგვეპოვება არაერთი საყურადღებო ნაშრომი, რომელთაგან განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა როლანდ თოფჩიშვილის მონოგრაფია „აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა მიგრაცია XVII-XX ს.ს.“² და სხვ.

ისტორიის რეპრეზენტაციის არსებობა ხალხურ ყოფაში განსაკუთრებით ფასეული გლობალიზაციის პირობებში, როდესაც „ინფორმაციული რევოლუცია“ შლის პოლიტიკურ თუ ეთნოკულტურულ საზღვრებს. მნიშვნელოვანია, რომ ასეთ დროშიც კი საქართველოში შეინიშნება ეთნოკულტურული მახასიათებლების პოპულარიზაცია გარკვეული მდგრადობის მაჩვენებლებით³.

ბოლო წლებში აქტიურდება კვლევა რეპრესიების ისტორიისა ზეპირი წყაროების საფუძველზე. გამოიცა კიდევ კრებული „დაკარგული ისტორია. მეხსიერება რეპრესირებული ქალების შესახებ“⁴. ოლივერ რაისნერის მიერ გამოვლენილია ისტორიული მეხსიერების ზოგიერთი ელემენტის მნიშვნელობა თერგდალეულთა მოღვაწეობის

¹ ექვთიმე თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობიდან სამეგრელოში (ზაფხული 1913 წლის), – კრ., ძველი საქართველო, ტ. III, ე. თაყაიშვილის რედსქტორბით, ტფ., 1913-1914. გვ., 199-200.

² როლანდ თოფჩიშვილი, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა მიგრაცია XVII-XX ს.ს. ფშაბ-ხევსურეთის ისტ.-ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით, თბ., 1984.

³ ქეთევან ხუციშვილი, ეთნოკულტურა და გლობალიზაციის პროცესი, – აკადემიკოს ქეთევან ლომთათიძისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კრებული, თბ., 2008, გვ., 142-148.

⁴ დაკარგული ისტორია. მეხსიერება რეპრესირებული ქალების შესახებ, რედ. ნ. ბექიშვილი, თბ., 2012.

ფარგლებში¹. მალხაზ თორიას ნაშრომებში გაანალიზებულია შუასაუკუნეების ქართული წყაროები, როგორც ისტორიული მეხსიერების ჩამომყალიბებელი ფაქტორები; შეპირისპირებულია ისტორიის პრეზენტაციის თემატიკა ეთნიკურ ქართველთა და სეპარატისტულად განწყობილ აფხაზთა შორის².

ახლახან გამოიცა ნინო აბაკელიას მონოგრაფია, რომელშიც გაანალიზებულია ქართული ეთნოგრაფიული ყოფაში დადასტურებული უძველესი კოსმოლოგიური კონცეპტები და გამოვლენილია არქაული რელიგიური სიმბოლოები ქართველთა კულტურულ მეხსიერებაში³.

მართალია, ქართულ ეთნოლოგიაში, აქამდე ცალკე ქვედარგად არ გამოიყოფოდა ისტორიული მეხსიერების კვლევის მიმართულება, მაგრამ ქართული ეთნოლოგიური სკოლა, ძირითადად, ვითარდებოდა ისტორიული ეთნოლოგიის კვლევის მეთოდოლოგიურ ჩარჩოებში და ამ მხრივ უდიდესი გამოცდილება უკვე არსებობს (გიორგი ჩიტაიას, ვერა ბარდაველიძის, ლუბა ბოჭორიშვილის, რუსუდან ხარაძის, მიხეილ გეგეშიძის, ანდრო ლეკიაშვილის, სოსო ჭანტურიშვილის, სოსო კვიციანის, ნოდარ კახიძის, როლანდ თოფჩიშვილის, ნინო მინდაძის, თამაზ ფუტკარაძის, როინ მალაყმაძის და სხვათა ნაშრომების სახით). ქართულ ეთნოლოგიაში მიღებული იყო ყოველი ეთნოგრაფიული მოვლენის კვლევა ისტორიული დინამიკის გათვალისწინებით და ისტორიულ კონტექსტში. შესაბამისად, ჩემი კვლევის ფარგლებშიც სწორედ ეს გამოცდილება და თავისებურებაა დომინანტური. უცხოელ ეთნოლოგთაგან კი გაზიარებული მაქვს ფრანც ბოასისა და კლიფორდ გირცის თეორიული ხედვები. თუმცა, კვლევის მეთოდოლოგია არ შემოისაზღვრება რომელიმე სამეცნიერო სკოლის ფარგლებში აპრობირებული ფორმებით. ეთნოლოგიური სამეცნიერო სკოლების გამოცდილების პარალელურად გამოყენებული მაქვს „ანალების“ სკოლის სხვადასხვა თაობის ისტორიკოსთა დაკვირვებები და ზოგადი ხედვები⁴.

¹ Oliver Raisner, *Travelling between Two Worlds-the Tergdaleulebi, their Identity Conflict and National Life.* – <https://www.academia.edu/743608/>

² მალხაზ თორია, წარსულის დამახსოვრების ფორმები და ისტორიკოსის როლი კოლექტიური მეხსიერების ჩამოყალიბებაში (შუა საუკუნეების ქართული ისტორიული ტექსტების მიხედვით), – ჟ. ცივილიზაციური ძიებანი, 5, თბ., 2007; მალხაზ თორია, წარსულის გააზრების და მეხსიერების პოლიტიკის როლი კონფლიქტური იდენტობების ფორმირებაში (ქართულ-აფხაზური კონფლიქტის მაგალითი), – ჟ. ცივილიზაციური ძიებანი 4, თბილისი, 2006

³ ნინო აბაკელია, „უძველესი კოსმოლოგიური კონცეპტები და არქაული რელიგიური სიმბოლოები ქართველთა კულტურულ მეხსიერებაში“, თბ., 2017.

⁴ Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада, М. 1992. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры, М. 1972; ჟორჯ დიუბი, რაინდი, ქალი და მღვდელი, თბ., 2005.

წარმოდგენილი ნაშრომი ისტორიული ეთნოლოგიის სფეროს განეკუთვნება. ინფორმაციის მოპოვების ძირითად გზად გამოყენებულია საველე-ეთნოგრაფიული კვლევა, რაც შეჯერებულია უკვე არსებულ სამეცნიერო ლიტერატურასთან და წყაროებთან.

ნიგნში წარმოდგენილია ქართველთა ისტორიული მეხსიერების რამდენიმე სეგმენტი, ყურადღება გამახვილებულია ისტორიის რეპრეზენტაციის საკითხზე და ეთნოგრაფიულ მასალასა და საისტორიო წყაროებზე დაყრდნობით გამოვლენილია ისტორიის რეპრეზენტაციის ზოგიერთი ეთნოგრაფიული ასპექტი.

ნიგნი შედგება შესავლისა და შვიდი თავისაგან. პირველ და მეორე თავებში ასახული ინფორმაცია უნივერსალურია საქართველოს ყველა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარისათვის: წარმოდგენილია დიდგორის გამარჯვებისა („ძღვეთა საკვირველის“) და შემდგომ წმიდა თამარ მეფის ნათელი ხატების ადგილი და მნიშვნელობა ქართველთა ისტორიულ მეხსიერებაში და ამ სიუჟეტების გამოვლინებები ტრადიციულ ქართულ ყოფაში. სხვა თავებში განხილულია ლოკალურ არეალებში – ქართველთა რამდენიმე ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში – დალეჩილი ისტორიული მეხსიერების ფაქტები, როგორც მუდმივად აღდგენადი და გაცოცხლებადი თემები: გვიანი შუა საუკუნეების გმირის – ყანსავ ყიფიანის – სახება სვანეთში; სოციალური მეხსიერების ფაქტები თურქეთელ ქართველთა ტრადიციულ ყოფაში (ისტორიული ტაო, იმერხევი, ზემო მაჭახელი); ისტორიული მეხსიერების ფაქტები ნიგალის ხეობაში ეთნიკური ქართველებით დასახლებულ ტერიტორიაზე; ისტორიული მეხსიერების ფაქტები თურქეთის რესპუბლიკის მარმარილოს ზღვის რეგიონების ეთნიკურ ქართველთა შორის; ბათუმთან დაკავშირებული სოციალურ-კულტურული ასპექტები თურქეთელ ქართველთა ტრადიციულ ყოფაში.

მადლიერებას გამოვხატავ ნიგნის რედაქტორისა და რეცენზენტების მიმართ, რომლებიც თანამონაწილენი არიან ნაშრომის შექმნისა.

ნიგნი გამოცემულია „სტამბოლის ქართული ხელოვნების სახლის“ ფინანსური მხარდაჭერით.

წინამდებარე ნიგნი პირველი ცდაა ისტორიის რეპრეზენტაციის ეთნოლოგიური ასპექტების მონოგრაფიული კვლევისა და, რასაკვირველია, დიდი ყურადღებით მოვისმენ სამეცნიერო საზოგადოების რჩევებსა და შენიშვნებს წარმოდგენილ თემატიკასთან დაკავშირებით.

ისტორიის რეპრეზენტაცია - დიდგორის „ძლევაჲ საკვირველის“ მოტივები ტრადიციულ ქართულ ყოფაში - სვანეთი

საქართველო მნიგნობრობის მრავალსაუკუნოვანი კერაა და ქართველთა ყოფაში, ბუნებრივია, შემონახულია ისტორიული ნარატივებიდან გადმოსული სიუჟეტები.

ისტორიის რეპრეზენტაციის კუთხით უდიდესი მნიშვნელობისაა საისტორო თხზულებათა კრებული „ქართლის ცხოვრება“. „ქართლის ცხოვრება“ სხვადასხვა ავტორთა ნაშრომებისგან შედგება და არაერთი სიუჟეტი ამ დიდი საისტორიო კრებულიდან გადასულია ტრადიციულ ქართულ ყოფაში - გვხვდება ლეგენდებისა და გადმოცემების სახით. ლეგენდებში, გადმოცემებში, საფერხულოებსა და ტოპონიმებში შემონახულია კონკრეტული ისტორიული ფაქტების ანარეკლი. შესაბამისად, „ქართლის ცხოვრება“ საქართველოს ისტორიის წყაროცაა და ქართველთა ეროვნული იდენტობისა და კულტურის განმაპირობებელი დოკუმენტიც¹ - ქცეული ისტორიის რეპრეზენტაციის მასაზრდოებელ ძეგლად.

„ქართლის ცხოვრებას“ იცნობდნენ საქართველოს ყველა მხარეში. ამ საისტორიო კრებულში აღწერილი ერთი კონკრეტული ისტორიული ფაქტი კი, მისი განსაკუთრებული მასშტაბურობიდან გამომდინარე, ხდება ქართველთა შემდგომი პერიოდების ისტორიული/კულტურული მეხსიერების ნაწილი და ისტორიის რეპრეზენტაციის მუდმივი წყარო. ვგულისხმობ წყაროში აღწერილ ამბავს - წმიდა გიორგის სასწაულებრივ მოვლინებას დიდგორის ველზე და უთანასწორო ბრძოლაში ქართველთა გამარჯვებას - „ძლევაჲ საკვირველს“. ქართველთათვის ამ უმნიშვნელოვანეს ისტორიულ ფაქტს, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, ავტორი თხზულებისა „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისა“, სამწუხაროდ, ძალიან მოკლედ აღწერს: „შეკრბეს ესე ყოველნი, შეითქუნეს, შეიმტკიცნეს სიმრავლითა ვითარცა ქვიშა ზღვისა, რომლითა აღივსო ქუეყანა, და აგვისტოსა თურამეტსა მოვიდეს თრიალეთს, მანგლისს და დიდგორთა, რომელ თვთ ფერჯთა ზედა ვერ

¹ როინ მეტრეველი, წმიდა და პატიოსანი წიგნი, - საისტორიო ნარკვევები, თბ., 2009.

ეტოდეს ამათ ადგილთა. ხოლო მეფემან დავით, უშიშმან და ყოვლად უძრავმან გულითა, თუ ვითარ წინა განაწყო სპა მისი, და თუ ვითარ ყოველი საქმე შუენიერად და ღონიერად ყო, რაბამ რამე წყნარად, უშფოთველად და გამოცდილებით და ყოვლად ბრძნად განაგო, და თუ ვითარ თვსნი სპანი დაიცვნა უვნებელად, – ამათ ყოველთათვს არა ჩუენი, არამედ ვგონებ, რომელ ყოველთა ბრძენთა სოფლისათა ენა ვერ შემძლებელ არს მითხრობად ზედამინვენით ყოველსავე.

რამეთუ პირველსავე ომსა იოტა ბანაკი მათი და იელტოდა, რამეთუ ჯელი მალლისა შეენეოდა, და ძალი ზეგარდმო ფარვიდა მას, და წმიდა მონამე გიორგი განცხადებულად და ყოველთა სახილველად წინაუძღოდა მას და მკლავითა თვსითა მოსრვიდა ზედამონვენულთა უსჯულოთა მათ წარმართთა, რომელ თვთ იგი უსჯულონი და უმეცარნი მოღმართ აღიარებდეს და მოგვთხრობდეს სასწაულსა ამას მთავრ-მონამისა გიორგისსა, და ვითარითა ღონითა მოსრნა სახელოვანნი იგი მეგრძოლნი არაბეთისანი, და ანუ მეოტთა ვითარ სი-მარჯვთ და განკრძალულად სდევნნა და მოსრნა, რომლითა აღივსნეს ველნი, მთანი და ღელენი მძორებითა¹.

დიდგორის ბრძოლაში მოპოვებულმა უდიდესმა გამარჯვებამ განამტკიცა საქართველოს თავისუფლება და ერთიანობა. საქართველო ჩამოყალიბდა რეგიონის უმნიშვნელოვანეს სახელმწიფოდ. დავით აღმაშენებელმა მთელი კავკასია გაათავისუფლა დამპყრობლებისაგან. შექმნა ძლიერი ქრისტიანული სახელმწიფო, რომელიც, არა მხოლოდ კავკასიელთათვის, არამედ ევროპელი მონარქებისთვისაც კი აღმოსავლეთში ქრისტიანობისა და ევროპული ცივილიზაციის პლაცდარმად მოიაზრებოდა². ცნობილია, რომ დავით აღმაშენებლის ძლიერმა საქართველომ და მისი მონარქის, როგორც ქრისტიანობის ძლევამოსილი დამცველის ხატებამ, ასახვა ჰპოვა ევროპელთა ისტორიულ მეხსიერებაშიც: პაპი ონორიუსის, ტამპლიერი რაინდების წერილებში დაცულია ინფორმაცია ღვთის მოშიში ქართველი მეფის ძლიერებისა და ლაშქრობების შესახებ. ამგვარი გადმოცემები ქრისტიანთა მხსნელი დავით მეფის გარშემო ვრცელდებოდა წინა აზიისა და დასავლეთ ევროპის ქრისტიანულ სამყაროში მეხუ-

¹ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტომი I, სახელგამი, თბ., 1955. გვ., 340-341.

² როინ მეტრეველი, დავით აღმაშენებელი, თბ., 1990.; სარგის კაკაბაძე, დიდგორის ომი, თბ., 1982; შოთა მესხია, ძლევაი საკვირველი: დიდგორის ბრძოლა და თბილისის შემოერთება, თბ., 1972; ჯაბა სამუშია, დიდგორის ბრძოლა, – უ. არსენალი, 6, თბ., 2007.

თე ჯვაროსნული ლაშქრობის დროს. ერთ-ერთი ლეგენდა ინგლისურ ქრონიკაშიც ჩაურთავთ: „მთელს ქრისტიანულ სამყაროში დადიოდა ხმები, რომ ინდოეთის მეფე დავითი, იოანე ხუცესად სახელდებული, უახლოვდება დიდი ჯარით (დასავლეთის ქვეყნებს). ამან დაიპყრო სპარსეთი, მედია, სხვა მრავალი სარკინოზთა მიწები და ბალდადის ხალიფა ბალდაკს, სარკინოზთა უმაღლეს ქურუმს, შეუთვალა, რომ მას სურს შეებრძოლოს ხალიფასა და ყველა წარმართს, თუ იგი არ მიიღებს ქრისტიანულ სარწმუნოებას. ხოლო დამიეტის მისადგომებთან მყოფ ლაშქარსა და იერუსალიმის მხარეს აღუთქვა დასახმარებლად მისვლა“. ან კიდევ: „მეფე დავითი დიდი ლაშქრით უკვე დგას არა უმეტეს 15 დღის სავალი გზის მოშორებით ანტიოქიიდან და ჩქარობს შევიდეს აღთქმულ ქვეყანაში, რომ იხილოს უფლის საფლავი და წმიდა სახელმწიფო აღადგინოს“. ამგვარი მოარული ლეგენდაა გ. დე ბუას წერილში მოთხრობილი ამბავიც¹.

რასაკვირველია, გადმოცემებში ერთმანეთში არეულია ისტორიული ფაქტები და ლეგენდები, არის ანაქრონიზმის მაგალითები. დასავლეთ ევროპელთა ისტორიულ ნარატივებსა და მეხსიერებაში მეფე დავითი ლეგენდარულ გმირად – იოანე ხუცესადაა – ქცეული და იგი წინა აზიელებსა და დასავლეთ ევროპელებს ქრისტიანობის მხსნელად და მფარველად ეგულებათ შემდგომ საუკუნეებშიც².

ევროპული წყაროების ანლიზის დროს განსაკუთრებით ფასეულია ჟაკ დე ვიტრის ცნობები. „ჟაკ დე ვიტრის ქართველები მოხსენიებული ჰყავს თავისი მეშვიდე წერილის იმ ნაწილში, სადაც მემათიანე ჰყვება

¹ ივანე ლოლაშვილი, თამარ მეფის აკლდამა გელათში, თბ., 1989, გვ. 45-46.

² ზურაბ ავალიშვილი, ჯვაროსანთა დროიდან, პარიზი, 1929, გვ., 145-146; შოთა ბადრიძე, საქართველო და ჯვაროსნები, თბ., 1973; შოთა ბადრიძე, ჯვაროსნული თქმულება დავით აღმაშენებელსა და დემეტრე პირველზე, – კრ. XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1968, გვ., 365-400. ბენიამინ სილაგაძე, მასალები საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიისათვის (ქართველების ბრძოლა პალესტინის წმინდა ადგილების განთავისუფლებისათვის მეცამეტე-მეთოთხმეტე საუკუნეებში), – ქართული წყაროთმცოდნეობა, კრებ. 2, თბ., 1968; ილია ტაბაღაძე, საქართველო ევროპულ არქივებსა და წიგნთსაცავებში, ტ. I, თბ., 1984; გოჩა ჯაფარიძე, საქართველოსა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო XII-XIII საუკუნეების პირველ მესამედში, თბ., 1995; ალექსანდრე თვარაძე, საქართველო და კავკასია ევროპულ წყაროებში, თბ., 2004; მეხუთე ჯვაროსნული ლაშქრობა და მეფე დავითის რეალციო, – კრ., ანალები. 3, თბ., 2008; სოსო შარგიშვილი, მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ, თბ., 2005; მურმან პაპაშვილი, საქართველო-რომის ურთიერთობა VI-XX სს. თბ., 1995; ელდარ მამისთვალშვილი, საქართველოს საგარეო პოლიტიკა და დიპლომატია (საქართველო და ჯვაროსნები), ტ. IV, თბ., 2014; ანდრო გოგოლაძე, იოანე პრესვიტერის ლეგენდის ისტორიული და ბიბლიური საფუძვლების შესახებ, თბ., 2015.

ლეგენდარული მეფის დავითის ისტორიას. ისტორიკოსთა ვარაუდით, ამ მეფის ამბავი მონღოლების, კერძოდ, ჩინგიზ-ხანისა და ნაიმანთა მეთაურის ქუჩლუკის ლაშქრობების ჯვაროსნული ინტერპრეტაციაა. ჯვაროსნები ამ ისტორიულ ფიგურებში თავიანთ მხსნელად და მოკავშირედ იოანე პრესვიტერს აღიქვამდნენ. მითიურ მეფეს ისინი აღმოსავლეთში მცხოვრებ ქრისტიან მმართველებს უკავშირებდნენ და მის სამეფოს ერთ-ერთ მხარედ კავკასიას, კერძოდ, საქართველოსაც მიიჩნევდნენ¹. ევროპულ საისტორიო გადმოცემებში მითიური მეფე-ხუცესი „ინდოეთისა“ რეინკარნირებული სახით გვევლინება უკვე დავით მეფედ და წყაროთა შეჯერებით შესაძლებელია მასში რეალური ისტორიული პიროვნების გიორგი IV ლაშას ამოცნობა².

ცნობილია, რომ ისტორიის რეპრეზენტაციის თემატიკის კვლევის დროს მნიშვნელობა ენიჭება არა ამ მასალაში ნახსენები ისტორიული ამბების კონკრეტიზაციას, არამედ გადმოცემისეულ იდეას. ზემოთხსენებული ისტორიული ამბების სიცოცხლისუნარიანობის განმაპირობებელია ცოდნა აღმოსავლეთში ძლიერი ქრისტიანული სახელმწიფოს არსებობის შესახებ, უძლიერესი მეფით სათავეში, რომელიც მიემართება იერუსალიმის გამოსახსნელად. ამ იდეას – შველას, ხსნას აღმოსავლეთის ქრისტიანთა მხრიდან, როგორც ჩანს, დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა დასავლეთის ქრისტიანულ სამყაროში – ევროპაში, ამიტომაც არსებობდა ეს სიუჟეტი რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში, იგი „აღდგებოდა“ და ვრცელდებოდა პერიოდულად.

ცხადია, მხოლოდ ჰიპოთეტურად შეიძლება მსჯელობა და ამიტომ ვვარაუდობ, რომ გარდა სხვა რეალური ურთიერთობებისა (ქართველ მეფეთა და ევროპელ მონარქთა თუ პაპებს შორის, ჯვაროსნებსა და წმიდა მიწაზე მოღვაწე ქართველ ბერ-მონაზვნებს შორის), ამ ლეგენდის შექმნას საფუძველი დიდგორის ბრძოლის ექომაც ჩაუყარა. დიდგორის ველზე წმიდა გიორგის სასწაულებრივი გამოჩენისა და მტრის ძლევის ამსახველი ისტორიული გადმოცემები, სავარაუდოდ, გავრცელდა ევროპაშიც. ამ მოსაზრებას ზურგს უმაგრებს ჟაკ დე ვიტრისეული დახასიათება ქართველებისა. ქართველებს იგი Georgianos-ს გვინოდებს: „ეს ხალხი იწოდება ქართველებად, რადგან ისინი განსა-

¹ ანდრო გოგოლაძე, თეა ნითლანაძე, თეა ქარჩავა, ნიკოლოზ სილაგაძე, საქართველო და ჯვაროსნული აღმოსავლეთი ჟაკ დე ვიტრის ცნობების მიხედვით, თბ., 2015, გვ., 20.

² ა. გოგოლაძე, თ. ნითლანაძე, თ. ქარჩავა, ნ. სილაგაძე, 2015, იქვე, გვ., 272-277.

კუთრებულ თავყვანს სცემენ ნმინდა გიორგის, რომელსაც პატრონად, ურწმუნოთა წინააღმდეგ ბრძოლებში საკუთარ მედროშედ და ყველა წმინდანზე საპატივცემულოდ მიიჩნევენ¹. ქართველთა სახელწოდების – გეორგიანელი – წმიდა გიორგისგან მომდინარეობას იზიარებენ სხვა ლათინურ წყროებშიც (ანსელუსი, გოტიე)².

უცნობი ისტორიკოსის ნაშრომში („ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისა“) აღწერილი „ძლევაი საკვირველის“ მოტივები და სიუჟეტური ქარგა ერთ-ერთი ფართოდ გავრცელებული საისტორიო გადმოცემაა ქართველთათვისაც. ქართველთა ისტორიული მეხსიერების კვლევის დროს ამ ისტორიულ ფაქტს და მასთან გადაჯაჭვულ რელიგიურ პასაჟებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება. ამ ფაქტს დიდი ადგილი უკავია ტრადიციულ ქართველთა ცნობიერებაში. დიდგორის გამარჯვება ისტორიული მეხსიერების კვლევისთვის საყურადღებო არტეფაქტია. დიდგორის ბრძოლის მნიშვნელობას („ძლევაი საკვირველი“) ისტორიულ მეხსიერებაში მთელ შემდგომ საუკუნეების განმავლობაში ასულდგმულებდა წერილობითი ინფორმაცია და ზეპირი გადმოცემები. დიდგორის ბრძოლაში მოპოვებული გამარჯვების ამბავი შერწყმულია წმიდა გიორგისთან დაკავშირებულ სასწაულთან და ისტორიული მეხსიერების მნიშვნელოვან სეგმენტად გვხვდება საქართველოს სხვადასხვა მხარეში. „ძლევაი საკვირველი“ საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ფაქტია და მას მყარი ადგილი უჭირავს ქართველთა ისტორიულ მეხსიერებაში. ეს ინფორმაცია ქართველთა ხანგრძლივი ისტორიის განმავლობაში პერიოდულად აღდგენად ფაქტად გვევლინება და ჩვენს დროშიც, ნაწილობრივ, ცოცხალი სახით გვხვდება, მაგალითად, – სვანეთში³.

საყურადღებოა წმიდა დავით აღმაშენებელთან დაკავშირებული ისტორიული მეხსიერების ანარეკლი სამეგრელოს სინმიდეებთან მიმართებით. სამეგრელოში გავრცელებული ზეპირი ისტორიით, ხობის მიდამოები დავით აღმაშენებლის საზამთრო სამყოფელადაა მიჩნეული⁴.

„ქართლის ცხოვრებაში“ შესული საისტორიო თხზულებები, ინე-

¹ იქვე, გვ., 106.

² იქვე, გვ., 106-108.

³ როზეტა გუჯეჯიანი, წმიდა გიორგის ქართული ხალხური ეპითეტები (სვანეთი), – კრ., კავკასიის ეთნოლოგიური კრებული, XIV, თბ., „უნივერსალი“, 2012. გვ., 28-43.

⁴ ხობის ყვლადწმიდა ღვთისმშობლის მიძინების მონასტერი, შემდგენლები: ანზორ სიჭინავა, გოგიტა ჩიტაია, ხობი-თბილისი, 2000.

რებოდა რა ეს ნაშრომები „უამითი ჟამად“¹, ქმნიდნენ არა მარტო ჩვენი წარსულის სისტემატიზებულ მონაცემთა ბაზას, არამედ გავლენას ახდენდნენ ეროვნული მენტალობის, ფასეულობებისა და ცხოვრების წესის ფორმირებაზეც. ნიგნებიდან შემეცნებული ისტორიები ყოფის ნაწილი ხდებოდა, თაობიდან თაობასაც ორი გზით – წერილობითი სახით და ზეპირი თხრობით გადაეცემოდა. ამ მხრივ განსაკუთრებით მრავალფეროვანი მასალა სვანეთშია დადასტურებული. სვანურ ლეგენდა-გადმოცემებში მკაფიოდ მოჩანს „ქართლის ცხოვრების“ ისტორიულ ქრონიკაში აღწერილი ბრძოლის სიუჟეტის ანარეკლი. ჩვენი ისტორიის ეს სამაყოფურცელი გადასულია მოსახლეობის ისტორიულ მეხსიერებაში, შერწყმულია ადგილობრივი ლოკალური ბრძოლების ისტორიებთან, როდესაც სვანები იგერიებდნენ შემოსეულ მტრებს („თათრებს“, „ოვსებს“, „სავირებს“) და გველინება ისტორიის რეპრეზენტაციის ერთ-ერთ მთავარ ელემენტად.

ქართული ეთნოლოგიური სკოლა, ტრადიციულად, მუდამ იყენებს ზეპირ წყაროებს ქართველთა ისტორიის რეკონსტრუირებისათვის და კონკრეტული თემატიკა მრავალი საინტერესო დასკვნის გამოტანის საშუალებას იძლევა.

სვანეთი, მიუხედავად იმისა, რომ იგი ერთ-ერთი საზღვრისპირა რეგიონია, მოშორებული პოლიტიკურ და სამხედრო ცენტრებს, მთელი ისტორიის განმავლობაში წარმოადგენდა ქართული წერილობითი კულტურის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს კერას. ბუნებრივია, რომ სვანეთის მდიდარი ქართული სამხედრო კულტურა რეგრესს განიცდის გვიან შუა საუკუნეებში, ამ დროს კულტურის დაქვეითება ზოგადი მახასიათებელია საქართველოს ყველა სამეფო-სამთავროსათვის, გეოპოლიტიკური ვითარებიდან და ობიექტური მოცემულობიდან გამომდინარე. მიუხედავად მძიმე ვითარებისა, სვანეთი, ქვეყნის დაშლისა და კულტურის განვითარების ერთგვარი სტაგნაციისა და დაქვეითების პირობებშიც კი ინარჩუნებს ინტერესს საისტორიო და საეკლესიო თხზულებებისადმი. ამ დროს არის შექმნილი არაერთი საისტორიო დოკუმენტი სვანეთში. მათგან განსაკუთრებით ფასეულია „სვანეთის სულთა მეორე მათიანე“ და სამართლებრივი შინაარსის მრავალი დოკუმენტი. ცნობილია ის ფაქტიც, რომ გვიან შუასაუკუნეებში, სანერი მასალის არქონის გამო, სვანეთის მოსახლეობა ფიცრებს თხელ ფენებად თლიდა და მათზე ამოთვიფრავდა ამა თუ იმ სამართლებრივი შინაარსის „დანერილს“, „განა-

¹ მარიამ ლორთქიფანიძე, 1989, იქვე.

ჩენს“, ხელშეკრულებას. ამგვარი ხელნაწერების ნიმუშები დაცული იყო კალის წმიდა კვირიკეს მონასტერში¹.

სვანეთში ჩანერილ ლეგენდებსა და გადმოცემებში თვალსაჩინოდ იკვეთება დიდგორის გამარჯვების ექო, რადგანაც, როგორც უკვე ითქვა, „ძღვეთა საკვირველი“ ქართველთა ეროვნული სიამაყის ერთ-ერთი მასაზრდოებელი წყაროა. სვანეთში შემონახულ საისტორიო გადმოცემებში 20-მდე სიუჟეტი, ფაქტობრივად, იმეორებს დიდგორის გამარჯვების განმაპირობებელ ქრისტიანულ ხედვას – წმიდა გიორგის უშუალო მონაწილეობას ბრძოლაში. ესეც სრულიად ბუნებრივია, რადგან საისტორიო წყაროებიდან შემეცნებული სიუჟეტები და ისტორიები თაობიდან თაობაში გადადიოდა, იმოსებოდა ხალხური ელფერით, ესადაგებოდა ადგილობრივ ყოფას, ადგილობრივ გარემოს და იძენდა ლოკალურ ნიშნებს. სვანეთში მომხდარ უთუო რეალურ ფაქტებს (ბრძოლებს შემოსეული მტრების წინააღმდეგ და სასწაულებრივ გამარჯვებებს) საკრალურობას კონკრეტული ისტორიული ამბის (დიდგორის ბრძოლის) მუდმივი რეპრეზენტირებაც ანიჭებდა და ამგვარი საკრალიზებული სახით გადაეცემოდა იგი თაობიდან თაობას.

დიდგორის ბრძოლის ხსოვნით ნასაზრდოები და გაჯერებული სხვადასხვა გადმოცემა დღემდე შემონახულია სვანეთის ყველა თემში და ერთიანდება ერთი კრებითი სახელით – „თათრებთან ბრძოლა და წმიდა გიორგის მადლით გამარჯვება“. აქვე უნდა ითქვას, რომ ეთნიკური ტერმინი „თათარი“ სვანეთშიც და საქართველოს სხვა მხარეებშიც ხშირად არა მხოლოდ მაინცდამაინც თათარი ეთნოსის აღმნიშვნელია, არამედ განზოგადებულია ყველა მუსლიმზეც, გარდა მალყარელებისა და ყარაჩაელებისა, რომელთაც სვანები „სავიარებს“ და „ყარჩოლს“ უწოდებენ. „თათრები“ მტრის კრებითი სახეა სვანურ ლეგენდა-გადმოცემებში, ლექსებსა და სიმღერებში. ამ სიტყვაში, მართლაც, მოჩანს ისტორიული მეხსიერების ეტაპობრივი დანაშრევები, მასში სხვადასხვა პერიოდის ამა თუ იმ დამპყრობლის ხსოვნა გაერთიანებული. შოთა ჩართოლანის დაკვირვებით, „თათრებთან“

¹ პავლე ინგოროყვა, სვანეთის საისტორიო ძეგლები, ნაკვეთი II, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, თბ., 1941; გერონტი გასვიანი, სვანეთის საეკლესიო კრებათა მეორე მატიანე, – მაცნე, ისტორიის სერია, 2, თბ., 1972; გერონტი გასვიანი, დასავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან, თბ., 1973; გერონტი გასვიანი, დასავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1979; ვალერი სილოგავა, სვანეთის წერილობითი ძეგლები, I, თბ., 1986 და სხვ.

დაკავშირებულ ლეგენდა-გადმოცემებში, შესაძლოა, იკვეთებოდეს კვალი „I-II საუკუნეებში კოლხეთში შემოჭრილი რომაელების წინააღმდეგ ბრძოლაში, ან უფრო გვიან VI საუკუნის სვანეთის თაობაზე ბიზანტია-სპარსეთის ომებში სვანი ტომების მონაწილეობის ექოს შეიძლება წარმოადგენდეს“.

სვანეთის როლი ქვეყნის თვადაცვისუნარიანობის საქმეში მნიშვნელოვანი იყო მთელი შუასაუკუნეების განმავლობაში და ჩვენს დროშიც. სვანები თავდადებით იცავდნენ ქვეყნის საზღვარს, ქმნიდნენ ძლიერ ჯგუფს სამეფო ჯარში. მათი გამირობის მაგალითები ასახულია საისტორიო წყაროებსა და საქართველოს სხვადასხვა მხარეში განფენილ სვანურ საგვარეულოთა გენეოლოგიურ გადმოცემებში. ცნობილია მრავალი ფაქტი, როდესაც საქართველოს მეფეები გამორჩეული სამხედრო ღვაწლისათვის ქვეყნის სხვადასხვა მხარეში უბოძებდნენ მიწა-წყალს მეომრებს სვანეთიდან. ასე გაჩნდა მარუშიანთა, იოსელიანთა, ჟორჯოლიანთა, ბენდელიანთა, გელოვანთა, ყიფიანთა, აფაქიანთა და სხვა საგვარეულოთა დასახლებები სვანეთს გარეთ, საქართველოს სხვადასხვა მხარეში.

ქვეყნის ერთიანობის დაშლის შემდეგ სვანეთის საერისთავო მხოლოდ საკუთარი ძალებით იცავდა საქართველოს ჩრდილო საზღვარს – სვანეთის მონაკვეთზე. როგორც ჩანს, სწორედ ამ დროიდან აქტუალიზდება დიდგორის გამარჯვების მოტივი, როგორც მძლავრი ბერკეტი ბრძოლისუნარიანობის განმტკიცებისთვის და ღვთის წყალობის იმედის მასაზრდოებელი ამბავი.

სვანეთში შემონახულ მრავალ საისტორიო გადმოცემაში მოთხრობილია ჩრდილო კავკასიიდან შემოჭრილი მტრის ამოხრებული შემოსევების ამბები, ასახულია ქართველთა გამირობა და ქართველთა წინამძღოლად „განცხადებულად და ყოველთა სახილველად“ წარმოჩენილია წმიდა გიორგი. ვფიქრობ, ეს სიუჟეტები საკრალიზებულია დიდგორის „ძღვეაი საკვირველის“ მოტივებით და სვანეთში მომხდარ რეალურ ისტორიულ ფაქტებს აძლიერებს უდიდეს ისტორიულ გამარჯვებასთან (დიდგორის ბრძოლა) დაკავშირებული მოტივების პერიოდული გაცოცხლება. ხდება, ისტორიის საკრალიზება და მისი მუდმივი რეპრეზენტირება – მიმართული გადარჩენისა და გამარჯვებისაკენ.

სვანეთის ტრადიციულმა ყოფაში დაცულ ზეპირ ისტორიათა უდიდეს ნაწილში, ქართველთა მხარდამხარ, საქართველოს წმიდა გიორგიც იცავს. გადმოცემები ჩანერილია სვანეთის სხვადასხვა ხეო-

¹ შოთა ჩართოლანი, მასალები სვანეთის არქეოლოგიისათვის, I, თბ., 1976, გვ., 47.

ბასა და თემში და ყველგან კონკრეტდება გეოგრაფიული სივრცე – ბრძოლის ადგილები: მაგალითად, ბეჩოს თემის სოფელ მაზერის უკიდურესი ჩრდილოეთი ნაწილი – შიხრის მიდამოები, ლახამაულის თემის ხიდის წმიდა გიორგის მიმდებარე ტერიტორია, ფარის თემში უძველესი სოფლის ლაშხრაშის მთები და სხვ. მნიშვნელოვანია, რომ გადმოცემები არ სჯერდება ოდენ გეოგრაფიული სივრცის ლოკალიზებას, არამედ გვახსენებს კონკრეტულ ეკლესიებსაც, რომელთაც უკავშირდება წმიდა გიორგის სასწაულები: შიხრის წმიდა გიორგი, ლახამაულის წმიდა გიორგი, კაიშის მთავარანგელოზი და სხვ. ანუ, გადმოცემებში ასახული ისტორია განმტკიცებულია გეოგრაფიული სივრცის ლოკალიზებითა და მატერიალური არტეფაქტების მითითებითაც.

წარმოდგენილი იქნება რამდენიმე მაგალითი:

1. სვანეთში არსებულ ლეგენდათაგან უძველესი ნიშნებით ხასიათდება ბევრი ლეგენდა და, მათ შორის, განასკუთრებულია შემდეგი: უხსოვარ დროში, როდესაც მშვილდ-ისრებით იბრძოდნენ და თოფები ჯერ არ არსებობდა, სვანეთს „თათრები“ შემოსევდნენ, თათრებს ქართველების სრული ამოწყვეტა და მათ მიწა-წყალზე დასახლება სდომებიათ. ურიცხვი ყოფილა თათრების ჯარი. ერთ ქართველზე ასი თათარი მოდიოდა. სვანების ჯარს ერთხმად დაუჩოქია და წმიდა გიორგის დახმარებას შევედრებია. მყისვე ცის კაბადონზე წმიდა გიორგი გამოჩენილა, ერთ მახლობელ გორაკზე გაჩერებულა და იქიდან თავისი მშვილდ-ისრით მტერი ერთიანად ამოუხოცავს. ასე გადაურჩენია მერამდენედ სვანეთი წმიდა გიორგის და ამის მერე ხალხს მისთვის სიყვარულით „წმიდა გიორგი მოისარი“ შეურქმევია¹. მოისარობის დღესასწაული (სვანურად „მეისარაბ“) ცნობილია მთელ დასავლეთ საქართველოში².

2. ქუთაისის გიმნაზიის პდაგოგის ალექსი სტოიანოვის მიერ 1874 წელს ჩანერილი ლეგენდა შიხრის წმიდა გიორგის სასწაულის შესახებ. ბეჩოს თემის სოფელ მაზერში სტუმრობის დროს ალექსი სტოიანოვმა და მისმა ეცერელმა მასპინძლებმა (თავადმა და დეშქელიანებმა) მოინახულეს შიხრის მიდამოები, საიდანაც ახლოსაა უშბა და გზა მიდის ჩრდილო-კავკასიაში გადასავლელი უღელტეხილისაკენ. შიხ-

¹ სვანური ენის ქრესტომათია, თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 21, თბ. 1978.

² ნინო აბაქელია, ქრისტიანული წმინდანები დასავლურ-ქართულ რწმენა-წარმოდგენებში. – მაცნე ისტორიის... სერია, 3, თბ., 1985.

რის ტერიტორიაზე სტოიანოვს აჩვენეს წყარო (რომლის ფსკერიც ქვა ყოფილა), ნმიდა გიორგის ეკლესია და მოუყვენ ლეგენდას: „მწყემსმა მიგვიყვანა ნმიდა გიორგის ეკლესიასთან, რომლიდანაც, გადმოცემის თანახმად, ამოფრინდა ნმიდა გიორგი და შემუსრა სვანეთს შემოსეული ოსები. ძალიან ძველად ჩრდილოეთიდან გადმოსულან ოსები, დასხმიან სვანეთს, დაუხოცავთ მოსახლეობა და დაუნყიათ სოფლების ძარცვა. ერთ სვან ქალს დაუნყია ლოცვა, ნმიდა გიორგი, გვიშველეო. უეცრად, ნმინდა გიორგის ეკლესიის სახურავი ამონგრეულა და იქიდან ნმიდა გიორგი და მისი რაში ამოფრენილან. ნმიდა გიორგის ყველა ოსი შეუმუსრავს. ბრძოლაში დაღლილ რაშს წყალი მოსწყურებია, ნმიდა გიორგის შუბი დაუკრავს ქვისათვის და იქიდან წყაროს ამოუხეთქავს. მწყემსის თქმით, როდესაც წყლის დონე იკლებს, ქვაზე დანაკრავი შუბის კვალი ახლაც შეინიშნებაო“. სტოიანოვი შევიდა ეკლესიაში, მას აჩვენეს ადგილი ჭერზე, საიდანაც ამოფრენილა ნმინდა მხედარი. ა. სტოიანოვი ქართველ მთიელთა მენტალობის ამ მომენტს – რწმენას სასწაულისას – „მოსახლეობის პრიმიტიული მსოფლალქმით“ ხსნის¹. რასაკვირველია, რელიგიური ადამიანი სასწაულს სხვაგვარი თვალთ უყურებს. განსჯა ამ საკითხისა ჩვენთვის ნაკლებ საინტერესოა, მნიშვნელოვანი თვით ფაქტია – 1874 წლისათვის სვანებს სჯეროდათ და სწამდათ, რაც მთავარია, „ცოცხლად“ ახსოვდათ (რეპრეზენტაციის გამოისობით) ისტორიული სიუჟეტი. ჰქონდათ სასწაულის თანაგანცდა და მძაფრი ემოცია.

3. კაიშობის დღესასწაული: გადმოცემის თანახმად, ძველად, ყარაჩიდან გადმოსულ მტერს მთელი ბალსქვემო სვანეთი (სვანურად „ჩუბეხევი“ – ქვემო ხევი) აუოხრებია, მამაკაცების დიდი ნაწილი ბრძოლაში დაღუპულა. ჩუბეხევის თემის ქალები და ბავშვები მაღალ მთაზე აღმართულ კაიშის მთავარანგელოზების ეკლესიას შეჭფარვიან და ნმიდა მხედრისთვის შველა უთხოვიათ. სასწაულებრივად გამოჩენილი ნმიდა გიორგი მტრის ურიცხვ ჯარს შებმია. ნმინდა მხედარს ეკლესიის მახლობლად მდებარე სახატო ტყეში აღმართული ნაძვებიც მიშველებიან, შუბისა და ისრისპირებად ქცეულ ნაძვის წიწვებს მტერი „დაუსეტყვავთ“. შებინდებისათვის ნმინდა მხედარს მტრისთვის სრულად მუსრი გაუვლია. მაღლიერ სვანებს დღესასწაული დაუარსებიათ, სახელად – „კაიშობა“. კაიშობის თარიღი მოძრავია და მას გამოითვლიან აღდგომის მიხედვით, აღდგომიდან ოთხი კვი-

¹ Стоянов А. И., Путешествие по Сванетии, ЗКОИРГО, к. X, вып. 2. Тиф., 1876. გვ., 381-382.

რის შემდეგ ორშაბათს აღინიშნება, რა დროსაც, ძველად მომხდარა ზემოთ აღწერილი სასწაული. ისტორიული მეხსიერების სიცოცხლისუნარიანობა დასტურდება ჩვენს დროშიც. ფარის თემში ამჟამადაც ცოცხლად იხსენებენ წმიდა გიორგის სასწაულს და წმიდა მხედარს, ნიშნად მადლიერებისა, დღესაც უძღვნიან შუბებსა და ისრებს – მთავარმონამე წმიდა გიორგის საქართველოსა და ქართული მხედრობის სიძლიერეს ავედრებენ. დღესასწაულს, სადაც ეს რიტუალი სრულდება „კაიშობა“ ჰქვია იქვე მდებარე საეკლესიო ტყე ამჟამადაც სათუთადაა დაცული¹.

4. მსგავსი შინაარსისაა ფარის თემის სვიფის წმიდა გიორგისთან დაკავშირებული გადმოცემაც: „აქ ქვემოთ ფერდობს ჰქვია „წვრნიარ“, აქ ბრძოლა იყო ერთხელ თათრის ჯარი მოსულა, გვერდიდან ქალი გამოსულა და წმინდა გიორგი, მიშველეო. წმიდა გიორგი გამოსულა და დაუმარცხებია მტერი ბინ-ებით.² წვრნიარ სისხლით შეფერილა წითლად და მის მერე წარსავიძეებს და დევდარიანებს გიორგობას შუბის ბინ-ები მოაქვთ. გადრანებს ევალეობდათ ეკლესიის გადმოთოვლა“³.

5. წმიდა გიორგისთან დაკავშირებული სასწაული დაცულია ლახამულას თემშიც: ლახამულის მასალით, „თათრები“ ხშირად ესხმოდნენ თავს სვანეთს. ერთხელაც იმდენი მტერი შემოჭრილა, რომ მტრის ჯარით ავსებული მთელი ჩუბეხევი და ლახამულას მიმდებარე ტერიტორია. ქვემო ლახამულელების მოთავეს თოფი გაუსვრია ხიდის წმიდა გიორგის ეკლესიის (ჯგირაგ ბოგაშ) მიმართულებით და მთელი ხმით უყვირია: „მადლიანო წმიდა გიორგი, გვიშველე, თორემ დღეს ამოწყდება შენი მრევლიო“. უეცრად ეკლესიიდან ისეთი სასწაულებრივი ქუხილის ხმა გავარდნილა, რომ სოფელს შემოხვეული „თათრები“ ერთიანად დაბრმავებულან და ქართველებს ისინი მთლიანად ამოუწყვეტიათ⁴.

6. სვანეთის მოსახლეობის ტრადიციული ქართული მენტალობის შესწავლისათვის საინტერესო ინფორმაციას მოგვითხრობს ქსენია სიხარულიძე: ერთ-ერთი მთხრობელი, დიმიტრი აზნავის ძე იოსელი-

¹ რ. გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური (სვანეთი), 2006 წელი. რ. გუჯეჯიანი, წმიდა გიორგის ქართული ხალხური ეპითეტები (სვანეთი), 2012, იქვე, გვ., 28-43.

² წრნი სვანურად ნიშნავს წითელს.

³ ბინ – შუბის ბუნი.

⁴ რ. გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური (სვანეთი), 2016 წელი.

⁵ სვანური ენის ქრესტომათია, ტექსტები შეკრიბეს ა. შანიძემ, მ. ქალდანმა და ზ. ჭუმბურიძემ, ა. შანიძისა და მ. ქალდანის რედაქციით, თსუ, ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 21. თბ., 1978, გვ., 191.

ანი, რომელიც მასალის ჩანერის დროს (1945 წელი) 84 წლის ყოფილა, „ზიზლით და სიძულვილით იხსენიებდა საქართველოს მახარ თათრებს. ერთი თქმულებით მან თათრებს დაუპირისპირა წმ. გიორგი, რომლის კულტიც განსაკუთრებით ძლიერი იყო სვანეთში. მისი წარმოდგენით, წმ. გიორგი რეალური პიროვნება იყო, შეუდარებელი მხედარი და მუსრს ავლებდა ურჯულო თათრებს. მთქმელმა დიდი სინანულით აღნიშნა, რომ ბოლოს წმ. გიორგი თათრებს ჩაუვარდა ხელში. იგი საშინლად ღელავდა, როდესაც გვიამბობდა თათრების მიერ წმ. გიორგის შეპყრობისა და წამების ამბებს: „ერთხელ თათრებმა დაიჭირეს წმიდა გიორგი, ჩვენ რჯულზე გადმოდი და ქრისტიანებს ეომეო.. აწამეს, მოკლეს და დამარხეს“. მას სჯეროდა, რომ წამებულის ძელებს უდებდნენ საფუძვლად ციხე-კოშკებს და ეკლესიებს. მისი თქმულებით, თამარიც იყენებდა მშენებლობაში ამ ძელებს, საქართველოში ძველი ეკლესიები, დიმიტრი იოსელიანის რწმენით, ამგვარადაა აშენებული. „სადაც მენყერი ჩამოდის, ყველგან ატანდნენ წმ. გიორგის ძელებს, მესტიის სეტყიც, სადაც უწინ მდინარე ჩამოდიოდა. ხალხს იმედი ჰქონდა, რადგანაც წმ. გიორგი მტერს ისე ამარცხებდა, რომ მისი ძელები მიწასაც გაამაგრებდა, წყალი არ გააფუჭებო. კახეთშიც, სადაც მენყერიანი ადგილებია, იქაც აშენებდა თამარ მეფე წმიდა გიორგის ეკლესიებს ღელეების საწინააღმდეგოდ“.¹

7. საგულისხმოა, რომ მირქმის/მიგებების დღესასწაულის აღმნიშვნელი ძველი ქართული სახელი „ლამპრობა“ დღეისათვის მხოლოდ სვანეთშია ცოცხალი და საინტერესოა, რომ ადრექრისტიანული პერიოდის მირქმის თარიღის ცვალებადობაც დღეისათვის ასევე სვანეთშია შემონახული. დღეობის დუბლირების შედეგად აღინიშნება მირქმაც (სვანურად, სვიმნობ)– საეკლესიო თარიღით და ხალხური დღეობა ლამპრობაც/ლიჩედურალ. ეს უკანასკნელი გამოითვლება აღდგომის თარიღით და თანხვდება მეზვერისა და ფარისეველის კვირას. ლამპრობის სადღეობო არსი და იდეა დროთა განმავლობაში შეცვლილია, იგი ტრანსფორმირებულია და ამჟამად წმიდა გიორგის ეძღვნება, რომელმაც, გადმოცემით, სვანეთში თათრების ურიცხვი ლაშქრის შემოსევის დროს გაამარჯვებინა ქართველთა ლაშქარს და მადლიერმა სვანებმა მას ეს დღეობა მიუძღვნეს – ყოველი ოჯახიდან გამთენიისას გამოაქვთ იმდენი ანთებული ლამპარი (დამზადებული არყის ხისაგან), რამდენი მამაკაციცაა ოჯახში, გალობითა და ლოცვით მიემართებიან

¹ ქსენია სიხარულიძე, ქართული ხალხური საგმირო-საისტორიო სიტყვიერება, თბ., 1949, გვ., 278-281.

ეკლესიებისაკენ და ეკლესიების ეზოებში ანთებენ ლამპრების კოცონს. იმართება ტრადიციული ლოცვა, აღვლენილი წმიდა გიორგისადმი¹.

არქეოლოგიური მასალით ცნობილია, რომ ეკლესიებისათვის ისრისა და შუბების შეწირვის ტრადიციას სვანეთში ხნგრძლივი ისტორია აქვს. ამ მხრივ უმდიდრესი მასალა შემონახულია წმიდა გიორგის სახელობის ეკლესიებთან. მაგალითად, მხოლოდ მესტიის მუზეუმსა და რაიონის ეკლესიებში შემონახულია 2000-ზე მეტი ისრისპირი². ამათგან ნაწილი მონადირეთა მიერვეა სხვადასხვა დროს შეწირული, ნაწილი კი უშუალოდ წმიდა გიორგისადმი აღვლენილი მადლიერების გამოხატულებაა. მაგალითად, ხეშკილის წმიდა გიორგის ეკლესიის ტერიტორიაზე აღმოჩენილია ისრების რამდენიმე სახეობა: საბრძოლო ისრისპირები, რომელთაც „სარჩა ისრისპირები“ ჰქვია, სანადირო ისრები – ქეიბური, ორკაპა ბოძალი, ქიბორჯი. ისრისპირებთან ერთად სვანეთის ეკლესიებში დაცულია სხვა სახის საბრძოლო იარაღიც: რკინის უმბონი, კვერთხითავი/ლახტისთავი და სხვ.³ უამრავი შუბი და ისრისპირია დაცული ფარის თემის კაიშის მთავრანგელოზში, ფარის თემის სვიფის წმიდა გიორგის ეკლესიაში, ეცერის თემის ქურაშის წმიდა გიორგის ეკლესიაში და სხვ.

წმიდა გიორგისადმი თაყვანისცემას საქართველოში ხანგრძლივი ისტორია აქვს. მთავარმონაშისადმი თაყვანისცემამ განსაკუთრებული მასშტაბები საქართველოში IX საუკუნიდან შეიძინა⁴, ამ დროიდან ითარგმნება წმინდანის ცხოვრებანი, იწერება გალობები, აკროსტიხები, იგება დიდი რაოდენობით წმიდა გიორგის სახელობის ეკლესიამონასტრები, ფრესკებზე გამოსახავენ უკვე არა მხოლოდ წმინდანის წამების, არამედ გამირობების, მეომრული ღვაწლისა და სასწაულების ამსახველ სცენებსაც, რამაც მელევეარი გულჩინა აკოფაშვილი მიიყვანა იმ დასკვნამდე, რომ წმიდა გიორგისადმი თაყვანისცემის ესოდენი განმტკიცება განაპირობებული იყო ქართულ სახელმწიფოებრივ და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მომხდარი ცვლილებებით: ეს ის ხანაა, როდესაც ფეოდალიზმი საქართველოში უკვე გამარჯვებულია, ჩამოყალიბებულია ვასალურ ურთიერთობაზე დამყარებული სამხედრო

¹ როზეტა გუჯეჯიანი, ლამპრობის ტრადიცია საქართველოში, – კავკასიის ეთნოლოგიური კრებული, XVI, თბ., 2015, გვ., 57-78.

² შოთა ჩართოლანი, მასალები სავნეთის არქეოლოგიისათვის, თბ., 1976.

³ რეზო ხვისტიანი, მასალები საქართველოს ქრისტიანული არქეოლოგიისათვის, თბ., 2009. გვ: 60-62.

⁴ კორნელი კეკელიძე, „წმინდა“ მხედარი, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. I, თბ., 1945.

წყობა, თავის ძლევამოსილ სვლას სახელმწიფოებრივ ასპარეზზე იწყებს ქართული რაინდობა, რაინდული ლაშქარი¹. მნიშვნელოვანია მეორე მომენტიც, ამ დროს ბიზანტიაშიც წმიდა გიორგი იმპერატორისა და მისი ლაშქრის პატრონად აღიარეს, შეცვალეს წმინდანის იკონოგრაფიული ტიპიც – მას უკვე მეომარ წმინდანად გამოხატავენ. გიორგი ჩუბინაშვილის აზრით, ამგვარი ხატების შექმნის იდეა საქართველოდან გავრცელდა ბიზანტიაში და არა პირუკუ. საყურადღებოა, რომ ამ დასკვნამდე გიორგი ჩუბინაშვილი მივიდა სვანეთის სინმიდეების შესწავლისა და ანალიზის შედეგად².

ცნობილია, ქართული ეკლესია მთავარმონაშემ წმიდა გიორგისადმი მიძღვნილ ორ დიდ დღესასწაულს აღნიშნავს, ამათგან ნოემბრის გიორგობას, წმიდა გიორგის ბორბალზე დაკვრის დღეს, მთელ მართლმადიდებელ მსოფლიოში მხოლოდ საქართველოში აღნიშნავენ და, საგულისხმოა, რომ თვესაც ქართველებმა გიორგობისთვე შეარქვეს.

წმიდა გიორგის წმიდა ნაწილები და სასწაულთმოქმედი რელიქვიები (მშვილდი, ისრები, ჯაჭვი...) ინახებოდა საქართველოს ეკლესიამონასტრებშიც.

წმიდა გიორგის ხატება გამოსახული იყო სამეფო (ბაგრატიონთა), სადროშოთა და დანიშურებულ საგვარეულოთა გერბებზე. სახელი გიორგი დამკვიდრდა სამეფო სახელად.

წმიდა გიორგის სახელზე მთელი შუასაუკუნეების განმავლობაში (და ამჟამადაც) მთელ საქართველოში იგებოდა ეკლესია-მონასტრები, იქმნებოდა ხატები, ფრესკები. მხოლოდ სვანეთში ასზე მეტ წმიდა გიორგის ეკლესიას მოითვლიან, რომელთა შორისაც უდიდეს ისტორიულ ფუნქციას სვანეთის საერისთავოს სასულიერო და სოციალური ცენტრი – სეტის წმიდა გიორგის მონასტერი – ასრულებდა. ცნობილია, სეტის წმიდა გიორგის მონასტერში ქორეპისკოპოსები მოღვაწეობდნენ, ექვთიმე თაყაიშვილის აზრით, შესაძლოა, სეტის მონასტერი საეპისკოპოსო საყდარიც ყოფილიყო³. იქვე ინახებოდა სვანეთის საერისთავო დროშა „ლემი“.

სვანურად წმიდა გიორგის „ჯგირაგ“ ჰქვია. აკაკი შანიძის დასკვნით, „ჯგირაგ“ სწორედ გიორგია და სხვა კი არა, არამედ წმინდა

¹ გულჩინა აკოფაშვილი, წმინდა გიორგის სახე ქართულ ფეოდალურ კულტურაში. – კრ., საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები, VII, თბ., 1999.

² Чубинашвили Г. Н. Грузинское чеканное искусство. Тб., 1959.

³ ექვთიმე თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, პარიზი, 1937.

გიორგია¹. დადგენილია, რომ „ჯგირაგ“-ი ყველა სვანურ კილოში წმიდა გიორგის ნიშნავს. შესაძლოა, „ჯგირაგი“ კომპოზიტი იყოს: „ჯგირ“, „აგი“ და ტერმინი „აგი“ ბერძნულიდან მომდინარეობდეს.

წმიდა გიორგის ეკლესიები აღმართულია ზემო და ქვემო სვანეთის ყოველ თემში, ზოგან – რამდენიმეც, ასევე დაღის სვანეთში (აჯარის წმიდა გიორგის ეკლესია, შყერის წმიდა გიორგის ეკლესია).

ეთნოგრაფიული კუთხით აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ ბარად ჩასახლებულმა ეკომიგრანტმა ქართველმა მთიელებმა (სვანებმა) უკვე ახალ საცხოვრისებშიც ააგეს წმიდა გიორგის ეკლესიები (თეთრინწყაროს, მანგლისის, დმანისის, მარნეულის, გარდაბნის, ნალკის რაიონებში) და გულმოდგინედ ზეიმობენ გიორგობის დღესასწაულებს.

სვანეთის ბევრი საგვარეულო ხაზგასმული სიამაყით თავის გვარს წმიდა გიორგის მრევლს („ჯგვრპიშ მაროლ“) უწოდებს. ეს საგვარეულოები (სეტიელები, ფალიანები, რატიანები, ნიგურიანები, მჭედლიანები, ჯაფარიძეთა ერთი შტო, გუჯეჯიანები, ქობალიები, ჭკადუეების ზოგიერთი შტო, ქურდიანები და სხვ.) წმიდა გიორგის ამა თუ იმ ეკლესიის მრევლნი და მომვლელნი არიან.

სვანეთში აღინიშნება ოფიციალური საეკლესიო გიორგობის ორივე დღესასწაული, მაგრამ ამ მხარეში სხვა დროსაც ზეიმობენ წმიდა გიორგისადმი მიძღვნილ დღეობებს: ეს არის წმიდა გიორგის სახელობის ეკლესიების სატაძრო, ასევე სხვადასხვა სათემო დღესასწაულები. ასეთ დღეებში მთელი თემი, სოფელი, ლასკარი ან გვარი თავს იყრის წმიდა გიორგის საყდრების გარშემო და იმართება ტრადიციული „ლიმზირ“-ი – ლოცვა. მაგალითად, ჩვენი დროისათვის შემდეგი სახე აქვს ფარის წმიდა გიორგის ეკლესიასთან შესრულებულ გიორგობას: „აღინიშნება ორივე გიორგობა, გაზაფხულისაც და შემოდგომისაც. იკრიბება დიდძალი მლოცველი. მლოცველებს მიაქვთ ლემზირები (ხალხური სეფისკვერები), ზედაშე, მიჰყავთ საკლავი, ძირითადად, ყორები. შემოდგომით ზოგჯერ თოვლია, მუხლებამდეც, მაგრამ ხალხი მოდის, შორიდანაც მოდიან, თბილისიდანაც, ზუგდიდიდან. საკლავს მარჯვენა ფერდზე შეტრუსავენ და იქით, უკან გაიყვანენ, იქ შეწირავენ. ზვარაკის გულ-ღვიძლს ააცვამენ, დაიჭერენ სამ სანთელს და სამ სეფისკვერს, ზედაშე წინ უნდა დადგა ტაბლაზე. ასე ლოცულობენ და ჩვენ დავლოცავთ (ჩხეტიანები). დალოცვა ჩვენი უფლებაა. ახლა მე ვამბობ ლოცვას, ჩემამდე მამაჩემი იყო და დანიელ ბიძია, მანამდე იასონი იყო.

¹ აკაკი შანიძე, სვანური კულტის ტერმინი ჯგრაგ, მაცნე ენისა და ლიტერატურის სერია, თბ., 1973, გვ., 112.

„ჯგირაგ“ (საგალობელი) სამჯერ ითქმის. ლოცვა დილიდან იწყება და ზოგჯერ ღამით მთავრდება, როცა ბევრი ხალხია. ნელს სანთლის შუქზე დავეგეით (სუფრასთან). აქაურები ყოველთვის ვუთმობთ მოსულს, შორიდან მოსულს პირველ რიგში ეალოცვინებთ და ელოცავთ. მლოცველი განედის სანთლებს, რამდენიც უნდა და შენ ლოცავ. ახლა მაისში 50-მდე მლოცველი მოვიდა. 30 მლოცველს ქვევით არასდროს მოსულა. მოდიან ქალებიც, ბავშვებიც. ლოცვის დამთავრების მერე სუფრას ვშლით. სუფრასთან ქალები ერთ მხარეს სხდებიან, კაცები – მეორე მხარეს“ (მთხრობელი იაროსლავ ჩხეტიანი)¹.

გიორგობის ოფიციალურ ორივე დღესასწაულს სვანურად „ლიგერგი“-ს უწოდებენ. ტრადიციული ლოცვის აუცილებელი კომპონენტი სასულიერო საგალობელი – „ჯგირაგ“-ი, რომელიც დღესაც სრულდება სვანეთში. ეს საგალობელი წმიდა გიორგის ეძღვნება და გარდა საეკლესიო დღეობებისა, აღევლინება ხალხურ დღესასწაულებზეც, რომლებიც, ასევე, წმიდა გიორგის – დიდი მეომრის, საქართველოს მხსნელისადმია მიმართული, მაგალითად, ლამპრობის დროს.

„წმიდაო გიორგი, შენ შეგვენიე!
როგორც ღმერთს შევსთხოვთ,
ისემც შეგვენიეხარ
შენი მადლითა და წყალობით!“

ცნობილია, „ჯგირაგ“-ის სხვა ვარიანტიც:

„წმიდა გიორგიმც შეგვენიეა,
შეგვენიეა,
წმიდა გიორგი, შენ შეგვენიე“².

წმიდა გიორგის დღეობების დროს შესანიშნავ ზეარაკს „გერგა“ ჰქვია.

საერთოდ, წმიდა გიორგის ხსენება უბრალოდ არ შეიძლება. ტრადიციული სვანი ამ წმინდანის ხსენებისას აუცილებლად მოკლე სადიდებელს მაინც წარმოთქვამს: „დიდება მიგსვლოდეს, წმიდა გიორგი, მადლიანო!“ და ა. შ.

საყურადღებოა, რომ სვანებმა შემოინახეს ძველქართული მენტალობის მრავალი ელემენტი, რომელთა შორისაა სუფრის გაძღოლის წესები, სადღეგრძელოები და ტერმინოლოგია: შესამე ლოცვა-

¹ როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური (სვანეთი), 2016 წელი.

² სვანური პოეზია, I, თბ., 1939, გვ., 312-312.

სადღეგრძელო აქ ისევე, როგორც ძველად, ახლაც წმიდა გიორგისადმი აღევლინება და ეს წესი სვანეთიდან საქართველოს სხვა მხარეებში ჩასახლებულებმა ახალი დასახლებების ყოფაშიც გადმოიტანეს და დანერგეს.

სვანეთში დღემდე შემონახულია წმიდა გიორგის ეკლესიებისათვის შეწირული საეკლესიო მიწები და ტყეები (მესტია, მულაზი, ეცერი, ფარი, ლახამულა, საყდარი, შყერი, ჩხალთა...). სვანეთში დაცულია ლეჩხუმის ხვამლის წმიდა გიორგისადმი მიძღვნილი ტყის მცირედი მონაკვეთებიც ეცერსა და ლახამულაში, წმიდა გიორგის საეკლესიო ტყეა ფარის თემში და სხვა¹.

წმიდა გიორგი, ტრადიციულად მოაზროვნე ქართველთა მსოფლალქმით, საქართველოს მხსნელია, ქართული მხედრობის მფარველია. ისტორიული ძნელბედობიდან გამომდინარე, ქართველები მუდამ სამშობლოს იცავდნენ ურიცხვი მტრების შემოსევებისაგან. ომში მიმავალ ქართველს გულზე წმიდა გიორგის ხატი ეკიდა და ოჯახი მის მშვიდობიანად დაბრუნებას სწორედ წმიდა გიორგის შესთხოვდა. წმიდა გიორგი, სვანეთშიც, მსგავსად საქართველოს სხვა მხარეებისა, მეომართა, სამშობლოს დამცველთა მფარველადაა მიჩნეული. ამიტომაც წმიდა გიორგის სასწაულის ხსოვნა საისტორიო თხზულებიდან შემეცნებული და თაობიდან თაობაში ზეპირი გზით გადასული დიდგორის ბრძოლის ანარეკლისა, ცოცხალი სახით გვხვდება სვანეთის მოსახლეობის მსოფლალქმაში.

სვანეთის წმიდა გიორგისადმი მიძღვნილი რიტუალები და, საერთოდ, ტრადიციული მენტალური მახასიათებლები, მსგავსია საქართველოს სხვა მხარეებში შემონახული სანეს-ჩვეულებო ტრადიციებისა, მაგრამ, ამ კონკრეტულ შემთხვევაშიც, სვანეთი ტრადიციებისადმი განსაკუთრებული ერთგულებით გამოირჩევა და აქ წმიდა გიორგისთან დაკავშირებული უძველესი ქართული საეკლესიო და საისტორიო თხზულებებიდან მომდინარე პლასტებია ცოცხალი სახით შემონახული.

ეთნოგრაფიული მასალა ადასტურებს, რომ დიდგორის ბრძოლამ უმნიშვნელოვანესი გავლენა იქონია სვანეთის მოსახლეობის ისტორიულ მეხსიერებაზე და იქცა მუდმივად განახლებად სიუჟეტად, რომელშიც იკვეთება რა ქართული ხალხური მენტალობის საერთო მახასიათებლები, ვლინდება მისი ლოკალური – სვანური – ნიშნები, ნიშნები, ქცეული ისტორიის რეპრეზენტაციის მნიშვნელოვან თემად.

¹ რ. გუჯუჯიანი, საეკლესიო მიწები სვანეთში, – ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მტკიცებები, X, თბ., 2006.

„დედა ქართლისა თამარი“

„თამარ დედოფლის დროს სვანეთში ზამთარიც კი არ ყოფილაო“ – ჩაუწერია ცნობილ მკვლევარს ქსენია სიხარულიძეს სვანი მთხრობელისაგან XX საუკუნის 40-იან წლებში¹; „თამარ დედოფალი აქ იყო მაჭახელში, შვიდ წელიწად თოვლი არ მოსულა“ – მომითხრო ჰალით ოზკეთმა (ფუტკარაძემ) ზედვაკის თემში, ზემო მაჭახელში (თურქეთის რესპუბლიკა) 2008 წელს.

ორივე ამბავი გულიდან ამონაკნესია და, ერთი შეხედვით, მეტად მიამიტურიც, მაგრამ მათში მთელი სისრულით იკვეთება ქართველთა ისტორიული მეხსიერების მთავარი ფაქტი – ქართული სახელმწიფოებრიობის ოქროს ხანის ხსოვნა – თამარ მეფის დროინდელი ძლიერი საქართველოს ხატება წმიდა დედოფლით სათავეში.

ზემოთ მოტანილ მრავლისდამტევე ფრაზებში ქართველ მთიელთა ტრადიციული მენტალობის მნიშვნელოვანი ღირებულება – მეფისადმი ერთგულებაცა – წარმოჩენილი.

ცნობილია, ტრადიციულ ქართველთა აზრით, წმიდა მეფის ხატება აერთიანებდა ძირითად ფასეულობებს: სამშობლოს, მეფეს, სარწმუნოებას. ზოგადად, ქართულ ტრადიციულ ყოფაში, მეფის ინსტიტუტი და მასთან დაკავშირებული ხალხური რწმენა-წარმოდგენები მკვეთრად მითოლოგიზებულია.

ზოგიერთ გადმოცემაში იკვეთება წარღვნის მითის უნივერსალური სიუჟეტური ქარგის ვარიაციის კვალიც: თამარ მეფის მობრძანება ან წაბრძანება ასოცირებულია ამინდის ცვალებადობასთან. მნიშვნელოვანია, რომ ამ სახის ლეგენდა („თამარ მეფე და შუქურვარსკვლავი“) შიდა ქართლში, მათ შორის, ეთნიკურ ოსთა შორისაც ყოფილა გავრცელებული: „ძველ დროში იალბუზის მთაზე თოვლი არ მოდიოდა, რადგან ზამთარ-ზაფხულის განმგებელი შუქურვარსკვლავი თამარს დამწყვდეული ჰყავდა იალბუზზე აღმართული სასახლის მეთორმეტე ოთახში, საიდანაც გამზრდელის დაუდევრობით შუქურვარსკვლავს თავი დაუღწევია. ამავე ლეგენდის ვარიაციებით, თამარ მეფე იალბუზის მთაზეა დაკრძალული“².

¹ ქსენია სიხარულიძე, ქართული ხალხური საგმირო-საისტორიო სიტყვიერება, თბ., 1949, გვ., 232.

² ქსენია სიხარულიძე, იქვე.

თამარ მეფის დროს მოწესრიგებული იყო ქართველთა ცხოვრების ყველა მხარე (პოლიტიკური, სოციალ-ეკონომიკური და სულიერი), რისი ხსოვნაც თაობიდან თაობაში გადადიოდა და თანდათანობით დიდი და წმიდა მეფე თამარის ხატება ქართველთა ისტორიული მეხსიერების უმნიშვნელოვანეს კომპონენტად ყალიბდებოდა.

თამარ მეფის ნათელი ხსოვნა შემონახულია ყველა ქართულ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარესა და ქართული სახელმწიფოს კულტურულ-პოლიტიკური მფარველობის ქვეშ მყოფ სხვა კავკასიელ ხალხებშიც (ყარაჩაელები, მალყარელები, ინგუშები, ოსები...).

ქართველთა ტრადიციული ყოფისათვის დამახასიათებელი მენტალური ველი მრავალ ნიშან-სიმბოლოს სასოებით ინახავს და მათ შორის განსაკუთრებით ძვირფასი თამარ მეფის ხატებაა. მასში ფოკუსირებულია ისტორიული ხსოვნის ზოგადქართული მოტივები.

თამარ მეფის ხატება ქართველთა ისტორიული მეხსიერების უმრეტი მასაზრდოებელი წყაროა შუასაუკუნეებშიც, რუსული და საბჭოთა ოკუპაციის პირობებშიც და ჩვენს დროშიც, როდესაც ერთგვარად დესაკრალიზებულია სივრცე, მიმდინარეობს ერთმანეთისაგან სრულიად განსხვავებული კულტურების დიალოგი, ღიაა ინტელექტუალური საზღვრები, გლობალიზაციის გავლენით თანდათან ქრება ეთნოსთა ინდივიდუალური მახასიათებელები... და მაინც, ქართველთა კულტურული იდენტობის მთავარ ისტორიულ ნიშანსვეტად კვლავაც წმიდა თამარის ხატება გველინება. „დედა ქართლისა – თამარი“ – არის ქართული სახელმწიფოებრიობის აღორძინებისა და გაძლიერების სიმბოლო.

თამარ მეფის ხსოვნა ისტორიის რეპრეზენტაციის მუდმივი წყაროა და ეს განპირობებულია საისტორიო ქრონიკებისა და საეკლესიო სწავლების ფაქტორითაც. როგორც ცნობილია, შემონახულია თამარ მეფის მოღვაწეობის ამსახველი ორი ისტორიული ქრონიკა. თამარ მეფე წმინდანია საქართველოს ეკლესიისათვის. ზეპირ გადმოცემებში იკვეთება როგორც ქრონიკებიდან, ასევე საეკლესიო სწავლებიდან შემეცნებული სიუჟეტები და ცოდნა.

თამარ მეფესთან დაკავშირებული ისტორიული გადმოცემებისა და საეკლესიო სწავლების ერთგვარი კრებითი სახება წარმოდგენილია სვანეთსა თუ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში შექმნილ სარიტუალო ტექსტებსა და ფერხულებშიც. ცნობილია, თამარ დედოფლისადმი მიძღვნილ საწესო-სარიტუალო ჰიმნებსა და ფერხულებს საქართველოს მთიანეთში დღემდე ასრულებენ, ეს ჰიმნები/

ფერხულები ტრადიციული რელიგიური ყოფის ნაწილია. მათი წარმოთქმისა და შესრულების ტრადიცია სულიერი მოთხოვნილებაა მთიელებისათვის.

თამარ მეფის შესახებ არსებული გადმოცემები ისტორიული მეხსიერების ხანდაზმულობისა და დროში გამძლეობის იშვიათი ნიმუშებია. ისტორიულ ლეგენდა-გადმოცემებში ასახულია საისტორიო და საეკლესიო წყაროებიდან შემეცნებული მომენტები: **თამარ მეფის წმინდანობასთან დაკავშირებული უმშვენიერესი ლეგენდა-თქმულებები, თამარ მეფის დროინდელი საქართველოს სიდიადე, ძლიერება და სოციალური ყოფის სტაბილურობა, სამხედრო გამარჯვებები, კულტურული აღმშენებლობა, ელემენტები თამარ მეფის ბიოგრაფიიდან და სხვა.** მათ შორის, ცალკე გამოიყოფა ლეგენდათა ლოკალური მახასიათებლებით აღჭურვილი ნაწილი: ყოველი კუთხის ქართველი ხაზგასმით საუბრობს წმიდა მეფის განსაკუთრებულ დამოკიდებულებაზე მის კონკრეტულ მხარესთან, ამავე დროს, ყველა ქართულ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ თემში დარწმუნებული არიან, რომ სწორედ მათ მხარეშია წმიდა მეფე დაკრძალული და ა. შ.

დეკანოზ ბესარიონ ნიჟარაძის დაკვირვებით, „*როცა სვანები ძველს დროზე ლაპარაკს ჩამოაგდებენ, თამარ დედოფალზე მსჯელობა ერთდერთს საყვარელს და საინტერესო თემას წარმოადგენს*“¹. შეიძლება ითქვას, რომ ამ დაკვირვების განზოგადება თამამად შეიძლება ტაო-კლარჯელ ქართველებზეც. ტაო-კლარჯეთის ყველა იმ მხარეში, სადაც დღესაც კომპაქტურად ცხოვრობენ ეთნიკური ქართველები, თამარ მეფის („თამარ დოდოფლის“) ხსოვნა არის მათი ისტორიული მეხსიერების ყველზე ძველი და საყურადღებო სეგმენტი.

მთელ ისტორიულ საქართველოსა და ჩრდილო კავკასიაში იკვეთება თამარ მეფის ხსოვნის შემდეგი მნიშვნელოვანი ფაქტები:

1. თამარ მეფე წმინდანი; თამარ მეფე სასწაულმოქმედი მკურნალია.
2. თამარ მეფემ ააგო მრავალი ეკლესია-მონასტერი, ციხე-დარბაზი და საგუშაგო კოშკი, გაიყვანა გზები, ააშენა ხიდები და სხვ.
3. თამარ მეფემ მოხატა ეკლესიები და ეკლესიებს დიდძალი ჯვარხატი შესწირა;
4. თამარ მეფე ხშირად იმყოფებოდა საქართველოს ამა თუ იმ მხარეში და მისი იქ ყოფნა განაპირობებდა იმ მხარეების კეთილდღეობას.

¹ ბესარიონ ნიჟარაძე, თამარ დედოფლის ხსოვნა თავისუფალ სვანეთში, კრ. ეთნოგრაფიული წერილები სვანეთზე, თბ., 1973, გვ., 86.

5. თამარ მეფის ჯარი იყო უძლეველი და მეომართა შორის მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ ყველა მხარის მოლაშქრეები.

6. თამარ მეფისა და „ვეფხისტყაოსნის“ სიუჟეტური ქარგის ურთიერთმიმართება.

7. ლეგენდა-გადმოცემებში მოჩანს თამარ მეფის ბიოგრაფიის ანარეკლი: დემნა ბატონიშვილის შეთქმულება, გიორგი რუსის აჯანყება; ხონთქარის ძლიერი ლაშქრის შემოჭრა, თამარ მეფის ძლევამოსილი გამარჯვება.

8. გადმოცემები თამარ მეფის გარდაცვალებისა და დაკრძალვის ადგილების თაობაზე: საფლავის გაუჩინარება, საფლავისთვის ხელის ხლება არ შეიძლება, რადგან იგი წმიდაა.

ზემოთ ჩამოთვლილი მომენტები არის არა ერთადერთი, არამედ კომბინაციაა იმ ელემენტებისა, რომელთაგანაც თითოეული საყოველთაოდაა გავრცელებული მთელ ისტორიულ საქართველოში: ბარშიც, მთაშიც, არაქართველთა შორისაც (ყარაჩაელი, მალყარელი, ოსი), ხოლო ყველა ამ ფაქტის ერთობლიობა ქმნის ქართველთა ეროვნული იდენტობის მასაზრდოებელ და მასულდგუმლებელ მნიშვნელოვან ფაქტორს.

გარდა უნივერსალური სიუჟეტებისა, საქართველოს ამა თუ იმ მხარეში შემონახულია სხვადასხვა ლოკალური, ადგილობრივი გადმოცემებიც. მაგალითად, სვანეთში არსებობს ლეგენდა, რომ თვით თამარ მეფემ აკურთხა სვანეთის საერისთავო დროშა „ლემი“ და უბოძა იგი სეტის მთავარმონაშემ წმიდა გიორგის მონასტერს; ზემო მაჭახელში დარწმუნებულნი არიან, რომ ნაქალაქეში თამარ დედოფლის სასახლე იდგა და „თამარ დოდოფალი“ იქ ცხოვრობდა შვიდი წელი და სხვ.

გადმოცემათა ერთი ნაწილი საისტორიო და საეკლესიო წერილობითი წყაროებიდან არის გადასული ხალხურ მეხსიერებაში. მაგალითად, სვანეთში არსებული გადმოცემა, რომ თამარ მეფეს განსკუთრებით უყვარდა სვანეთი და ხშირად სტუმრობდა ამ მხარეს, შესაძლოა, მომდინარეობდეს საისტორიო ნარატივიდან: „ქართლის ცხოვრების“ თანახმად, თამარის მეფედ კურთხევისას, მეფის სამხედრო საჭურველით შემოსვა სვანეთის დიდებულთა პრეროგატივა ყოფილა: „სრულ ყვეს მოქელეთა და სვანთა და დიდებულთა ვარდანის-ძეთა, საღირის-ძეთა და ამანელის-ძეთა მოღება და დადება ჳრმლისა“¹. სვანეთის დი-

¹ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, თბ., 1959; გვ., 27.

დებულებამვე მიჰგვარეს დამარცხებული გიორგი რუსი თამარ მეფეს: „გარდამოვიდეს სუანნი დიდებულნი და მეწევრნი და გარდამოიტანეს რუსი, მეფე – ყოფილი“. თამარ მეფისეულადაა მიჩნეული ციხე-კომპლექსი უშგულის თემში. მას მოსახლეობა „თამარის კოშკებს“ უწოდებს. კომპლექსი უშგულის სამხრეთით, ენგურის მარცხენა ნაპირზე, მაღალ მთაზეა აღმართული და ფართო გალავნითაა შემოზღუდული. ის, მკვლევართა დაკვირვებით (ნ. ბერძენიშვილი, მ. ცქიტიშვილი, დ. ბერძენიშვილი, დ. მუსხელიშვილი), სვანეთის ერისთავთა ერთ-ერთი რეზიდენცია უნდა ყოფილიყო: „თამარის ციხე“ ცენტრია არა მარტო ზემო, არამედ ქვემო სვანეთისთვისაც იმ პირობით, რომ ეს ორი „ჯევი“ ერთ ადმინისტრაციულ ერთეულადაა გაერთიანებული. მართლაც, უშგული მთელი რიგი გზებით... მჭიდროდ არის დაკავშირებული ქვემო სვანეთთან... აგრეთვე, სვანეთის „მთიულეთთან“ და, ამდენად, მისი ცენტრობაც ბუნებრივია... ასეთი ვითარება... გასაგებია იმ შემთხვევაში, თუ ყველა ეს ზემოხსენებული მხარე გაერთიანებულია. ეს კი ასე იყო არა გვიანფეოდალურ ხანაში, არამედ სწორედ „სვანთა საერისთავოს“ არსებობის დროს¹. ამ მოსაზრებას იზიარებს გერონტი გასვიანიც²; ლეგენდა-გადმოცემებითაც, „აქ ცხოვრობდა თამარ მეფე... მისი ქალი რუსუდანი“³.

ნერილობით და ზეპირ საისტორიო წყაროებთან ერთად სვანეთ-მა შემოგვინახა მდიდარი ნივთიერი მასალა, რომელიც ადასტურებს თამარ მეფის, მისი წინაპრების და მემკვიდრეების განსაკუთრებულ ზრუნვას სვანეთის მიმართ. მაგალითად, ეცერის თემში, ფხუტერის მთავარანგელოზების ეკლესიაში ექვთიმე თაყაიშვილმა აღწუსა გიორგი III-ის, მისი მეუღლის – დედოფალ ბურდუხანისა და თამარის მამიდის – რუსუდანისაგან შეწირული საეკლესიო განძეული⁴. ფხუტერის ეკლესია გადმოცემებითაც წმიდა თამარ მეფის სახელთანაა დაკავშირებული, თუმცა ბევრად ადრეული ნაგებობაა. ლეგენდა-გადმოცემები მოგვითხრობენ ომიანობისას, რუსუდან მეფის სვანეთში ყოფნის შესახებ, რაც ცნობილ ისტორიკოსს დიმიტრი ბაქრაძეს

¹ ქართლის ცხოვრება 1959, იქვე, გვ., 54.

² დავით მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II, თბ., 1980, გვ., 148.

³ გერონტი გასვიანი, დასავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან, თბ., 1973, გვ., 45.

⁴ ექვთიმე თაყაიშვილი, იქვე, გვ., 154.

⁵ ექვთიმე თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, ქართული ემიგრანტული ლიტერატურა, დაბრუნება, ტ. II, თბ., 1991, გვ. 471-477.

უეჭველ ფაქტად მიაჩნია¹. ლეგენდების მასაზრდოებელი სიუჟეტები რომ რეალური ფაქტებია, შესაძლოა, დასტურდებოდეს სომხური საისტორიო წყაროებითაც, სადაც წერია, რომ რუსუდან დედოფლისა და ლაშა-გიორგის შვილები „ორივე დავითი სვანეთში გაიქცნენ“². ცნობილია, რომ იმ დროის სომხურ წყაროებში „სვანეთი“ ხშირად იხსენიება და ყველა შემთხვევაში იგი განზოგადებულად აღნიშნავს დასავლეთ საქართველოს³.

საისტორიო ძეგლებიდან ვიცით, რომ დავით ნარინი ზრუნავდა სვანეთის საეკლესიო ცენტრების აღორძინებისათვის. სვანეთში დაცული ლაბსყალდის სახარების მინანქრით, ირკვევა, რომ იგი თავიდან ჰკუთვნებია დავით ნარინს. მეფეს სახარება უბოძებია თავისი მოძღვრის, ილარიონ სოფრომისძისთვის. სახარების მხედრული მინანქრიდან ჩანს, რომ ლაბსყალდის ეკლესია უკურთხებია, ცაიშის მთავარეპისკოპოს დანიელს დავით ნარინის მეფობაშივე და, როგორც ჩანს, სახარებაც ამ გზით მოხვდა ლაბსყალდში⁴. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ სვანეთის ერთ-ერთი ტაძრის – ენაშის ეკლესიის (ლატალის თემი) მოხატულობაში დავით ნარინის ძის კონსტანტინე I-ის, სამეფო პორტრეტი გამოსახული⁵ და ა. შ.

საქართველოს სხვა მთიან მხარეშიც – აჭარაშიც – თამარ მეფეს უკავშირდება ისტორიული მეხსიერებიდან მომდინარე მრავალი ტოპონიმი, ლეგენდა და სიუჟეტი: „თამარ მეფე... ხშირად დაბრძანდებოდა ხოლმე ბათუმის ახლო-მახლო, ამიტომაც არის, რომ აჭარელ-ქობულეთელ გათათრებულ⁶ ქართველებს დღესაც ახსოვთ თამარ მეფის ცხოვრების ცნობები“⁷.

ერთ-ერთი უნივერსალური სიუჟეტი, რომელიც თამარ მეფეს უკავშირდება მთელ საქართველოსა და მეზობელ ეთნოსთა შორის, არის თამარ მეფის წმინდანობის ხსოვნა.

¹ Бакрадзе Д., Сванетия, ЗКОИРГО, кн., V, Тифл., 1864, გვ., 32.

² მხითარ აირივანეცი, ქრონოგრაფიული ისტორია, ძველსომხურიდან თარგმანა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, თბ., 1991, გვ., 84.

³ გიული ალასანია, გაერთიანებული ქართული სამეფოს სათავეებთან, – უ. ანალები, 2, თბ., 2004, გვ., 21.

⁴ ექვთიმე თაყაიშვილი 1991, იქვე, გვ. 458.

⁵ მარინე ყენია, სამეფო პორტრეტი ენაშის მანის ეკლესიის მოხატულობაში, საქართველოს სიძველენი, 2, თბ., 2002.

⁶ „გათათრებული“ ამ შემთხვევაში გულისხმობს „გამუსლიმებულს“.

⁷ ზაქარია ჭიჭინაძე, წმ. თამარ მეფე ქართველ მაჰმადიანებში შეკრებილის ცნობებით, ტფ., 1911, გვ., 16.

თამარ მეფის წმინდანობის შესახებ მსჯელობისას ზოგან არამართებული ინტერპრეტაციაც გვხვდება, თითქოსდა ქართულ საისტორიო წყაროებში თამარ მეფის გაიგივება ხდებოდა წმიდა სამებასთან. რასაკვირველია, ქართულ ყოფაში თამარ მეფე წმინდანად აღიქმებოდა და არა „ღვთაებად“¹. საგულისხმოა, რომ თამარ მეფე წმინდანად აღიქმება მუსლიმ ქართველთა შორისაც².

თამარ მეფის ხსენებისას სვანი მთხრობლები ფეხზე დგებოდნენ, ისევე როგორც წმინდა გიორგის ან სალოცავეების ხსენებისას, ასეა ჩვენს დროშიც. ასეთივე დამოკიდებულებაა წმინდა მეფისადმი აღმოსავლეთ საქართველოს მთაშიც: „თამარ ნეფე სულ ეკლესიებს აშენებდა თურმე. ის იმდენი წმინდანი ყოფილა, რომ ზღვებზე ანაფორა დაუგავ ისე დავალა ზღვაზე და ჰაერში. მაშინ თამარს ზღვაში სამანად ისარ ჩაუგავ და ხმელეთი ჩვენკენ დაუგდიაო“ – ჩაუნერია ვერა ბარდაველიძეს ივრის ფშავლებში³ მესხეთში მგვითხრობენ, თამარ მეფეს „ემორჩილებოდნენ წეროები, მერცხლები... მერცხლებს მოჰქონდათ ქვიშა, წეროებს – ქვა, იმისთანა მიუვალ მთა-კლდეზედ აშენებდა ეკლესიებს“⁴.

ცნობილია, აღმოსავლეთ ქართველ მთიელთა სარიტუალო პრაქტიკაში დიდი ადგილი უკავია ფერხულებს. ერთ-ერთი უმთავრესი ფერხული – ფერჯისული – განსაკუთრებით ფასეულ ტექსტს შეიცავს ისტორიული მესხიერების თვალსაზრისით:

*„პირველად ღმერთი ვაქსენოთ,
ეგ უფრო დიდებულია.
მემრ თამარ ნეფე ვაქსენოთ,
ეგ ღმერთთან წილდებულია“⁵.*

თამარ მეფე მუდამ ახსოვდათ ქართველ მთიელებს და წმიდა მეფე მათი რელიგიური რიტუალების დროს „დიდების“ თქმისას აუცილებლად მოიხსენიებოდა: „ხევსური ხევისბერი, როგორც ფშაველი, თავის „დიდებაში“ არ დაივიწყებს თამარს არა დროს და სხვათა შორის, ასე

¹ საკითხთან დაკავშირებით იხილეთ ლ. წერეთელი, XXI საუკუნის საქართველო ათეისტური თეორიების – „იზოთეიზმისა“ და „მეოთხე ჰიპოსტაზის“ გარეშე, – გაზ. „საპატრიარქოს უწყებანი“, 18, თბ., 2006 წ., გვ. 13-14

² თედო სახოკია, მოგზაურობანი (გურია, აჭარა, სამურზაყანო, აფხაზეთი), თბ., 1950.

³ ვერა ბარდაველიძე, ივრის ფშავლებში დღიური, თბ., 1941-2003, გვ., 61.

⁴ ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება, I, თბ., 1961, გვ., 276.

⁵ ვერა ბარდაველიძე, იქვე, გვ., 63.

მოიხსენიებს: – დიდო თამარო, დედოფალო, საქართველოს დამრიგებლო, შენ მიეც ნყალობაო¹.

თამარ მეფის წმინდანობასთან დაკავშირებული ლეგენდები დაცულია თურქეთის სახელმწიფოში მოქცეულ ქართულ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებშიც: ტაოში, კლარჯეთში², შავშეთ-იმერხევსა³ და მაჭახელში. ამ კუთხით განსაკუთრებით მრავალფეროვანი მაჭახლური გადმოცემებია⁴.

მაჭახლელთა ღრმა რწმენით, მათ ეს მიდამოები თვით თამარ მეფემ უბოძა ერთგული სამსახურისთვის. სხვადასხვა გადმოცემით, თამარ მეფე ზაფხულობით ხშირად სტუმრობდა მაჭახელს. იგი ხან ქვემო მაჭახლიდან (სადაც გვარას ციხეში ბინავდებოდა) ამობრძანდებოდა, ხან კი შავშეთიდან გადმოდიოდა კარჩხალის მთის გადმოსასვლელზე. ერთხელაც მაჭახლის კოშკიდან გადმოუხედავს და დაუნახავს სასწაულებრივი ცეცხლი/სხივი ეფრატის (სოფელია ზედა მაჭახელში) მთაზე. მეფეს განუღაგებია ჯარისკაცები ექესი საათის სავალზე, გაუყვანია საიდუმლო მინისქვეშა გზა ქვედა მაჭახლის ციხიდან ზემო მაჭახლამდე და იმ ღვთისაგან მინიშნებულ ადგილზე დიდი ეკლესია აუგია, იქვე აუშენებია ციხე-კოშკიც⁵. შავშური და ზემო მაჭახლური გადმოცემებით თამარ მეფეს კარჩხალის მთაზეც ჰქონია ციხე და სასახლე („ნაქალაქევი“) და სწორედ აქედან დაუნახავს სასწაულებრივად ანთებული ცეცხლი/მოკაშკაშე სხივი ეფრატის ეკლესიასთან. მეფეს ეფრატის ეკლესია მალევე მოუნახულებია, თუმცა მაინცდამაინც არ მოსწონებია და ახალი ეკლესიის აგება უბრძანებია მეზობელ სოფელში – ჯერთვისში. დაუნყიათ მშენებლობა, მაგრამ მშენებლებს სამუშაო იარაღები დილაობით ადგილზე აღარ ხვდებოდათ, რაც მეფისთვის მოუხსენებიათ. მეფე დაფიქრებულა და უთქვას: თუ ასეა, შეწყვიტეთ ახალი ეკლესიის შენება, ისევ ეფრატის ეკლესია დარჩეს ამ ხეობის მცხოვრებ ქართველთა დედა ეკლესიად, თუმცა იგი ღარიბად არის ნაშენი, მაგრამ მე გავამდიდრებ, მე შევმოსავ მას ყოვლის სამკაულებით-ო⁶.

¹ ვაჟა ფშაველა, თამარის ცხვარი ფშავეში, – თხზულებანი, თბ., 1986, გვ., 600.

² როინ მაღაყმაძე, ლიგანის ხეობა, თბ., 2008.

³ ტარიელ ფუტყარაძე, იმერხევის მეტყველი მინა-წყალი, ქუთაისი, 2007, გვ., 60.

⁴ ცნობილია, მაჭახლის ხეობა, რომლის ძველი სახელწოდებაა „მიჭიხიანის ჯევი“, 1921 წლიდან ორ ნაწილადაა გაყოფილი, ქვედა მაჭახელი საქართველოს ეკუთვნის, ზედა მაჭახელი კი თურქეთის შემადგენლობაშია მოქცეული.

⁵ აზიზ ახვლედიანი, თამარ მეფის სახე აჭარულ სიტყვიერებაში, – აჭარის საგმირო-საისტორიო სიტყვიერება, ბათუმი, 1970, გვ., 49.

⁶ ზაქარია ჭიჭინაძე, იქვე, გვ., 22.

ტრადიციული ქართული მენტალობის ისტორიის შესწავლის კუთხით საინტერესოა ეფრატის ტაძართან დაკავშირებული ლეგენდის შემდეგი მონაკვეთი: „ის სხივი, ეკლესიის აღშენების შემდეგაც ჩნდებოდა ეკლესიის ერთს კედელზე, რომელ კედელიც გაკეთებულ იყო იმ ქვის ალაგას, სადაც პირველად ჩნდებოდა უქრობელი ლამპარი. ეკლესიის დასრულებისა და შემკობის შემდეგ... ნყევლა-კრულვა დაუდვიათ, რომ ეს ეკლესია არამც და არამც არავინ დააქციოს, თუ თავისით დაიქცეს ოდესმე, მაშინ ეს კედელი მაინც დარჩეს საშვილიშვილოდ“¹. ლეგენდის სიუჟეტით, აქ შუასაუკუნეების მენტალობის ერთ საგულისხმო მომენტთან – ცნობილ მითოლოგიურ ფაბულასთან – ღვთიური ცეცხლის თვითჩენასთან გვაქვს საქმე, რაც ამ შემთხვევაში ღვთიური მადლის გარდამოსვლის მაუწყებელია და ერთგვარი მინიშნებაცაა იმისა, თუ სად უნდა აიგოს ტაძარი. ამგვარი პასაჟები ქრისტიანულ სიმბოლიკასთან ჰპოვებს აშკარა პარალელებს და, ბუნებრივია, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ასეთი საერთოქართული მენტალური მახასიათებლების არსებობა ზედა მაჭახლის ტრადიციულ ყოფაში.

მაჭახლელთა დედა-ეკლესია დღეისათვის აღარ არსებობს, ეკლესია XX საუკუნის 60-იან წლებში საბოლოოდ დაუზღვრევიათ და ნა-ეკლესიარზე მეჩეთია აუგიათ. შემონახულია ეკლესიის ნანგრევის ფრაგმენტები.

ზაქარია ჭიჭინაძის მიერ ჩანერილი სიუჟეტები დღესაც ცოცხალია და ამჟამადაც დასტურდება ზედა მაჭახელში. ჩვენ დროშიც მოგვითხრობენ, რომ კარჩხალის მთის ერთ-ერთ კალთას თამარ მეფის დროს ვრცელი და კეთილმონაცობილი ქალაქი ამშვენებდა. ამ ადგილს დღეს ნაქალაქარ/ნაქალაქევს უწოდებენ. იგი დასახლებული სოფლებიდან ყველაზე ახლოს ეფრატთანაა. „ნაქალაქარში თამარაჲს დროს ზამთარშიც გაზაფხული ყოფილა, სანამ თამარაჲ კარჩხალის მთაზე, ნაქალაქევში ცხოვრობდა, აქ ზამთარი არ სცოდნია, შვიდ წელიწადს პური კარჩხლის მთაზეც მოჰყავდათ ჩვენს დიდ დედებს, თამარ მეფე რომ ნასულა, ზამთარი მერე დაწყებულა“². შესაძლოა, სწორედ ამ „ქალაქს“ გულისხმობს „ტბეთის სულთა მატთანეში“ დაცული ერთი მოსახსენებელი: „თევთისძესა, რომე ქალაქს მოკუდა, გიორგის შეუნდვენ ღმერთმან“³.

¹ ზაქარია ჭიჭინაძე, იქვე, გვ., 22-23.

² როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, მაჭახელი, აპრილი, ივნისი, 2008.

³ ტბეთის სულთა მატთანე, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თ. ენუქიძემ, თბ., 1977, გვ., 214.

ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ ტაოში ჩანერილი მასალით, „თამარს ჰყავდა თეთრი რაში ისეთი, რომ ერთს დღეს შეეძლო მოეცლო ოშკი, იშხანი, ოთხთა ეკლესია და პარხალი“¹.

საგულისხმოა იმერხეული მასალაც: ისტორიული იმერხევის ერთ დიდ თემში, დიობანში ქართული კულტურის რამდენიმე მნიშვნელოვანი ძეგლი ტერიტორიულად გვერდიგვერდ მდებარეობს: მთაზე თამარისეულად წოდებული ციხის ნანგრევია, ხოლო ქვემოთ, სოფელში შემონახულია ტოპონიმები „სამებათი“ და „ჯვართა“, სადაც სკოლაა აგებული. იმერხეველ ქართველებს დღემდე სწამთ, რომ იქ თამარ მეფის სამყოფელი მდებარეობდა: „თამარაი ჩვენი დიდია; თამარაი აქ ყოფილა, ეს ციხე იმან ააშენა, აქ ქილისაი ყოფილა, სკოლის თავზე და იმ ციხიდან აქ გადმოფრენილა“². რწმენა თამარ მეფის სასწაულთმოქმედობის შესახებ („იმ ციხიდან აქ გადმოფრენილა“), მსგავსია მთელ საქართველოში მოარული სიუჟეტისა, რომლის თანახმადაც თამარ მეფეს ფრენის უნარი შესწევდა. ცხადია, ეს მომენტი საისტორიო და საეკლესიო ტრადიციითაა განპირობებული, თამარ მეფე ხომ წმინდანი, შესაბამისდ, სასწაულთმოქმედი იყო. ბუნებრივია, რომ კულტურული მეხსიერების ეს ფაქტი – საკრალური ისტორიის გაზიარება – კრავდა და ადულაბებდა ქართველთა ერთობას.

თამარ მეფის წმინდანობის სხვა გამოხატულება შემონახულია იმ ლეგენდებსა და რელიგიურ რიტუალებში, რომლებშიც დაცულია თამარ მეფის, როგორც სასწაულმოქმედი მკურნალის, სახეობა. ეს მოტივი განსაკუთრებით მკვეთრად აღმოსავლეთ ქართველ მთიელებსა და სვანებშია შემონახული. ფშაურ და სვანურ ლეგენდა-გადმოცემებში თამარ მეფეს სასწაულებრივ მკურნალადაა მიიჩნეული.

საყურადღებოა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მონაცემები თამარ მეფის მონასტრის შესახებ, რომელიც ფშავეში არსებობდა. ვაჟა-ფშაველა მოგვითხრობს, ფშავეში, ლაშარის გორის ახლოს, „მეორე გორაზე არის აშენებული თამარ დედოფლის სალოცავი მშვენიერს ადგილზე; ამ დღეობას კიდეც „ღელეობა“ ჰქვია. ორივე სალოცავს ერთად „მოდე-მოდმე“-თ (და-ძმანი) ეძახიან. ლაშა-გიორგი თამარის ძმა ჰგონია ხალხსა. წინანდელმა ფშაველმა კარგად იცოდა გარემოება ამ საქმისა, მაგრამ დღევანდელს ვერ გაუგია კარგად. გამრუდება სიმართლისა გავლილის ხნის ბრალია და იმ ზეპირგარდმოცემისა, ბევისბერე-

¹ ექვთიმე თაყაიშვილი, სამუსულმანო საქართველო, – ქართული ემიგრანტული ლიტერატურა, დაბრუნება, ტ. I, თბ., 1991. გვ. 221.

² ტარიელ ფუტყარაძე, 2007, იქვე.

ბის პირით რომელიც მოგვითხრობს, რომ თამარს ქმარი არა ჰყოლია, წმინდა ქალწული ყოფილაო...¹. ამ ადგილას დღეობა ჩვენ დროშიც იმართება. ვაჟა-ფშაველას აღწერილობით, ფშაველებს, „ძველისძველადანვე შეურაცხიან თამარი წმინდანად, „ხატად“ და დაუდვით მის სადიდებლად დღეები, 2-3 ივლისი, ე.ი. ლაშარობის მეორე დღიდან; ხოლო მის სახსენებლად სადიდებლად ჰყავთ ფარა ცხვრისა, რომელსაც „თამარის ცხვარი“ ეწოდება და ამ სახელით ზამთრობით იგი იკვებება შირაქში, ხოლო ზაფხულობით – ფშავის მთებში... თამარ მეფე ერთადერთი ხატია ფშავ-ხევსურეთში, რომელსაც ჰყავს მოლოზნები, „ხატის ქალებად“ წოდებულნი“².

ეს ტრადიცია უნივერსალური სიუჟეტიკა ზოგადქართული გადმოცემებისათვის. წმიდა მეფეებისადმი ამგვარი დამოკიდებულება ცნობილია დასავლეთ ევროპისთვისაც. მაგალითად, მარკ ბლოკი მოგვითხრობს ინგლისისა და საფრანგეთის სამეფო კარების ისტორიებს, რომელთა მიხედვით არსებობდა რწმენა მეფეების სასწაულებრივი ნიჭის შესახებ. ინგლისისა და საფრანგეთის მეფეებს და დედოფლებს, ხალხის რწმენით, შესწევდათ ძალა საყმანვილო სენითა და კანით დაავადებულთა განკურნებისა, ოდენ ხელის შეხებით. ეს „ნიჭი“ მეფეთა ქარიზმის მაჩვენებელი იყო³.

თამარ დედოფლის სალოცავთან დღეობები სრულდებოდა XIX საუკუნეშიც, საბჭოთა პერიოდშიც და ჩვენს დროშიც. ნიკო ხიზანაშვილი-ურბნელის აღწერით, ხატხევში მდგარა მონასტერი, ჩვეულებრივი ფშაველის სახლის მსგავსი, თავისი სამეურნეო კარ-მიდამოთი⁴. XX საუკუნის 40-იან წლებში, ვერა ბარდაველიძის აღწერით, თამარ დედოფლის ხატი უფრო განსხვავებული სახისაა: „თამარ დედოფლის“ სალოცავი საზარის, სასანთლისა და მათ ირგვლივ წრედ შემოვლებული ყორის გალავანისაგან შედგება. ხატის კომპლექსს ეკუთვნის, აგრეთვე ჯატქევის „წმინდა“ ტყე და გალავანში აღმართული ხეები... თამარის ხატს უწინ თავისი ადგილ-მამული ჰქონია – თვით ჯატქევში. ამას გარდა მას თურმე მრავალი მსხვილფეხა, განსაკუთრებით მეწ-

¹ ვაჟა-ფშაველა, ლაშარობა, თხზულებანი, თბ., 1986, გვ., 573.

² ვაჟა-ფშაველა, თამარის ცხვარი, თხზულებანი, თბ., 1986, გვ., 600-601.

³ Bloch M., The Royal Touch, English trans. London, 1973, გვ., 421. Марк Блок, КОРОЛИ-ЧУДОТВОРЦЫ: Очерк представлений о сверхъестественном характере королевской власти, распространенных преимущественно во Франции и в Англии / Пер. с фр. В. А. Милючиной. Предисл. Ж. Ле Гоффа. Науч. ред. и послесл. А. Я. Гуревича. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. გვ., 167-250.

⁴ ნიკო ხიზანაშვილი (ურბნელი), ჩემი რეულიდგან, – მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, ტ. II, თბ., 1940, გვ., 96-97.

ველი საქონელი და ცხვრის ფარა გააჩნდა. ეს ქონება მლოცველების მიერ ყოფილა შეწირული. ხატის უძრავ და მოძრავ ქონებას პატრონობდნენ ხატის მსახურნი, კაცები და ქალები, რომლებიც მუდმივად ჯაჭვებშივე ცხოვრობდნენ¹.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „ლელის სალოცავში“ შუასაუკუნეებში დედათა მონასტერი არსებობდა და ხატხევი მისი მეტოქე იყო, რადგან „თამარ ლელის სალოცავი ნაგებობათა კომპლექსია ეკლესიითა და სამრეკლოთი. იგი მასშტაბურია, ფშავის გეოგრაფიული თავისებურებების გათვალისწინებით. მას თამარ აქიმ-დედოფალს უწოდებენ. სწეულთა მფარველად, დამხმარედ მიიჩნევენ და აქ ძირითადად ქალები ლოცულობენ“², ვფიქრობ, ნინო მინდაძის ეს მოსაზრება სრულად შეესაბამება რეალობას. ჩვენ დროშიც სრულდება დღეობა თამარ ნეფის ლელის სალოცავში.

მთელ საქართველოში არის გავრცელებული თამარ მეფის აღმშენებლობითი ღვაწლის ამსახველი გადმოცემებიც.

სევანური მასალით, თამარ დედოფალმა ეკლესიების შენება უშგულში დაიწყო და ეცერში დაამთავრა. იქ ფხუტერის საყდარში დატოვა მრავალი ძვირფასი ნივთი, მათ შორის, თავისი სარტყელი და კვერთხი³. ალექსი სტოიანოვის მასალით, ეს სარტყელი ეცერის თემის ერთ-ერთ სოფელში, ლანტელიში, კატშანების საგვარეულო კოშკში ყოფილა დაცული და იგი თავად დადემქელიანებს მიუთვისებიათ⁴. სარტყელი 1857 წელს ჯანსუხ დადემქელიანის მეუღლეს ეკატერინე ჭავჭავაძისათვის მიურთმევია. ძვირფასი ნივთის ამჟამინდელი ადგილსამყოფელი უცნობია. სხვა საქმეა, ნივთი მართლა ეკუთვნოდა თამარ მეფეს თუ უფრო გვიანდელი პერიოდისაა.

გადმოცემით, თამარ მეფეს განსაკუთრებით მოსწონებია ეცერის სანახები და ამ თემისთვის „თეთრი ეცერი“ უწოდებია. ამის შემდეგ ეცერს კარგი ამინდები დაჰბედებია, რის შესახებ ხალხური ლექსიც არსებობს:

*„ყველგან წვიმს, ყველგან თოვს,
თეთრ ეცერს მზე ანათებს“.*

¹ ვერა ბარდაველიძე, ივრის ფშავლებში, 53-54.

² ნინო მინდაძე, ქალი და ძველი ქართული სამედიცინო კულტურა, – ნიგნში ნანა ხაზარაძე, ნინო მინდაძე, ლეთისმშობლის სარტყლის ქვეყანაში, თბ., 2008, გვ., 82-83.

³ ეგნატე გაბლიანი, ძველი და ახალი სევანეთი, ტფ., 1925, გვ., 50.

⁴ Стоянов А.Я., Путешествие по Сванетии, ЗКОИРГО, кн. X, вып. 2, Тифл., 1876, გვ. 320-322).

„ყველგან წვიმაა და ყველგან თოვლი,
ეცერის ვაკეზე მზე დგას ცხრათვალა“.
ლატალის თემში კი დაცულია სიმღერა:

„ლატალს მობრძანდა თამარი, ლაჰლას ნათელი მოჰფინა
სვანეთი ვაკე მეგონა, სულ მთა და გორი ყოფილა“.

ერთი ლეგენდით, „ძველი ხელმწიფეებიდან სვანეთი ყველაზე მეტად თამარ დედოფალს ემადლიერება, მას სვანეთში გზები გაჰყავდა, საყდრებს აშენებდა, სვანები გამორჩეულად უყვარდა და მათი განსაკუთრებული იმედიც ჰქონდა ომიანობისას. ყოველ სანყალს ეხმარებოდა, ზაფხულობით სვანეთში მობრძანდებოდა, ციხეებს აშენებდა“.

ასეთივე გადმოცემები შემონახულია აჭარაში. ზემო აჭარაში, ხიხაძირის ხეობაში არსებული ხიხანის ციხის აგების ლეგენდის თანახმად, ხიხანის/ხირხანის/ხირხათის ციხის მშენებლობისას გვირგვინოსანს ხიხაძირის ციხესა და დანდალოს შუა სიგრძეზე ხალხი ჩაუშენკრივებია, რომლებიც საშენ მასალას ხელიდან ხელში აწვდიდნენ ერთმანეთს¹.

ელენე ვირსალაძის მიერ მიერ ქართლში (რუისში) 1958 წელს ჩანერილი გადმოცემით, რომელსაც ჰქვია „თამარ მეფე და მისი ძმა“, ისტორიულმა მეხსიერებამ შემოინახა საქართველოს დაკარგული ისოტირიულ-ეთნოგრაფიული მხარე – დვალეთი: „თამარ მეფეს ძმა ჰყოლია დოღეთში, იქ ქვასა სჭრიდა თურმე ის მისი ძმა ზომაზე და უგზავნიდა თამარს საქართველოში. ამიტომ აშენებდა ასე ბევრსა“².

ისტორიული კლარჯეთისა (შავშეთი, იმერხევი, ნიგალის/ლიგანისა და ზედა მაჭახლის ხეობები...) და ტაოს (პარხლისწყლის ხეობის) ეთნიკურ ქართველთა შორის დაცულია მრავალი გადმოცემა თამარ დედოფალზე. თურქეთელი ქართველები თამარ დედოფალს უკავშირებენ თითქმის ყოველი ეკლესიის (ნაეკლესიარი), ციხის, ძველებური თაღოვანი ხიდის აგებას, არხის გაყვანას, წყაროს წყლის ამოფეთქვას

¹ ლექსო არ დიკარგები, კრებული, თბ., 1985, გვ. 24.

² სვანური ენის ქრესტომათია, თსუ, ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, ტ. 21, თბ., 1978, გვ., 59.

³ თედო სახოკია, იქვე, გვ., 200.

⁴ ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება, I, ტექსტების მომზადება, რედაქცია შესავალი და სენიშვნები ქსენია სიხარულიძის, თბ., 1961, გვ., 93.

და სხვ. ამ ადგილობრივ, ლოკალურ ნიუანსებს კეთილი ტონალობები შემოაქვს ზოგადქართულ მასალაში¹.

ისტორიულ ტაოში ეთნიკურ ქართველთა რამდენიმე ტრადიციული კომპაქტური დასახლება დღემდეა შემონახული. ყველა მათგანში დაცულია თამარ დედოფალთან დაკავშირებული გადმოცემები. ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ 1917 წელს ჩაწერილი მასალით, „იშხანში, ხახულში, ოთხთა ეკლესიაში, პარხალში მცხოვრებნი მათი ეკლესიების აშენებას ძლევაშობის, მდიდარს და შესანიშნავ დედოფალს მიაწერენ. მაგრამ სახელი მისი იციან კობაკში და ბინათში... კობაკის მცხოვრებლებმა იციან სახელი დედოფლისა, რომელმაც აღაშენა იშხანი, ოშკი, ხახული, ოთხთა ეკლესია და პარხალი... კობაკის მახლობლად უჩვენებენ კლდეს ხელისგულის გამოსახულებით და ამბობენ, ეს თამარ მეფის ხელის ნაშთიაო. როცა მან გაიარა ამ კლდესთან თავისი ჯარით, ცხენიდან ჩამოვარდა და ხელი კლდეს მიაბჯინა, რომელზედაც დარჩა ნასახი მისი ხელისაო. პარხალის ზემო სოფლებში დღემდის დარჩენილია ძველი გრძელი არხი, რომელიც იწყება სოფელ უთავი-დან, კობაკის მახლობლად, გაჭრილია კლდეში რამოდენიმე ვერსის სიგრძეზე და მიდის სოფელ ზავრიეთში; ამას მიაწერენ თამარ მეფეს და ამბობენ, ყველაზე დიდი ღვანლი, რომელიც მან დასდო ამ მხარეს, ეს არისო. კიდევ უფრო კარგად იციან თამარის სახელი ბინათის მცხოვრებლებმა. ბინათი მდებარეობს მელოს მახლობლად, სოფელ ორჯოხის ზემოდ, ჭოროხის პირზე. ამ სოფელში 219 სული ცხოვრობს, ყველა ქართულად ლაპარაკობს. მათი თქმულებით ამ სოფლის სახელი ასე წარმოიშვა: ერთხელ მეფე თამარმა აქ გამოიარა; ცუდი ტაროსის გამო გზა ველარ განაგრძო და ინება ღამის გათევა ამ სოფელში; მას მიუჩინეს საუკეთესო ბინა და მას შემდეგ სოფელს დაერქვა სახელი ბინათი, რომ ამით აღენიშნათ თამარის ღამის გათევა ამ სოფლის ბინაში“².

XX საუკუნის მიწურულისათვის, ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ აღწერილ სოფლებში (მელო, ორჯოხი, ბინათი), სამწუხაროდ, ქართული ენა თითქმის დავიწყებულია, მაგრამ თამარ დედოფლის ხსოვნა ჯერ კიდევ შემონახულია. ცოცხალია ქართული მეტყველება და ქართული იდენტობა პარხლისწყლის ხეობის სოფელთა უმეტესო-

¹ როზეტა გუჯეჯიანი, თამარ მეფის ხატება სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტრადიციულ ყოფაში, – კრ., „ქართულ-თურქული კულტურული პარალელები I“, თბ., 2009. გვ., 16-28.

² ექვთიმე თაყაიშვილი, სამუსულმანო საქართველო, – ქართული ემიგრანტული ლიტერატურა, დაბრუნება, ტ. I, თბ., 1991. გვ. 221.

ბაში, სადაც ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ ჩანერილი გადმოცემების ვარიაციები დაადასტურა შუშანა ფუტყარაძემ 1990-იან წლებში: ქობაის მახლობლად პარიხევის ლელესთან „გზიპირში ფიქლები არი. ასე შენკარებული, ბელქიდა თამარ დოდოფლისი დაწყობილია. ანაი მეტყოდა: – თამარ დოდოფალსა, ის რომ მოლალულა, ღარჭი ახუ-ჭებული ყოლია, იმა გზიპირში ქვებზედამ უუყუდებია. იმ ბაუშუისი ფეკი ქუაში ჩაფლობოდა. ასე ფეკის კუალი არი, თოვლში რომ რავარ ჩანს. იმაზე ფეკ მომასმევინებდა. – ფეკები გეისუენეფს, აღარ მეი-ლალეიო. – ის ქვა დღესაც მის ადგილ არი. ქუაბელთ და ბალხელთა, ბეველთა იციან. ორმოც წლის ზემოთკე კაცებთ თელთ იციან. მას-ზე პატიტუანებთ, ნუირილთ არ იციან, იმისთვის ქი, ქომოდამ ჴევი-პირილამ ქუაბაისკე, ჴევაისკე გზა გეიკეთა თავრობამა... ზემოდამ ფეკდაფეკ არავინა იარება“¹. შუშანა ფუტყარაძეს ამ გადმოცემის სხვა ვარიანტიც აქვს ჩანერილი: „გურჯისტანიდამ გადმეარა თამარ დოდოფალმა. ასკრებიც მის უკან გადმუანურია. ნითლეკარიდამ ქო-მოთკე, პარეჴევისკე ჩომოსლიხან ზემოდან ქუეები აგორდა, კილდეე-ნარი. თამარ დოდოფალმა შეშინდა, ასკრებიანა გემიჯრუროსო. ეიდა, ღმერთ შეეხუენა ქი, ღმერთო, ქუა მან დააყენე, ესენი გავანურიოო. იქ დადგა, რო დიდი ორი ბელლინერთი ქუა, კონწოხის თავიდამ დად-გა. ჰალადვენ იქ არი, გახვიდე, დეინახავ“; „ჩუენ ზუელანდელეებმა ისე მითხრეს, თამარ დოდოფალი ღმერთისა მოყუარული ყოფილა. ჩუენ ზალიან შამაყუარეს“².

თანამედროვე მასალითაც (2006-2016), ტაოს მხარეში, პარხლის-წყლის ხეობის ქართულ სოფლებში კვლავ მოგვითხრობენ გადმოც-ემებს თამარ დოდოფლის შესახებ და აუცილებლად მიგვითითებენ რომელიმე ციხეზე, ხიდზე ან ნაეკლესიარზე, რომელსაც თამარ დე-დოფალს დაუკავშირებენ. „თამარამ ჩუენი დოდოფალი იყო, ოთხი თანე ქილისე უშენებია, პარხალი ქილისე თამარასი გაკეთებულია, აქ მისი მოყვანილი რუა, წყალი მოდის იქა“³ საუბარია, ბალხის თემში გა-მავალ არხზე, რომელიც, მართლაც, XII საუკუნის ნაგებობადაა მიჩნე-ული. მას სავრიათის/ზავრიათის რუს უწოდებენ. თამარ მეფისეული რუ შეყვანილია სოფელ სავრიათშიც/ზავრიათში და რუ გამოყვანილი რამდენიმე კილომეტრით დაშორებული მთიდან.

გადმოცემით, სავრიათი უშუალოდ თამარ მეფეს დაუარსებია,

¹ შუშანა ფუტყარაძე, ჩვენებურების ქართული, ნ. I, ბათუმი, 1993, გვ., 173.

² შუშანა ფუტყარაძე, იქვე, გვ., 173-174.

³ როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, ტაო, აგვისტო 2007.

რადგან იქვე ახლო მეფის ჯარი ყოფილა დაბანაკებული. მეფეს ბალხელებისათვის სავრიათში უბოძებია მამული და უბრძანებია, ჯარს მომსახურებოდნენ. კეთილი სამსახურისათვის მაღლიერ მეფეს გამოუყვანია არხი, რითაც ეს ახალი სოფელი სასმელი წყლით მოუმარაგებია. გადმოცემით, „რუ ძნელად გამოსაყვანი ყოფილა, ფიცხელ კილდეებში, ფული გათავებია თამარ დოდოფალს და საჩუქრები ჰქონებია ოქროსი, ისინი გუუყიდა და გუუთავებია ეს რუ“. სოფლის ყოფილი გამგებელი/მუხტარი გამოგყვია და მიგვიყვანა სავრიათის რუს შუა წელამდე, ამ ბოლო ხანებში რუს არხი რამდენიმეგან დაზიანებულია და სავრიათელებს შეუკეთებიათ: „ჩვენ ვაშენეთ ტახტიდან (ფიც-რით) ვაშენეთ არხი, საყურარი (საშიში), ბერი (ქვიანი) ადგილებია და გავაკეთეთ, გამოვიყვანეთ წყალი, ბეტონიდან ვაშენებინეთ. მე მუხტარი ვიყავი 3-4 წლის წინ. 500 ტორბა ცემენტი წამოვიღე ართვინიდან, იქ ვაშენეთ“¹.

ისტორიულ ტაო-კლარჯეთში ჩანერილი გადმოცემებით, თამარ მეფის აგებულად ითვლება თითქმის ყოველი ეკლესია, ციხე, ხიდი. მაგალითად, ეფრატისა და ხერთვისის ეკლესიები, ეკლესიათა და ციხეთა დამაკავშირებელი საიდუმლო გვირაბები ზემო მაჭახელში; სათლელის, დიობნისა და წეფთის ციხეები შავშეთ-იმერხევში; გოგნარის ციხე მურღულში და სხვა². „თამარაი სხლობანში ყოფილა, შავშეთის ყალე მას უკეთებია, უსტამისი მას აუგია, არდანუჯში უცხოვრია“³.

თამარ მეფის სახელი დაცული ყოფილა ლაზთა მეხსიერებაში XX საუკუნის დასაწყისისათვის, იგი გვხვდებოდა ტოპონიმებში, ისტორიულ გადმოცემებსა და თქმულებებში. განსაკუთრებით საყურადღებოა ზაქარია ჭიჭინაძის მიერ ლაზეთში ჩანერილი ლეგენდა: *ერთხელ თამარ მეფეს დასჭირებია... ნაშთების (ეკლესიების) შეკეთება. ამიტომ მას თავიდან თმის ღერი გამოუძერია და ლაზეთისათვის მიუცია. ამ თმის საშუალებით ლაზებს ოქროს ხაზინა თუ მადანი უპოვნიათ და ამით დაუმთავრებიათ ის მშენებლობა. თამარ მეფეს ლაზები დაულო-*

¹ როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, ტაო, აგვისტო 2011. რ. გუჯეჯიანი, თამარ მეფის ხატება სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტრადიციულ ყოფაში, – კრ., „ქართულ-თურქული კულტურული პარალელები I“, თბ., 2009. გვ., 16-28.

² ზაქარია ჭიჭინაძე, წმ. თამარ მეფე ქართველ მაჰმადიანებში შეკრებილის ცნობებით, ტფ., 1911. აზიზ ახვლედიანი, თამარ მეფის სახე აჭარულ სიტყვიერებაში, – აჭარის საგმირო-საისტორიო სიტყვიერება, ბათუმი, 1970.

³ როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიურები, ტაო-კლარჯეთი, აგვისტო, 2007-2016.

ცავს და მათი ხელოვნება უკურთხებია, ამიტომაც ვართ ლაზები გან-
თქმულ ხელოსნები-ო¹.

მშენებლობის ეტაპების აღწერა ყველგან საკრალური ელემენტე-
ბით არის აღჭურვილი: მაგალითად, ნეფთის ციხის (სოფელი უსტამი-
სი, იმერხევი) აგებისას მშენებლებს წყალი გამოლევიათ. თამარ მე-
ფის ღვთისთვის დახმარება უთხოვია და მისი თხოვნით, წვიმა მოსუ-
ლა. მშენებლებს წვიმის წყალი სპილენძის კასრებში შეუგროვებიათ
და მშენებლობა ამ წყლით დაუსრულებიათ.

ცნობილია თამარ მეფისეულად მიჩნეული წყაროები, მინერალური
სამკურნალო წყლები, სამკურნალო აბანოები: ბუჯალში – „მეფა წყა-
რი“ (ლაზეთი), ოთინგოს აბანო ლიგანის ხეობაში, ბაგინის აბანოები
დევსქელის ხეობაში და სხვა.

განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა ლეგენდა-გადმოცემათა ის
ნაწილი, რომელშიც თამარ მეფის მიერ მოპოვებული გამარჯვებების
შესახებაა მოთხრობილი. ამ მხრივ ბევრი გადმოცემაა დაცული სვა-
ნეთში. მოთხრობები ხაზგასმით მიუთითებენ სვანი მოლაშქრეების
წარმატებულ მონაწილეობაზე ბრძოლებში. მაგალითად, სვანური
პროზაული ტექსტების II ტომში გამოქვეყნებული გადმოცემით („თა-
მარ დედოფალი და თათრის ჯარი“), თათრების შემოსევისას თამარ
მეფეს მხოლოდ მცირერიცხოვანი ჯარი ხლებია, ამ დროს იგი სვანეთ-
ში ეკლესიებს აშენებდა და ერთ-ერთ მურყვამში (კოშკში) გამაგრებუ-
ლა. სასწრაფოდ შეკრებილა სვანების ლაშქარი და მტერი სასტიკად
დაუმარცხებიათ, რაც ერთ-ერთ სიმღერაშიცაა ასახული:

„თამარ მეფევ, თამარე, სად ყოფილხარ, თამარე?

ვის ეომე, ვინ დარისხე, ვინ დაამხე თამარე?

მტერი დაგიმარცხებია, დავლით მოხვალ თამარე,

სვანეთს მოხვალ, დავლით მოხვალ, ძლევიტ მოხვალ თამარე“².

ქართველთა ბრძოლების და გამარჯვებების ანარეკლი მოჩანს
საკრალურ დროშასთან („ლემ“) სვანების დამოკიდებულებაში. ცნო-
ბილია, რომ სვანეთის საერისთავო დროშა „ლემი“ „ერთადერთია გა-
ერთიანებული საქართველოს სხვადასხვა კუთხის მთავარ დროშათა-

¹ ზაქარია ჭიჭინაძე, წმ. თამარ მეფე ქართველ მაჰმადიანებში შეკრებილის
ცნობებით, ტფ., 1911. ზურაბ თანდილაძე, ლაზური ხალხური პოეზია, ბათუმი,
1972, გვ., 151-163.

² სვანური პროზაული ტექსტები, II, ბალსქვემოური, კილო, თბ., 1957.

³ ლექსო არ დაიკარგები 1985, იქვე, გვ. 25);

გან... სვანეთის „ერთობილი ჯევის“ დროშა... ისევე როგორც საქართველოს სახელმწიფო დროშა, სვანეთის ეს დროშაც იყო ძალაუფლების ნიშანი და ლაშქრის მთლიანობის სიმბოლო¹. დროშა სვანეთის მთავარი სასულიერო ცენტრის, სეტის მთავარმონაშის მონასტერში იყო დაცული და მასთან დაკავშირებულია სვანეთის საერო ხელისუფლის „მელომის“ ინსტიტუტი², აგრეთვე, საინტერესო რელიგიური რიტუალები და სანესო-სამხედრო ასპერეზობები³.

ლეგენდის მიხედვით, დროშა „ლემი“ თვით თამარ დედოფალს შეუკერავს და ბრძოლაში გამარჯვებული სვანეთის ლაშქრისათვის უბოძებია. სეტის წმიდა გიორგის მონასტერში დევანებულ ამ სინძინდეს სვანები წელიწადში მხოლოდ ერთხელ „ჭულიშობის“ – ელიაობის სადღეობო რიტუალისთვის გამოასვენებენ ტაძრიდან და ამ დროშით ლოცავენ სვანეთის ჯევის და მთელ საქართველოს⁴. ცხადია, ტრადიციული სვანების მენტალობაში, ფეოდალური ხანის სვანეთის საერისთავო დროშასთან („ლემი“) ასოცირებულია ისტორიული ხსოვნა ძველი, დიდი საქართველოსა და „ერთობილი სვანეთის ჯევის“ (ხოშა მურგვალ შვანა ჯეობ) არსებობისა, ხსოვნა იმ სანეტარო დროისა, როდესაც მთელი ქვეყანა და მათ შორის სვანეთიც, ძლიერი და ბედნიერი („ქევედნიერი“) იყო.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ცნობილი ხალხური ლექს-სიმღერა „თამარ მეფე და ხონთქარი“, რომელშიც ხატოვნადაა ასახული თამარ მეფის საბრძოლო გამარჯვებები, აჭარაშია შექმნილი და იგი უაღრესად არქაული რიტმითა და კილოთი გამოირჩევა:

*„თამარ მეფე და ხონთქარი
მაღალმა ღმერთმა წაჰკიდა,
ზღვაში ჩაუშო ხომალდი,
ზედ აღმასები დაჰკიდა.
ზედ დასხა ქართველთ ლაშქარი,
მრავალ წყალობას დაჰპირდა“⁵.*

¹ სარა ბარნაველი, ქართული დროშები, თბ., 1953, გვ., 27.

² გერონტი გასვიანი, ნარკვევები შუა საუკუნეების სვანეთის ისტორიიდან, თბ., 1991. 1991: 83-85),

³ როზეტა გუჯეჯიანი, ელიაობა სვანეთში, – კრ. ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შტუდიები, IX, თბ., 2005, გვ., 50-71.

⁴ როზეტა გუჯეჯიანი 2005, იქვე, გვ., 50-71.

⁵ ქეთევან სიხარულიძე, ქართული ხალხური საგმირო-საისტორიო სიტყვიერება, თბ., 1949.

საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ოსმალთაგან დაპყრობილი და მთელი ასწლეულობით სამშობლოს სხვა მხარეებისაგან მოწყვეტილი მუსლიმი ქართველები – სამხრეთ-დასავლეთ ქართველები – თავიანთ მეფედ თამარს მიიჩნევდნენ და არა ხონთქარს, თამარის ძლევა-მოსილებას შეჰხაროდნენ და არა ხონთქარისას.

ცნობილია, რომ არათუ ზემოთ ჩამოთვლილი მხარეების მოსახლეობაში, არამედ ქართული სახელმწიფოებრიობის მიღმა კიდევ უფრო დიდი ხნით დარჩენილი ლაზების ყოფაშიც კი შემოუნახულა წმიდა თამარ მეფის ხსოვნა¹. საინტერესოა ზურაბ თანდილავას მართებული დაკვირვებაც, რომ „XVI საუკუნიდან ლაზებს ბევრი ძლიერი სულთანი და ფაშა უნახავთ. თუ სულთანებისა და ფაშების ქება თურქული ფოლკლორის... ერთ-ერთ ძირითად თემას წარმოადგენს, ლაზურ პოეზიაში მათი სახელის მადიდებელი ერთი ტაეპიც არა გვაქვს. პირიქით, ლაზურ ფოლკლორში იმ სახალხო გმირთა სახელებია დაცული, რომლებსაც ოსმალთა დამპყრობლური ძალების წინააღმდეგ ბრძოლაში პატივი და სიყვარული დაუშახურებიათ“².

ამ მიმართულებით, განსაკუთრებით ფასეულია ლაზურ საისტორიო თემატიკაზე შექმნილ ზეპირსიტყვიერების ნიმუშებში გამოშვებული თამარ მეფის ხატება. ცნობილია, ლაზთა ლოკალური ჯგუფი ხანგრძლივი დროის განმავლობაში მოწყვეტილი იყო საერთოქართულ პოლიტიკურ და კულტურულ-საგნამანათლებლო სივრცეს. დღეს თურქეთში მცხოვრებ ლაზთა ნაწილი უგულებელყოფს ჩვენ საერთო ფესვებს, მაგრამ არის მეორე ჯგუფი, რომელიც ქართულ კულტურას წინაპართა კულტურად აღიქვამს. ამ თვალსაზრისით მეტად ფასეულია ზურაბ თანდილავას მოსაზრება. მან ყურადღება გაამახვილა თურქი მოგზაურის ევლია ჩელების მიერ ლაზეთში ჩანერილ (XVII ს.) ლექსზე, რომელიც პირველ ლაზურ ფოლკლორულ ჩანაწერად ითვლება და არაბული ტრანსკრიპციითაა შესრულებული. ტექსტი უამრავი ხარვეზისა და უზუსტობის შემცველია, მაგრამ რთული კვლევა-ძიების შედეგად, ზურაბ თანდილავამ აღადგინა ლექსის თავდაპირველი ფორმა:

„თუნას არ ულუნ თაბანჩარუ,
თამარ პანდა ფალიკარუ,

¹ მიხეილ ლაბაძე, ქართველთა ეროვნული ერთიანობის ანარეკლი თურქეთის ლაზთა ფოლკლორში, – კრ. ქართველური მემკვიდრეობა, 9, ქუთაისი, 2005, გვ. 221-231.

² ზურაბ თანდილავა, ლაზური ხალხური პოეზია, ბათუმი, 1972, გვ., 151-163.

აფხაინკა ლურატუ-ნა,
გებლაფეის დოხვამუ (ან: გებლაფეის-თი ხვამუ)“.

სალიტერატურო ქართულზე გადმოტანის შემდეგ ლექსი ამგვარად უღერს:

„ქვეყნად ერთია დამბაჩიანი,
თამარ მუდამ გმირი,
ამხანაგი რომ მომკედარიყო,
დამარხული დალოცა (ან: დამარხულსაც ლოცავდა)“¹.

სვანურ გადმოცემებში თამარ მეფის ბიოგრაფიული პასაჟებიცაა შემონახული. „თქმულება თამარის ძმის შესახებ“ მოგვითხრობს, რომ თამარს ჰყოლია ძმა. მშობლებს ეშინოდათ, ტახტის მემკვიდრე, ერთადერთი ვაჟიშვილი, ომში არ დაღუპულიყო. ამიტომ ძმას თამარი შენაცვლებია და ჯარს სათავეში ჩადგომა. ამ ბრძოლაში თამარს ისეთი დიდი გამარჯვებები მოუპოვებია, რომ მეფობაც მას დარჩენია². შესაძლოა, აქ დემნა ბატონიშვილის ხსოვნის ანარეკლი ამოვიკითხოთ.

თამარ მეფის ხსოვნასთან დაკავშირებით იკვეთება სვანეთში დაცული სხვა საყურადღებო ნიუანსიც: „თამარ დედფალს ქვეყნის შიგნით არასოდეს უომია, იგი მხოლოდ გარეშე მტერს, ურჯულოებს („ურჯვილ“) ებრძოდაო“³.

თამარ მეფის დაკრძალვის ადგილთან დაკავშირებით, საქართველოს ყველა მხარე და ჩრდილოეთ კავკასიის მკვიდრი ეთნოსები, ერთმანეთს ეცილებიან.

მაგალითად, სვანეთის სხვადასხვა თემში არსებობს ლეგენდა წმიდა მეფის მათ ტერიტორიაზე ცხოვრებისა და დაკრძალვის შესახებ. ლეგენდა გადმოცემებში ყველაზე ხშირად უშგული და ეცერი ფიგურირებს. ა.ხახანაშვილის მასალით, სვანებს სწამთ, რომ თამარ მეფე უშგულის ღვთისმშობლის ეკლესიის საკურთხეველშია დაკრძალული, მაგრამ მალავენ ამას, რადგან შიშობენ, მეფის წმიდა ნეშტს წაასვენებენ და ამით სვანეთს ბედნიერებაც დატოვებსო⁴. ალექსი სტო-

¹ ზურაბ თანდილაძე, ლაზური ხალხური პოეზია, ბათუმი, 1972, გვ., 151-163.

² ელენე ვირსალაძე, ზემო სვანეთში ფოლკლორული მივლინების მოკლე ანგარიში, ლიტერატურული ძიებანი, ტ. VIII, თბ., 1953, გვ., 384.

³ ელენე ვირსალაძე, 1953, იქვე, 383-384.

⁴ Хаханов А., Очерки по истории Грузинской словесности, вып. I, М., 1895, გვ., 291-292),

იანოვის ინფორმაციით, მას (1872 წ.) სვანეთის სხვადასხვა მხარეში მოუთხოვრებდნენ ათამდე ადგილის (მათ შორის, ეცერის თემშიც) შესახებ, სადაც თამარ მეფის საფლავი ივარაუდებოდა¹. საინტერესოა იფარის თემის მასალაც: იფარელები მიიჩნევენ, რომ წმიდა მეფე ლენჩაშის წმიდა გიორგის საყდრის საკურთხეველშია დაკრძალული².

თამარ მეფის განსასვენებელს დიდ სიწმიდედ მიიჩნევენ სვანები. ამ მხრივ ფრიად საყურადღებოა XX საუკუნის 40-იანი წლების მასალა, რომელსაც ქსენია სიხარულიძე გვანდის: „*უშგულში, მურყმელში ასს გადაცილებული ქალდარ ნიჟარაძე თამარ მეფის საფლავის ძებნამ ისე განარისხა, რომ ჯოხს წამოავლო ხელი*“³.

ფშავის ტრადიციულ ყოფაშიც უდიდესი ადგილი უჭირავს თამარ მეფისა და ლაშა-გიორგის ხსოვნას.

ფ. სხვიტორელი გაზეთ „სახალხო ფურცელში“ საინტერესო ინფორმაციას მოგვითხრობს ფშავის წმიდა თამარ მეფის ეკლესიის შესახებ: „*ფშავში, მდ. არაგვის მარჯვენა ნაპირას, მაღლა გორაზე მდებარეობს ახლადაშენებული პატარა ეკლესია წმ. თამარის სახელობისა. ეს ეკლესია აუშენებია ერთ ფშაველ ბერს მ. ილარიონს და 1912 წელს უკურთხებია ყოვლად სამღვდელო გორის ეპისკოპოსს ანტონის. ამ ადგილს ფშავ-ხევსურნი უწოდებენ „თამარის საფლავს“. ეკლესიის აშენებამდე ეს ადგილი შეადგენდა უმთავრეს სალოცავს ფშავ-ხევსურებისას. აქ მოჰქონდათ მრავალი შესანიშნავი: ვერცხლის თას-სურები, ცხვარ-კურატები. თამარის საფლავის დეკანოზი ითვლებოდა ფშავ-ხევსურთა თემთა უფროს დეკანოზად. ომისა თუ მშვიდობის დროს მას ეჭირა ხელში „თამარის დროშა“ და ჰქონდა ჯარის უფროსობა. 1911 წლამდის „თამარის ხატს“-საფლავს ჰყოლია 3.000 სულამდის ცხვარი. ფშავ-ხევსურთა აზრით, აქ ასაფლავია თამარ მეფე. ამასვე იხსენიებს კახეთის მეფე თეიმურაზი თავისი ხელით ბოძებულ წყალობის ქაღალდში: „ჩვენის მონშის საფლავის დეკანოზო ხიხავ, მაგ ჩვენს სასოებას, თამარის საფლავს, ვსწირავ ვენახს ადარნასესეულს“ და სხვა“⁴. საყურადღებოა ვაჟა-ფშაველასეული პასუხი სხვიტორელის წერილზე: „...ავტორის მოყვანილი ცნობები მე ადრე მაქვს მწერლობაში აღნიშნული, თუმცა ისე დასაბუთებული არა, როგორც ბ. სხვიტორელს. მას უკვე ხელთ უგდია წერილობითი საბუთი,*

¹ Стоянов 1876, იქვე, გვ., 324.

² ქრესტომათია 1978, იქვე, გვ., 59.

³ ქსენია სიხარულიძე, ნარკვევები, ტ. I, თსუ, 1958, გვ., 395.

⁴ ფ. სხვიტორელი, თამარის საფლავი, - გაზ. სახალხო ფურცელი, 257, 1915 წელი.

დოკუმენტი თამარის საფლავის არსებობისა ფშავში, რაც მე დიდი ხანია მნამს და მჯერა...¹

როგორც უკვე ითქვა, ჩრდილო კავკასიაში ყარაჩაელთა და მალყართა შორისაც არის თამარ მეფის ხსოვნა შემონახული. ცნობილია, რომ ქართველები (სვანები, რაჭველები) კავკასიონის ქედს გადაღმაც ცხოვრობდნენ და დღევანდელ ყარაჩაელთა და მალყართა ნაწილს ქართული ფესვები აქვს. ხუმარას ტერიტორიაზე არსებობს ისტორიული ძეგლები და ტოპონიმები, რომელთაც მოსახლეობა უწოდებს შემდეგ სახელებს: თამარის ციხე, თამარის ჯვარი, თამარის მთა. დეტალურად ეს ისტორია შესწავლილი აქვს თეიმურაზ მიბჩუანს: „თამარის მთის დასავლეთ ნაწილში შეინიშნება კოშკის საძირკვლის ნაშთები... ამ მთიდან ... მოჩანს მთელი ხეობა... თამარის მთის ჩრდილოეთით მხარეზე, ყუბრანის ხეობის მარჯვენა მთის კალთაზე, კლდეში გამოჭრილია ექვსი „ოთახი“. მანძილი თამარის მთასა და ამ „ოთახებს“ შორის 30-40 მეტრი იქნება. „ოთახები“ სხვადასხვა ზომისაა ... თამარის მთის აღმოსავლეთით მეორე დიდი ხეობაა, რომლის სათავეს კლდოვან კალთებზე 30-მდე „ოთახია“. ადგილობრივთა გადმოცემით, აქ თამარის დამცველი ჯარი იმყოფებოდა... გადმოცემა თამარის შესახებ ასეთი შინაარსისაა: „თამარი ცხოვრობდა ციხე-კოშკში იმ მთაზე, რომელიც მის სახელს ატარებს. მას იქ ჰყოლია მრავალრიცხოვანი ჯარი. როცა თამარისათვის სიკვდილის ჟამი დამდგარა, მას სამი ერთგული კარისკაცი უხშია და ასეთი საიდუმლო დაეალება მიუცია: – მე მალე მოვკვდები. ჩემი ცხედარი რომ მტრებმა არ წაგართვან, ამა და ამ ადგილას დამმარხეთ, რომ თქვენს მეტმა არავინ იცოდეს, არც ვინმეს შეატყობინოთ ჩემი გარდაცვალებათ. კარისკაცებს თამარის ნეშტი ოქროს კუბოში ჩაუსვენებიათ და მის მიერ მინიშნებულ ადგილზე დაუმარხავთ“. ხუმარის მომიჯნავე მთის კალთაზე დგას სამი მეტრის სიგრძის ქვაჯვარი... მას თამარის ჯვარს უწოდებენ². ასეთი მომენტების შემონახულობა კავკასიონის ქედს გადაღმა, მიუთითებს ჩრდილოეთ კავკასიის მოსახლეობისა და ქართველთა მჭიდრო კულტურულ-ეკონომიკური ურთიერთობისა და ნათესაობის შესახებ.

თამარ მეფის ხატება, როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, შემონახულია თურქეთის ქართველთა შორისაც. ისტორიულ ტაო-კლარჯეთსა თუ თურქეთის სხვა მხარეებში მცხოვრებ ეთნიკურ ქართველთა მსოფ-

¹ ვაჟა-ფშაველა, გაზ. სახალხო ფურცელი, 258, 1915 წელი.

² თეიმურაზ მიბჩუანი, მეგობრობის სათავეებთან, თბ., 1986, გვ., 125-126.

ლალქმით, თამარ მეფე ეთნიკური იდენტობის ერთ-ერთ უმთავრეს გამოხატულებად და ქართულ კულტურასთან მაკავშირებელ უმნიშვნელოვანეს კულტურულ/ისტორიულ ფაქტად გვევლინება. საქართველოს სამეფო-სამთავროებად დაშლის შემდეგ თამარ მეფის ხსოვნა ერთიანი საქართველოს კვლავ შექმნის იმედს აძლევდა ქართველებს. იგი ისტორიული მეხსიერების უმთავრესი ფაქტი იყო ოსმალთაგან დაპყრობილ სამხრეთ-დასავლეთ ქართველთა შორისაც. თამარ მეფის ნათელი სახეა ეთნიკური იდენტობის განმსაზღვრელი წყაროა საზღვრებს მიღმა მოქცეული ქართველებისთვის

აჭარა, ცნობილია, ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ოსმალეთის იმპერიის მიერ იყო დაპყრობილი, რასაც, წესით, გავლენა უნდა მოეხდინა აჭარელთა ისტორიული მეხსიერების ფორმირებაზე დამპყრობლის იდეოლოგიის სასარგებლოდ, მოხდა პირუქუ პროცესი: აზიზ ახვლედიანის მასალით, მთელ აჭარაში „ძალიან ბევრი თქმულება-გადმოცემა არსებობს თამარ მეფეზე... იმ დროისათვის, როდესაც აჭარა ოსმალებმა დაიპყრეს, ხალხს თავისუფლებისა და ძლიერების სიმბოლოდ თამარი და მისი დრო მიაჩნდა და ყოველივე კარგს, დიდებულს ამ ხანას მიაწერდა, უმღეროდა მას და მარად უქრობ ლამპრად გადასცემდა თაობიდან თაობას“¹.

მთელ აჭარაში ყოფილა გავრცელებული თამარ მეფისადმი მიძღვნილი ცნობილი ლექსი:

*„უბისს საყდარი ავაგე,
უნყლოსა წყალი გავიღე,
ისპანს ბეგარა დავსდევნი,
სტამბოლს ხარაჯი ავიღე.
თეთრ ზღვაში რკინა ჩავაგდე,
ხმელეთი ჩემკენ მოვიღე,
ამდენი საქმის მოქმედმა
ცხრა ადლი ტილო წავიღე“.*

მთქმელის ინფორმაციით, „ახლო წარსულში ეს ლექსი, აქ, ხინოში ბევრმა იცოდა... თამარი აქ წამყოფია, იგი შოთას (რუსთაველს) ესტუმრა ხინოს მთაზე, შოთა მიეგება თამარს დავლით, ჩანგით, ბორით და წინწილით საგებაურზე“².

¹ აზიზ ახვლედიანი, იქვე, გვ., 41.

² აზიზ ახვლედიანი, იქვე, გვ., 37.

სხვა ლექსი – „ათასი კაბა ყმა მყავდა“ – ასევე, ფართოდ ყოფილა გავრცელებული აჭარაში. ლექსი ჯერ კიდევ ზაქარია ჭიჭინაძეს ჩაუწერია: „ქობულეთელს, ქართველს მაჰმადიანს, ბეჟანიძეების ერთ ნევრთაგანს გამოუთქვამს ლექსი. ეს ლექსი ქართველ მაჰმადიანებმა ზეპირად იციან... ამბობენ, დღევანდელ ბეჟანიძეთა ძველნი თამარ მეფის მსახურნი ყოფილანო“¹. ამ ლექსს, რომელსაც „თამარ მეფის ანდერძსაც“ უწოდებენ, თურმე „სიმღერით იტყოდნენ“:

„ათასი კაბა ყმა მყავდა,
ყველანი ოქროს ღილითა,
ვაჭმევდი დედალ ხოხობსა,
ვასმევდი ბროლის ჭიქითა,
ვინც რომ შემება, შევები
ალაღითა და ჯიქითა.
ანი თქვენ იცით, მეფენო,
ვინც დარჩით ამას იქითა“².

ზაქარია ჭიჭინაძე ყურადღებას ამახვილებს ეთნიკური მენტალობის კუთხით მეტად საყურადღებო მომენტზე: „ქართველ მაჰმადიანებს... თამარ მეფის ლოცვა სცოდნიათ, ლოცვაში გამოხატული ყოფილა, რომ თამარ მეფე არ მომკვდარა, ის ღმერთთან ზის, წმინდანებთან იმყოფება; ის კიდევ მოვა ოდესმე, და ჩვენს თხოვნას შეისმენს, აჭარას ნახავს, თავის ბეგიებს დაემდურება... აჭარაში ზოგიერთი ფანატიკოსი ხოჯა-მოლები ბრძანებენ, რომ თამარ მეფე თათარი (მაჰმადიანი) იყოვო“³. თვალსაჩინოა, რომ სამასწლოვანი ოსმალური რეჟიმის მიუხედავად, აჭარლებმა, შემოინახეს დიდი მეფის ხსოვნა და ეს ხსოვნა, დროთა განმავლობაში, მათი ქართველობის ნიშნულად/მარკერად ჩამოყალიბდა. ხოლო თამარ მეფის მუსლიმად გამოცხადების მეტად გულუბრყვილო მცდელობა, გაუსაძღისი სოციალურ-პოლიტიკური წნეხის შედეგად გამუსლიმებული ქართველების მხრიდან, მიმართულია იმის ჩვენებისკენ, რომ მიუხედავად სარწმუნოების შეცვლისა, ისინი მაინც ქართველებად რჩებიან და ქართულ ეთნიკურ კულტურას – წარმოდგენილს თამარ მეფის ხატებაში – მიეკუთვნებიან.

¹ ზაქარია ჭიჭინაძე, იქვე, გვ., 16.

² აზიზ ახვლედიანი, იქვე, გვ., 38-39.

³ ზაქარია ჭიჭინაძე, იქვე, გვ., 36-37.

თამარ მეფის დროინდელი ძლევამოსილი საქართველო ყველა შემდგომი დროის ქართველის სიამაყის ამოუწურავი წყაროა და განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ამ მოტივების არსებობა საქართველოს სახელმწიფოს იურისდიქციის მიღმა დარჩენილ ეთნიკურ ქართველებში.

წმიდა მეფის ხსოვნა ქცეულია ეთნიკური იდენტობის სიმბოლოდ, წმიდა თამარ მეფეს უკავშირებს ყოველი მხარის ქართველი საქართველოს დიად წარსულს და მით განპირობებულ სიამაყეს.

თამარ მეფის ხსოვნაში ნაკლებად სახარბიელო თანამედროვე მდგომარეობა და ნათელი მომავლის რწმენა გადაჯაჭვულია და, შეიძლება ითქვას, თამარ მეფის ხსოვნა ქართველთა ეთნიკური მენტალობის უშრეტი წყაროა, რომელიც, ამავე დროს, ჩვენი ეროვნული კულტურისა და დღევანდელი ქართველის მიერ საკუთარ ეროვნულ წარსულსა და კულტურასთან გადებული ხიდის სიმბოლოსაც წარმოადგენს.

თამარ მეფის ხატება უძლიერესი ნიშაა ქვეყნის აღმშენებლობისა და განვითარებისათვის და იგი ერთგვარი მონაცემთა ბაზაა საქართველოს საზღვრებს მიღმა მოქცეული ეთნიკური ქართველების თანამედროვე ქართულ კულტურულ სივრცესთან ინტეგრირებისა და ადაპტირებისათვის. ისტორიულ მეხსიერებაში დავანებული თამარ მეფისა და XII საუკუნის ძლიერი საქართველოს ხსოვნის მიზეზი და მიზანი ქართული კულტურის შემდგომი აღორძინება და განვითარებაა.

თამარ მეფისადმი მიძღვნილი სვანური ფერხულის სასიმღერო ტექსტში მოცემულია წმიდა მეფის ყველა საუკეთესო მახასიათებელი, გამოხატულია სევდა წარსულ დიდ დროებაზე, მაგრამ ომახიანი ჰანგი ნათელი მომავლის იმედიტაც გვმსჭვალავს:

*„ო, სიხარულო, თამარ დედოფალო,
ყველა ზე უკეთესო თამარ დედოფალო!
თმები გქონდა („გედგა“) ხუჭუჭი,
თვალეები გეჯდა გიშრისა,
კბილეები გქონდა მარგალიტისა;
შიგნით გეცვა ატლასი,
გარეთ გეცვა აბჯარი,
ფეხზე გეცვა, ო, ჩექმები,
თავზე გედგა ზუჩი;
ცხენი გყავდა ქვიშისფერისა,
უნაგირი გედგა, ო, მოჭედილი,*

აღვირი გედვა მოვერცხლილი,
მათრახი გქონდა ოქროსი,
თამარ დედოფალო, თამარს,
ყველაზე უკეთეს თამარს!¹
სხვა ვარიაცია:

„ჰოი, სიხარულო. თამარ დედოფალო,
ყველაზე ლამაზო, თამარ დედოფალო!
კბილი – მარგალიტი, თვალ-ნარბი – გიშერი,
შავი დალალები აბრეშუმისა;
თავზე მუზარადი, წელზე-ჯავარდენი,
ატლასის კაბაზე – რკინის აბჯარი;
ცხენი – ქვიშისფერი, ლაგამი – ოქროსი,
ლაგამი – ოქროსი, ტახტი – ვერცხლისა
ეცერს მობრძანდები, თამარ დედოფალო,
თამარ დედოფალო, თამარალი“²

დღეს, როდესაც სადღესასწაულო თუ ყოფით თავყრილობებზე კვლავ გაისმის თამარ მეფისადმი მიძღვნილი საგალობლები, როდესაც სრულდება ომახიანი ფერხულები, რომლებშიც ჩვენი ქვეყნის ოდინდელ დიდებას ასხამენ ხოტბას, მსმენელს ერთგვარი სევდაც ეუფლება. ისეთი სევდა, რომელზეც ვაჟა-ფშაველა წერდა – „მივარდნილი კუნჭულებიდან მოისმის სიმღერა ძველებური, მკვნესარი, სიმღერა გულს სწვდება და ნალევს აღვიძებს“³.

XIX საუკუნის ბოლოს მთამსვლელმა და მოგზაურმა დუგლას ფრეშფილდმა თარჯიმნის დაუხმარებლად ამოიცნო სვანური ფერხულის („თამარ დედოფალ“) შინაარსი: „სვანები გრძელ ბალადებს მღეროდნენ და თან მისამღერზე წრეში ცეკვავდნენ. სწორედ ამ ბალადებში დამარხულა სვანეთის დაკარგული ისტორია... ბალადებს გუნდი დიდი ძალითა და ემოციით მღეროდა. ჩვენ თამარ მეფის ქებადიდების გარეშე არ დაგვიმთავრებია, რაც ისევე აუცილებელი წესია სვანეთში, როგორც ჰიმნი „ღმერთო, დაიფარე დედოფალი“ ბრიტანეთის სამფლობელოებში“⁴.

¹ სვანური ხალხური პოეზია, ტფ., 1939.

² ლექსო არ დაიკარგები 1985, იქვე, გვ. 24.

³ ვაჟა-ფშაველა, ეთნოგრაფიული წერილები, – თბზ., თბ., 1987, გვ., 150.

⁴ Freshfield D., The Exploration of the Caucasus by Douglas W. Freshfield V. I. London and New-York, 1896. გვ., 253.

დიდი ბრიტანეთისაგან განსხვავებით, საქართველოს ჯერ მრავალი პრობლემა აქვს მოსაგვარებელი, მაგრამ ქართულ სიმღერებს/ფერხულებს იმედიც ახლავს, იმედი ქვეყნის ძლიერების აღდგენისა და აღორძინებისა. ისიც ცხადია, რომ მხოლოდ და მხოლოდ ჩვენი თვითმყოფადობის, ეროვნული ნიუანსებისა და ეთნიკური მახასიათებლების შენარჩუნებით დავიკავებთ ღირსეულ ადგილს „უთვალავი ფერით“ შექმნილ სამყაროში და ოდესმე ქართველის სევდიანი საგალობელი – „ჰოი, სიხარულო, თამარ დედოფალო“ – ისევე ამაყად გაისმება, როგორც ძლიერი სახელმწიფოს შვილის – ინგლისელის ნათქვამი „ღმერთო, დაიფარე დედოფალი“. ქართულმა კულტურამ მრავალ ისტორიულ ქარტეხილს გაუძლო, იგი ოდითგანვე მოქნილობით გამოირჩეოდა და იმედია, დღევანდელ გეოპოლიტიკურ სიძნელებებსა და გლობალიზაციის ამ ეტაპსაც გაუმკლავდება.

ისტორიის რეპრეზენტაცია – ყანსავ ყიფიანი – ლეგენდა თუ სინამდვილე?

„ყანსავ ყიფიანო, ყანსავ ყიფიანო,
უბერებელო და უკედავო,
უბერებელო და უკედავო...
იკრიბებიან სოლელ-ლენჯერელები,
მესტიელ-სეტელები,
მულახ-მუშალი,
ნვირმი-იფარი,
კალა-უშგული...
კარგი ვაჟები, ბახში ომობენ,
მხარზე გაედვათ ნამცას თოფები,
თხელპირიანები...
ცუდი ვაჟები ხევში ეყარნენ,
მხრებზე გაედვათ მუხის კეტები...
ყანსავ ყიფიანო, ყანსავ ყიფიანო,
უბერებელო და უკედავო,
უბერებელო და უკედავო“.

ქართული ხალხური პოეზიისა და ეთნომუსიკალური მემკვიდრეობის ერთ-ერთი შედეგური სიმღერა/ფერხული „ყანსავ ყიფიანი“ ფართოდაა გავრცელებული სვანეთის ტრადიციულ ყოფაში და მას მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ფოლკლორულ ანსამბლთა რეპერტუარშიც.

ყანსავ ყიფიანთან დაკავშირებით არსებობს კითხვა – იყო ის რეალური პიროვნება თუ მხოლოდ ლეგენდა-გადმოცემათა პერსონაჟი?

ხალხურ საგმირო ჟანრის სიმღერებში, როგორც ამას მართებულად აღნიშნავს ფოლკლორისტი ქსენია სიხარულიძე, რელაური ამბებია ასახული: „ეს იყო დაუნერული ისტორია ხალხისა. ეს დარგი ხალხური პოეზიისა, როგორც გამომხატველი საგმირო იდეალისა, ადამიანის ამაღლებული ზნეობრივი თვისებებისა, იყო ნამდვილი

¹ სვანური პოეზია, I, სიმღერები შეკრიბეს და ქართულად თარგმნეს ა. შანიძემ, ვ. თოფურიამ, მ. გუჯეჯიანმა, – მასალები ქართველურ ენათა შესწავლისათვის, II; თბ., 1939.

სკოლა, სასწავლებელი განკუთვნილი უკეთესი მომავლისათვის. საგ-
მირო ლექსების სასიმღერო ხასიათი ძველიდანვე ხალხის ცხოვრე-
ბაში მათი სერიოზული როლის მაჩვენებელია. მშობლიური კუთხის
დამცველი, სოციალური ბოროტების წინააღმდეგ მებრძოლი, სუსტი-
სა და დაჩაგრულის ქომაგი, ფაქიზი მორალის მატარებელი გმირები
ქება-დიდებას იხვეჭდნენ. ეს ქება-დიდება გამოითქმოდა ყველგან –
შრომის პროცესში, ლხინსა თუ ჭირში. ამგვარი ტრადიცია საგმირო
სიმღერებისა მათი დიდი საზოგადოებრივი დანიშნულების მაჩვენე-
ბელია¹.

ქართველთა ყოფაში ისტორიის რეპრეზენტაციის ფაქტორი
თვალსაჩინოა და დღესაც მოქმედი. სოციალური (კოლექტიური, ის-
ტორიული) მეხსიერების ფაქტებით განპირობებულია ტრადიციული
მსოფლხედვის არაერთი ასპექტი.

ცნობილია, კოლექტიური მეხსიერების, როგორც ინდივიდუალუ-
რი მახსოვრობის ჩამომყალიბებელი მექანიზმი გულისხმობს ამა თუ
იმ სოციალური ჯგუფისთვის მშობლიურად მიჩნეულ, საყოველთაოდ
გაზიარებულ საერთო მეხსიერების (M. Halbwachs). ქართულ სინამ-
დვილეში მრავალი ისტორიული ფაქტი და სიუჟეტი არის გადასული
ისტორიულ მეხსიერებაში, მათგან ზოგიერთი ამბავი ან გმირი, შესაძ-
ლოა, მხოლოდ დღეგენდის ნაწილად იქნას მიჩნეული, თუკი არ ჩა-
ტარდება სიღრმისეული კვლევა-ძიება.

ქართული ეთნოლოგიური სკოლა, ტრადიციულად, გამოიყენებს
ზეპირ წყაროებს ისტორიის რეკონსტრუირებისათვის და კონკრე-
ტული თემატიკა მრავალი საინტერესო დასკვნის გამოტანის საშუა-
ლებას იძლევა. ისტორიულ მეხსიერებაში არსებული და პერიოდუ-
ლად აღდგენადი ყანსავე ყიფიანის მითოლოგიზებული სახეა ამგ-
ვარი კვლევისთვის საყურადღებო ეთნოგრაფიული არტეფაქტია.

ყიფიანთა საგვარეულოს ფუძე სვანეთია და მათი ტრადიციუ-
ლი განსახლების კვალი შემონახულია როგორც ზემო, ასევე ქვემო
სვანეთში. ყიფიანთა განსახლების არეალის შესახებ მოგვითხრობს
რამდენიმე წერილობითი ძეგლი და მრავალი გადმოცემა. მნიშვნე-
ლოვანია, რომ ზეპირი საისტორიო წყაროები ამ შემთხვევაში მათე-
რიალური კულტურის ძეგლებითაც მყარდება და დღემდე ნანგრევე-
ბის სახით შემორჩენილია ყიფიანთა, მათ შორის, უშუალოდ ყანსავეის
სახელთან დაკავშირებული, სამოსახლოები, ეკლესიები, ციხეები, სა-
საფლაოები, ფრესკები.

¹ ქსენია სიხარულიძე, ნარკვევები, ტ., I, თსუ., 1958, გვ., 198-199.

მატიერიალური არტეფაქტები, ზეპირი ისტორიები და ინტერპრეტაციები უტყუარი წყაროა ყანსავ ყიფიანის, როგორც რეალურად არსებული მოღვაწის ცხოვრების შესწავლისათვის.

მართალია, დღეს სვანეთში ყიფიანები მცირე რაოდენობა სახლობენ, მაგრამ სახელი „ყანსავი“ ჯერ კიდევ XX საუკუნის მიწურულამდე ფართოდ იყო გავრცელებული სვანეთის ორივე მხარეში სხვა საგვარეულოთა შორისაც.

ცნობილია, სვანეთში შექმნილ ქართულ ნარატივებს საქართველოს ისტორიის კვლევის დროს დიდი მნიშვნელობა ენიჭება. ამ მხრივ განსაკუთრებით ფასეულია საეკლესიო კრებათა ანგარიშები, ე.წ. „სვანეთის სულთა პირველი და მეორე მათიანეები“, აგრეთვე, ქტიტორთა წარწერები, საერო ხასიათის „დანერილები“, სამართლებრივი ხასიათის აქტები და სხვ.¹

წერილობით ძეგლებში, რომლებიც განვითარებული შუა საუკუნეებით თარიღდება, იხსენიებიან ყიფიანთა საგვარეულოს შემდეგი წარმომადგენლები: აბზაგან, ბერა, ესტატე, კოჩა, მერაბ, მუხიერ, პაპუ, სათუთ, ტაიბულ, ჯანბულად, ხამიჩა, ხოსრო, ელენე²...

ერთ წყაროში დასტურდება გვარის განსხვავებული ფორმა: ყოფილიანი გვანცაი³.

„ლიბიანის“ ფორმით შემოგვენახა ზოგიერთი ყიფიანის ვინაობა ჩიხარეშის თემის სოფელ დაბიშში მდებარე ოქონდაბიშის ეკლესიის ფრესკაზე, სადაც გამოსახულია ლიბიანთა საგვარეულოს რამდენიმე წევრი: კველჯა, მარეხ, ნანბალად, მერაბ, ტაიბუხ, ბანია⁴. ამ ბოლო ხანებში დეკანოზმა ილია ჭილაძემ ახლებურად ნაიკითხა ერთ-ერთი ლიბიანის სახელი: „კველჯა“, იგი იკითხება, როგორც „კოჯა“.

ეთნოგრაფიული მასალით, ოქონდაბიშის ეკლესია ყიფიანთა საგვარეულო საყდარი ყოფილა. ეზოში შემონახულია ყიფიანთა საფლავები; ეკლესიასთან ახლოს მდებარე ფერდობზე მიუთითებენ ყიფიანთა ნამოსახლარებს.

გადმოცემით, ყიფიანები ქვემო სვანეთში სახლობდნენ ჩოლურის თემის ნასოფლარ იედიყში, ლაშხეთის თემის სოფელ შგედში, ჩიხარეშის თემის სოფელ დაბიშში, აგრეთვე, ყიფიანებს ეკუთვნოდათ

¹ პავლე ინგოროყვა, სვანეთის სასიტორიო ძეგლები, ნაკვ. მეორე, თბ., 1941.

² პავლე ინგოროყვა, იქვე.

³ პავლე ინგოროყვა, იქვე.

⁴ ექვთიმე თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში, - ქართული ემიგრანტული ლიტერატურა, დაბრუნება, მრავალტომეული, ტ. 2, გ. შარაძის საერთო რედაქციით, თბ., 1991, გვ. 137-138.

ულელტეხილთან ახლოს გაშენებული სოფელი დეცილი (ამაჟამად ნა-სოფლარი) (დღევანდელი ლენტეხის მუნიციპალიტეტი).

ზემო სვანეთში ყიფიანები ფლობდნენ წვირმის, ხოლო მათი ერთი შტო სახლობდა სოფელ აცში.

ყიფიანთა შესახებ არსებულ გადმოცემათა ექვსი ვარიაცია გამოქვეყნებულია „სვანური ენის ქრესტომათიაში“¹. მასალა ჩანერილია ბალსზემოური და ჩოლურული კილოებით. კვლევისთვის მნიშვნელოვანი წყაროა „სვანური პოეზია“², რომელშიც გამოქვეყნებულია რამდენიმე ლექსი, ბალადა და საფერხულო ტექსტი ყიფიანთა საგვარეულოს შესახებ.

სვანეთის ტრადიციულ ყოფაში ყიფიანები იხსენიებიან ტერმინ „ვარგ“-ით. სიმონ ჯანაშიას დაკვირვებით, „*ლაშხეთში ვარგ და ბალს ქვემოთ ვარგ იხმარება თავადის მნიშვნელობით... ბალს ზემოთ ვარგ იხმარება როგორც ამ მნიშვნელობით, ისე საერთოდ აზნაურის მნიშვნელობით*“³.

ისტორიული მეხსიერების ფაქტების კვლევამ გამოავლინა სვანეთის ყიფიანთა ყველაზე ცნობილი წარმომადგენლის ყანსავე ყიფიანის შესახებ არსებული მრავალი ლეგენდა და გადმოცემა ჩვენს დროშიც, ასევე მის სახელსა და სამოღვაწეო ასპარეზთან დაკავშირებული მატერიალური კულტურის ძეგლები.

2010-2011 წლების ეთნოგრაფიული ექსპედიციების დროს ჩავწერე ყანსავე ყიფიანის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ამსახველი 24 გადმოცემა.

ექსპედიციების მთავარ მონაპოვრად სამეცნიერო კუთხით, მიმაჩნია ყანსავე ყიფიანის სახელთან და მფლობელობასთან დაკავშირებული მატერიალური არტეფაქტების იდენტიფიკაცია ქვემო სვანეთში, ლენტეხის მუნიციპალიტეტში. რასაკვირველია, ადგილზე მოსახლეობამ იცოდა, რომ ესა თუ ის ნამოსახლარი და ეკლესია ყანსავე ყიფიანისა იყო, მაგრამ ინფორმაციას არ ფლობდნენ სამეცნიერო წრეები.

ისტორიული თვალსაზრისით ყანსავე ყიფიანის სახელთან დაკავში-

¹ სვანური ენის ქრესტომათია, ტექსტები შეკრიბეს ა. შანიძემ, მ. ქალდანმა და ზ. ჭუმბურიძემ, ა. შანიძისა და მ. ქალდანის რედაქციით, თსუ, ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 21. თბ., 1978, გვ., 61-62.

² სვანური პოეზია, I, სიმღერები შეკრიბეს და ქართულად თარგმნეს ა. შანიძემ, ვ. თოფურიამ, მ. გუჯეჯიანმა, – მასალები ქართველურ ენათა შესწავლისათვის, II; თბ., 1939.

³ სვიმონ ჯანაშია, საქართველოს ისტორიის უძველესი ქრონოლოგიიდან ენობრივი მასალების მიხედვით, – შრომები, ტ. III, თბ., 1959, გვ., 135.

რებული განსაკუთრებით მასშტაბური ძეგლები მდებარეობს ნასოფლარ იედიყსა და ნასოფლარ დეცილში.

ყანსაჲ ყიფიანი, სავარაუდოდ, XVII–XVIII საუკუნეების მოღვაწეა, უფრო კონკრეტულ თარიღს ჯერჯერობით ვერ ვასახელებ, ამ მხრივ გადამწყვეტი სიტყვა უნდა თქვას მომავლმა კომპლექსურმა კვლევამ, რომელიც მეცნიერულად შეისწავლის მატერიალური კულტურის ძეგლებსაც.

ყანსაჲ ყიფიანის რეზიდენცია – იედიყი – ჩოლურის თემში მდებარეობს. ის რამდენიმე კილომეტრითაა დაცილებული სოფელ მამს. სოფელი მამი მრავალმხრივ საინტერესო დასახლებაა. აქ შემონახულია შუასაუკუნეების საცხოვრებელი და თავდაცვითი კომპლექსის ნანგრევები, რომლის ბოლო მფლობელად ადგილობრივი მოსახლეობა ასახელებს „ოთარს“. დაკარგულია „ოთარის“ გვარი. ოთარისეული კომპლექსი შედგება კოშკისა და სახლისაგან, შეინიშნება ფართო გალავნის ნაშთებიც.

კოშკი და სოფლის განაპირას არსებული ეკლესია აღწერილი აქვს ექვთიმე თაყაიშვილს. „სოფელი მამი პატარა სოფელია. ამ სოფელში ლამაზი ოთხკუთხედი კოშკია (17413); სოფლის ბოლოს კლდესთან, დიდი ხეების ჩრდილს ქვეშ, პატარა ქვის ეკლესია არის წმიდის გიორგისა. დახურულია ყავრით; შესავალი აქვს დასავლეთით. დასავლეთის კედელზე ქვიდან გამოქანდაკებული ცხერის თავია. კარი ხისა ლამაზია. კანკელი ახალი ხისა. ტრაპეზი მიშენებულია კედელზე საკურთხევლისა“¹.

დღეისათვის ამ ეკლესიის გარშემო სასაფლაოა. ძველი სამარხის პირები გამოვლინდა ეკლესიისაკენ მიმავალ გზაზე, გზის მოწესრიგების დროს 2011 წელს და მოსახლეობამ სასწრაფოდ მიაყარა მათ მიწა.

გადმოცემით, მამის წმიდა გიორგის ეკლესიის ქვები გადმოტანილია იედიყიდან, რომლის წმიდა გიორგის საყდარი შემოსეულ სავიარეებს² დაუზღვრევიათ.

ნასოფლარი იედიყი, გადმოცემით, ყანსაჲ ყიფიანის რეზიდენციად

¹ ექვთიმე თაყაიშვილი, იქვე, გვ., 114.

² „სავიარები“, „საჲ“ სვანური მეტყველებით გულისხმობს ისტორიული სავიარების მიწა-წყალს და ხალხს ჩრდილოეთ კავკასიაში, რომელ ტერიტორიაზეც მოგვიანო ხანაში ჩნდება ახალი ეთნოსი მალყარელებისა და ყარაჩაელების სახით, რის შემდეგაც უკვე „საჲ“ და „სავიარ“ ეწოდებათ ყარაჩაელებსა და მალყარელებს. სალიტერატურო ქართულ ენაზე, ხშირად, „საჲ“ გადმოტანილია „ოსეთის“ აღსანიშნავად, რაც არაა მართებული, თუმცა, ქვემო სვანეთის ტრადიციულ ყოფას ახსოვს ჩერქეზთა და ყაბარდოელთა თავდასხმებიც.

ითვლებოდა. ამჟამად ეს ტერიტორია, ადგილობრივი მოსახლეობის დამსახურებით, ხის ღობითაა შემორაგული და დაცული. ნასახლარი ვრცელ მინდორში მდებარეობს. იგი ყოველი მხრიდან ტყითაა შემოსაზღვრული. შემორჩენილია რამდენიმე მცირე და მოზრდილი ზომის ნაგებობის ნანგრევი, რომელთაგანაც ერთი ნაეკლესიარია. ეკლესიას მოსახლეობა „ანლაბ“-ს უწოდებს, ანუ იგი ამაღლების სახელობისაა. ზედაპირული დათვალიერების დროს გამოვლინდა ორი ჩუქურთმიანი ქვა.

ამ ტერიტორიაზე ჩოლურელები იკრიბებიან ამაღლების დღესასწაულზე. „იედიყში ამაღლებას (ანლაბ) ელოცულობთ. ადრე მთელი სვანეთი, ცაგერი, ამაღლებას აქ მოდიოდნენ, 12 თეთრი ჯორი გროვდებოდაო. ახლა ქვემო სვანები მივდივართ. საკლავი მიგვყავს. ეს ეკლესია ყანსავ ყიფიანის მიწაზე დგას, ამაღლების ეკლესია ყანსავ ყიფიანის კარის ეკლესიაა. იქ სასახლის ნანგრევებიც არის. აქაურობის მხედართმთავარი ყანსავ ყიფიანი ყოფილა. ის მეფესაც ეხმარებოდა, მეფე მაშინ სუსტი ყოფილა და ყანსავისთვის უთქვამს, სავიარების, ლეკებისა და თათრებისგან შენ უნდა დაიცვა ქვეყანაო. იცავდა კიდევ. ბოლოს იქ მოკვდა, საზღვრის იქით. მტერი გარეკა და უკან გზაში თოვლმა მოუსწრო, იქ არის მისი საფლავი, კავკასიონის ქედზე“¹.

ნამოსახლარზე, გარდა ეკლესიისა, შემონახულია სასახლის ნანგრევი და კიდევ ოთხი ნაგებობის კვალი და ვრცელ ტერიტორიაზე გაფანტული საფლავის ქვები.

ყანსავ ყიფიანის გაშენებულად ითვლება სოფელი დეცილი. დეცილის დასახლების შექმნა ოსების შემოსევას უკავშირდება: გადმოცემით, „ყანსავი ქალაქშიაო, ოსებს გაუგიათ და დიდი ჯარით გადმოსულან, 214 ცხენით ყოფილან. წმიდა გიორგის ეკლესია დაუნგრევიათ. წმიდა გიორგის ყანსავისთვის დაუძახია, სად ხარ, ქვეყანას მიეშველეო. გამოფრინდა ყანსავის რაში. გამოეკიდა მტერს, დეცილში დასწევია ოსებს. ყველა დაუხოცავს, მხოლოდ ექვსი კაცისთვის შეუნარჩუნებია სიცოცხლე და ოსეთში გაუგზავნია – შეუთვლია, თუ კიდევ გამოილაშქრებთ, ერთ კაცსაც არ გამოვუშვებ ცოცხალსო. დეცილში სულ სისხლიანი ყოფილა მიწა. დიდი ომი შექმნილა. დეცილის „ბაბრე ლიშიალ“ გვიქვია ამ ადგილისათვის. ნადავლიც უკან წამოუღიათ. ყანსავს უფიქრია, მოდი, დეცილსაც დაეძახებო და იქ სოფელი დაუსახლებია. დიდი სოფელი გამხდარა დეცილი. დეცილში ახლა ტყეა. ლატფარი რომ იწყება, იქ ლამარიას ეკლესია დგას. ისიც ყანსავს

¹ როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, ქვემო სვანეთი, 2011.

აუშენებია, ამ ხალხმა ხომ უნდა ილოცოსო. ხეობა ახლა სულ ნამოსახლარებით არის მოფენილი. ნაქალაქარისხელა ადგილია“¹.

სხვა გადმოცემით, „ყანსავ ყიფიანის ჯარმა მთა რომ გადალაზა, იქ თითო ქვა ყველამ დადო, გადმოსვლისას, ვინც დავბრუნდებით, ავიღებთ თითო ქვასო. ცოტანილა გადარჩენილან იქ დიდი ქვის გორა დარჩა – კოშკივით. ახლაც არის. „ლაჭთუნარ“ ჰქვია იმ ადგილს“. „ლაჭთუნარ“ სვანურად „სანყველ“ ადგილს ნიშნავს.

ყანსავ ყიფიანი ებრძოდა არა მხოლოდ გარეშე მტრებს, არამედ მოლაღატე ქართველ ფეოდალებსაც, რომლებსაც უცხო ჯარი შემოჰყავდათ საქართველოს ასაოხრებლად. ამ მხრივ საინტერესოა გადმოცემა ყანსავ ყიფიანისა და საქართველოს მოლაღატე წერეთლის შესახებ. მეფის მოლაღატე წერეთელს მეფის ერთგული სვანების აოხრება გადაუწყვეტია და ლეკებს დაკავშირებია. ლეკებსაც მონონებიათ ეს აზრი და სვანეთს შესევიან. ყანსავ ყიფიანს ტაქტიკური ხერხის გამოუყენებით მტერი დაუმარცხებია: „ერთ დროს მოუყვანია წერეთელს ლაშხეთში ლეკების ჯარი ლაშხეთის ამოსაწყვეტად. ზემო ლაშხეთში მრავალი ამოუწყვეტია მტერს. ყანსავი მისულა წერეთელთან და უთქვამს: ხალხს ნუ ამომინყვეტ და რასაც ინებებ, საჩუქრად მოგიძღვნიო, ხეალ კი სადილს მოგართმევ შენ და შენ ჯარსო. წერეთელს გახარებია. მეორე დღეს ყანსავს პურ-მარილი სოფლისაგან მოშორებულ მინდორში გაუშლია. წერეთელს საჩუქრად თოფისნამალი მოუთხოვია, შენ კარგი თოფისნამლის დამზადება იციო. ფინთიხსაც დაგიმატებო, დათანხმებია ყანსავი. მტერი შედგომია ნადიმს. ყანსავს ქართველთა ჯარი მოშორებით ჩაუსაფრებია და მათთვის უთქვამს, როცა კი წითელ ღვინოს მოვითხოვ, იცოდეთ, რომ ეს ბრძოლის ნიშანი იქნებაო, იმ წუთში დაიწყეთ სროლაო. შუა სადილობის დროს ყანსავს წითელი ღვინო მოუთხოვია და ქართველებს თოფების სროლა აუტეხიათ, მტერი ალყაში მოუქცევიათ. ზოგ ლეკს გაქცევა მოუსწრია, მაგრამ მათ ყანსავის მოლაშქრე მდედარი მისწევიათ და შგედის მთებში ამოუწყვეტიათ. ამბის წამლებიც კი არ დაუტოვებიათ. ამის შემდეგ ლეკები ველარ ბედავდნენ ლაშხეთში შემოჭრას. ვერც წერეთლებმა გაბედეს შურისძიება. ყანსავი ძლიერ კარგი კაცი ყოფილა, ყველას სჯაბნიდა, ყველას იმორჩილებდა. ზოგიერთმა ლექსიც იცის ყანსავ ყიფიანზე, უკედავ-უბერებელს უწოდებენ“².

ყანსავ ყიფიანის შესახებ ლეგენდებში საომარ იარაღად კაჟიანი

¹ რონეტა გუჯუჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, ქვემო სვანეთი, 2011.

² სვანური ენის ქრესტომათია, 1978, იქვე, გვ. 247-248.

თოფები იხსენიება, მაგალითად, ამ გადმოცემაშიც: „**ლემზაგორთან** მოსულან თათრები, ყანსაჲ ყიფიანი იმ დროს ქუთაისში ყოფილა, გაუგია თათრების გადმოსვლა და გამოუჭენებია რაში. დარევია თათრებს და ერთიც არ გაუშვია ცოცხალი, თათრებსაც კაჟიანი თოფები ჰქონიათ და ჩვენც. ახლაც ელოცულობთ იქ ლემზირებით“¹.

ყანსაჲ ყიფიანის სახელი უკავშირდება კულტურულ-სამეურნეო აღმშენებლობასაც. მის დროს გამოუყვანიათ გრძელი სარწყავი არხი, რომელიც დაახლოებით 30 კილომეტრზე ყოფილა გადაჭიმული და მასში ჩადებული ყოფილა თიხის მილები.

ყანსაჲ ყიფიანის სახელი მითოლოგიზებულია. ის ლეგენდის ნაწილია და ისტორიული მეხსიერების მეტად საინტერესო სეგმენტს წარმოადგენს. „ყანსაჲ ყიფიანს ქარივით სწრაფი რაში ჰყავდა, ის რაში წყალს არ სვამდა, მხოლოდ მჟაფე წყალს იყო მიჩვეული“. „აღდგომას, გამთენიისას ერთს დავიძახებ: ყანსაჲ ყიფიანო, ყანსაჲ ყიფიანო, უბერებელო და უკედავო, უბერებელო და უკედავო... – მან გადაარჩინა სვანეთი სავიარებისგან, მე რომ დღეს ქრისტიანი ვარ და ქართველი მქვია, სულ ყანსაჲ ყიფიანის ამავა“².

გადმოცემით, ყანსაჲ ყიფიანი მტერთან ბრძოლას შეეწირა.

ყიფიანთა საგვარეულოს ცნობილი ვაჟკაცების საგმირო ისტორიაა აღწერილი კალას თემში ჩანერილ ლექსში – „ყიფიანამ მახელვაჟარე“ (ყიფიანთ ახალგაზრდები):

„ყიფიანთ ახალგაზრდებო,
კვირას (იყო) თქვენი კრება,
სახევოში თქვენი კრება.
მზე განათებთ, მთვარე,
ყველა მსგავსი ღმერთებისა (თავადებისა);
ფერი გედვათ ოქროსი,
თქვენი მზერა სამოთხე(ა).
დაგინყიათ სელა წასელა,
რიყის ზემოთ მიდიხართ,
კარგს ყიფიანს წარმოგიტყვამს:
„ოჲ დასაქცევო ახლანდელო მგზავრობავ!“

¹ ლემზირ – სეფისკვერის პაგანიზებული სახეობა სვანეთში. როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, ქვემო სვანეთი, 2011. ლემზირ – სეფისკვერის პაგანიზებული სახეობა სვანეთში.

² როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, ქვემო სვანეთი, 2011.

მარცხენა მხარი მემონმება,
 მემონმება ცუდ (რამეს).
 ერთი უკან მოიხედა,
 ცრემლები გადმოსცვივდა მსხვილ-მსხვილი.
 „ომ დასაქცევო, როგორ მეზარება
 მოცილება ჩემი კარგი ცოლისა,
 ციხე-ქალაქ სახლ-კოშკისა,
 წყვილ-წყვილი ჩემი განძებისა!“
 დაბიშს ზემოთ მოვსულვართ,
 ქოჩული ყაფლანს ეხვევა.
 – შე ქოჩულ, რასა შვრები?
 – მოცილება მეზარება ყიფიანებისა.
 ჯარაშდუყვა, ხუმრობ.
 „რატომ არ გვექნება სიცილ-ხუმრობა,
 ამაღამის სადგომი მე მეგულებოდა
 ხვასგარაშის გამოქვაბულებში,
 ვახშამი დროზე გვექნეს!“
 კარგ ყიფიანს დაეძინა.
 შუალამის დროს
 ჯარაშდუყვამ გარეთ გაიხედა:
 „დარი და ავდარი რა იქნება“.
 „ჩვენ საბრალონი, ჩვენ საცოდავნი!
 შემოგვრტყმიან სამკეცად
 ეს ურჯულო სავები.
 სალამს თოფებით გვაძლევენ!“
 ყიფიანს სიკვდილი ვერ გაუგია,
 ჯარაშდუყვა გადამხტარხარ:
 „ო წარმართო ქოჩულ ჩემო,
 აბა, როგორ ვივარგებთ,
 სავები გვლაშქრავენ““
 ზევით კლდეზე ჯარაშდუყვა,
 ქვევით ხევში სავები,
 ბრძოლა ჩვენი სჯობდა.
 ქრისტეს დალოცვლილი ჯარაშდუყვა!
 დასაკიდი მისი ყირიმული
 სწრაფ სწრაფად სცემდა.
 რვა-ცხრა მოუკლავს,

იქით ქორულს გასძახის:
„ყიფიანი სისხლაულებელი არ დაგვრჩეს!“
ქორული დეკაში (შქერში) იმალება,
ჩამომხტარ ჯარაშდუყვა,
მიუჩოქდა კარგ ყიფიანს:
„ო, სიხარულო, კარგო ყიფიანო,
შენ უსისხლარი არ დამრჩენიხარ,
რისი დარდი გექნება?
შენ აქ არ დაგტოვებ,
სულის რიგს კარგს გიზამ,
ცოლსა და შვილს ოხრად არ დაგიყრი,
ადგილ-მამულს („ცა-მინას“) არ მოგიკლებ!“

ეს ლექსი ჩაუნერია დეკანოზ ბესარიონ ნიჟარაძეს იფარში, ქავზა ხორგუანის თქმით, 1881 წლის სექტემბერში¹. ვფიქრობ, შესაძლებელია ამ ლექსისეული „კარგი ყიფიანი“-ს გაიგივება ყანსავე ყიფიანთან.

ლეგენდა-გადმოცემების მიხედვით, ყანსავეს დალუპვის შემდეგ ყიფიანების ფეოდალური სახლი თანდათანობით დასუსტებულა.

ყიფიანთა ფეოდალური სახლის განდევნა ქვემო სვანეთიდან, ლეგენდა-გადმოცემებით, უკავშირდება დადიანს, რომელსაც მიზნად ჰქონდა დასახული ცანისწყლის (ცხენისწყლის) ხეობის სვანეთის დაპყრობა, მაგრამ უფრთხოდა ყიფიანთა ძლიერ საგვარეულოს. ამიტომ, გადმოცემით, დადიანს მოუქრთამავს გიგო გელოვანი, რომლის მუხანათური ქმედებების მეშვეობით ყიფიანები დასუსტებულან, ერთი შტო კი ამომწყდარა. ყიფიანთა მეორე ნაწილი, რომელიც უკვე ველარ ეწინააღმდეგებოდა დადიანის შემოტევას, აყრილა თავისი მამულიდან და გადასახლებულა რაჭაში².

სოფელ შგედის ყიფიანები, გადმოცემით, ამონყვეტილან უშგულელებთან შეტაკების დროს³.

შემონახულია საისტორიო გადმოცემები ზემო სვანეთის ყიფიანთა შესახებაც: წვირმის მფლობელი ყიფიანების ერთ-ერთ გლეხს მესტიელი ჯაფარიძეების გლეხი შემოკვდომია. გამართულა სასამართლო და ყიფიანების გლეხს გადაუხდია სისხლის სწორი. ამის მიუხედავად ჯაფარიძეებს ყიფიანების გლეხი დაუბეგრავთ. გლეხი ერ-

¹ სვანური პოეზია, იქვე, გვ., 12-15.

² სვანური ენის ქრესტომათია, იქვე, გვ., 248-249.

³ იქვე, გვ., 62-63.

თხანს იხდიდა ბეგარას, შემდეგ კი ის ყიფიანებს შესცოდებითა და შეუწყვეტიანებით ჯაფარიძეთა სასარგებლო ბეგარის გადახდა. ჯაფარიძეები თავიანთი გლახებითურთ თავს დასხმიან წვირმის და მონდომებითა საქონლის გატაცება. გამართულა ბრძოლა. გამარჯვება ჯაფარიძეებს დარჩენიათ¹.

ლექსში „ქავზა“ აღწერილია წვირმიში ჩასიძებული ქავზას ტრაგიკული ცხოვრება. ამ ლექსში ჩვენთვის საინტერესოა ქავზას ამხანაგის, ბოროტი ბობზიკის მუხანათური ქმედება, რის შედეგადაც წვირმის ყიფიანები დაღუპულან და მათი მინა-წყალი მიუთვისებით ქურდიანებს:

„იმ დროს ყიფიანები ეომებიან
მულახის აზნაურ ქურდანებს.
ბობზიკს სიტყვა ჰქონდა
მულახის ქურდანებისგან.
ქურდანი ეუბნება თავაის ბობზიკს:
ყიფანს შენ თუ მოჰკლავ,
სახლ-კარს მე მოგცემ“.
ბობზიკს ყიფიანი მოუკლავს,
ქურდანმა წყაროსთან სასახელ მისცა,
თორმეტი დღიური ყანა, –
ესენი საჩუქრად მიუცია.
ამით ქურდანი ხარობს,
მთელი ფარი შინ ჰყოლია;
დაუწყებელი ქვეერი დაუნყია,
დიდი ხარიც დაუკლავს,
ზეიმი კარგი გადაუხდია
ყიფიანის მოკვლისათვის“.

ლექსი ჩაუნერია ეთნოგრაფ და მხარეთმცოდნე სები გულედანს მესტიაში ლევან ნიგურიანის თქმით (50 წლის)².

ცნობილია, ისტორიული ფაქტების აღდგენისა და მათი მუდმივი რეპრეზენტაციის განმაპირობებელი მიზეზი მოსახლეობის განწყობაა და დღევანდელ ვითარებაშიც კი სევანეთში ცოცხალია ყანსაჲ ყიფიანის ხსოვნა. ის გმირის იდეალია ჩვენს დროშიც. გმირის იდეალის

¹ იქვე, გვ., 61.

² სევანური პოეზია, იქვე, გვ., 72-75.

არსებობა კი მნიშვნელოვანი ფაქტორია და იგი კოლექტიურ განწყობებსა და მეხსიერებას ასაზრდოებს.

ყანსავ ყიფიანის ციკლთან დაკავშირებული სვანური ეთნოგრაფიული მასალა ყოველივე ზემოთქმულის ნათელი მაგალითია. ყანსავის მოღვაწეობის ამსახველი საგმირო ეპიზოდები – მისი სიქველე, თავგანწირვა, სიყვარული სამშობლოსადმი – ქმნის სურათს გმირისა, რომელიც მფარველია სვანეთისა, თავისი ქვეშევრდომებისა და, რაც მთავარია, ერთგულია მეფისა. ანუ, ყანსავ ყიფიანის ხატება აერთიანებს იმ საუკეთესო თვისებებს, რომლებიც კი, შესაძლოა, ქართველს დამახსოვრებოდა რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში.

ყანსავ ყიფიანის დროინდელმა „ოქროს ხანამ“ წარუშლელი კვალი დატოვა სვანეთის მოსახლეობის ისტორიულ მეხსიერებაში. ეს მომენტები განსაკუთრებით მკაფიოდ შემოინახა „კოლექტიური ხსოვნის“ ყველაზე ცოცხალმა წყარომ – ფოლკლორმა. ფოლკლორში ხომ „გმირის იდეალი ფეთქავს და ამ გმირის სახეში თავმოყრილია ერის საუკეთესო თვისებები და ინტერესები“¹.

ამრიგად, 1. სვანეთის შუასაუკუნეების ყოფაში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს ყიფიანთა ფეოდალურ საგვარეულოს.

2. ყიფიანთა განსახლების არეალი საკმაოდ ვრცელია და მოიცავს ზემო და ქვემო სვანეთის რამდენიმე სოფელს.

3. შემონახულია ყიფიანთა სამოსახლოები, ნასასახლარები, კოშკები, სასაფლაოები, ფრესკები, მათ შორის, კონკრეტდება უშუალოდ ყანსავ ყიფიანთან დაკავშირებული მატერიალური კულტურის ძეგლები.

4. გადმოცემებს ყიფიანთა საგვარეულოს შესახებ დიდი ადგილი უკავიათ სვანეთის ყოფაში, ხოლო ყანსავ ყიფიანი „გმირის“ ყველა მახასიათებლის მატარებელი კრებითი სახეა.

5. რეალური მონაცემებით, მატერიალური კულტურის ძეგლებითა და ისტორიული მეხსიერების ფაქტებით დასტურდება ყანსავ ყიფიანის, როგორც ცნობილი სარდლის, მოღვაწისა და გმირის არსებობა, სავარაუდოდ, XVII-XVIII საუკუნისთვის.

6. ყანსავ ყიფიანის ხატება არის მკვეთრად მითოლოგიზებული, რაც ქართველ მთიელთა მენტალობის ტიპურ და უნივერსალურ სისტემაში სრულიად ბუნებრივი ეთნოგრაფიული არტეფაქტია.

7. ლეგენდა-გადმოცემებით იკვეთება სვანეთის საზოგადოების სხვადასხვა საჭირბოროტო საკითხი, რაც იდენტურია იმდროინდელი საქართველოს პრობლემატიკისა: ფეოდალთა ურთიერთდაპირის-

¹ ე. ვირსალაძე, იქვე, გვ., 21.

პირება; უწყვეტი ბრძოლა გარეშე მტრების წინააღმდეგ, რომლებიც ისტორიის ამ ეტაპზე, სვანეთისთვის, არიან ჩრდილო კავკასიელები; ბრძოლა შინაურ მტრებთანაც, რომლებიც იყენებენ დაქირავებულ მეომრებს ჩლდილოკავკასიიდან.

8. გადმოცემათა ანალიზით აღდგება XVII–XVIII საუკუნეების სვანეთის ყოფა-ცხოვრების ბევრი ელემენტი: საომარი წყობა, საომარი აღჭურვილობა და იარაღი, ბრძოლის ხერხები, ცნობილ მეომართა სახელები, მათი საგმირო საქმენი, მეომრის საგზლის სახეობანი, ტრადიციული სამოსის ვარიაციები, ურთიერთობები მეზობელ თემთა შორის, მათი დაპირისპირების ან დამეგობრების განმაპირობებელი მიზეზები.

9. სიუჟეტური ქარგა ლექსებისა თუ გადმოცემებისა, ზოგიერთ შემთხვევაში, მითოლოგიზებულია, მაგრამ მათში ნახსენები ყოფისა და კულტურის ელემენტები საშუალებას გვაძლევს, აღვადგინოთ, აღწერილი სიუჟეტის მიხედვითი დრო, ასევე, გამოვკვეთოთ ისტორიის სხვადასხვა ეტაპის დანაშრეკები ამა თუ იმ ლეგენდაზე.

ამრიგად, ტრადიციულ ქართულ ყოფაში დღემდე შემონახულ ისტორიულ ფაქტთაგან განსახილველად არჩეული თემა – ყანსაჲ ყიფიანი და მისი საგვარეულო – ერთგვარი კრებითი სახით ავლენს ქართველთა ისტორიული მეხსიერების მთავარ მახასიათებლებს: ცნობილი გმირის – სოციუმისათვის მნიშვნელოვანი ნიშან-თვისებებით გამორჩეული ადამიანის – სახელის ხანგრძლივ ხსოვნას და მის მითოლოგიზებას; მიმდინარე დროის ერთგვარ „შეჩერებას“ მათზე საუბრისას და მთხრობელის მხრიდან აშკარა თანაგანცდას სიუჟეტური ქარგისა. იკვეთება რა ქართული ხალხური მენტალობის საერთო მახასიათებლები, ვლინდება მისი ლოკალური – სვანური შტრიხებიც და ეს თავისებურებები ამდიდრებს ქართულ ეროვნულ ისტორიულ (კოლექტიურ, სოციალურ) მეხსიერებას და ისტორიის რეპრეზენტაციის საინტერესო სეგმენტს ქმნის ჩვენი დროისთვისაც.

ისტორიული მეხსიერების ფაქტები ზემო მაჭახელში - წარსული და თანამედროვეობა (თურქეთის რესპუბლიკა)

თურქეთელ ქართველთა ტრადიციულ ყოფაში სოციალური (კოლექტიური) მეხსიერების ფაქტებს განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს. მათ ისტორიულ მეხსიერებას შემონახული აქვს სხვადასხვა ისტორიული ფაქტის ანარეკლი და ეს ინფორმაცია უნივერსალური სიუჟეტების სახით არის გავრცელებული როგორც ისტორიულ ტაო-კლარჯეთში, ასევე თურქეთის ცენტრალურ და შავიზღვისპირეთის რეგიონებში მცხოვრებ ქართველთა შორის¹.

ისტორიულ ფაქტთაგან აღსანიშნავია თამარ მეფესთან დაკავშირებული სეგმენტები, რომლებიც ასახულია წიგნის მეორე თავში, მარმარილოსა და შავიზღვისპირეთის ქართველთა ისტორიულ მეხსიერებაშიც არის მცირედი ცოდნა საქართველოს ისტორიის შესახებ, მაგრამ იგი, უმეტესად, ახმეტ მელაშვილის მიერ შედგენილი კრებულიდან („საქართველო“, თურქულ ენაზე), ჟურნალ „ჩვენებურიდან“ (თურქულ ენაზე), ჰაირი ჰაირიოღლუს წიგნებიდან და წერილებიდან (თურქულ ენაზე) არის შემეცნებული, ანუ, თვალსაჩინოა ისტორიული მეცნიერების, როგორც საზოგადოებაზე ზემოქმედების მძლავრი ბერკეტის, არსებობა. ახალი დროიდან უკვე იზრდება იმ ქართველთა რიცხვი, რომელთაც წაკითხული, შეძენილი ცოდნის მეოხებითა აქვთ გაცნობიერებული საკუთარი კულტურული იდენტობა საქართველოს ისტორიასთან: მაგალითად, *„თამარაი მეფეა, აქ დედოფალ ვიტყვიტ, წმინდა დავითიც მეფეა“* (აბდულაჰ თათაროღლუ, სოფელი ყაზელი/გაზელი, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

ისტორიული ტაო-კლარჯეთის ქართველ მოსახლეობაში არსებული ისტორიული მეხსიერების ამსახველი მასალა შეიძლება დაჯგუფდეს შემდეგი სახით:

1. წარღვნის მითი და მისი მრავალგვარი გამოხატულებები;

¹ მარმარილოს ზღვის რეგიონის ეთნიკურ ქართველთა ისტორიული მეხსიერების მთავარი მახასიათებლების შესახებ მსჯელობა იქნება შემდეგ თავში.

2. წმიდა ნინოსთან დაკავშირებული ტოპონიმი და ლეგენდა ზემო მაჭახელში¹;

3. ამა თუ იმ ადგილთან დაკავშირებული ისტორიული მეხსიერების ფაქტები (ტოპონიმთან, სოფლის დაარსებასთან, ციხეების, ხიდებისა და აბანოების აგებასთან, ეკლესიებსა და ნაეკლესიარებთან, წყაროების „ამოფეთქვასთან“, არხებისა და გზების გაყვანასთან დაკავშირებული საისტორიო გადმოცემები);

4. ოსმალთადმი დაუმორჩილებლობის ამსახველი გადმოცემა ზემო მაჭახელში;

5. ოსმალეთისა და რუსეთის ომების დროს ისტორიული ტაო-კლარჯეთის ტერიტორიაზე მომხდარი ბრძოლების ამსახველი ფაქტები (რუსეთის არმიის მიერ ჩადენილი სისასტიკე, არზრუმიდან და ყარსიდან გადმოსულ სომეხთა მიერ ქართული სოფლების რამდენიმეგზის აოხრების ისტორიები);

6. ქართველი ქალების მშობლიურ მხარეებთან განსაკუთრებული მიჯაჭვულობისა და სამშობლოსთან განშორებით გამოწვეული მძაფრი ნოსტალგიის ამსახველი ტრაგიკული ისტორიები (მაგალითად, არტანუჯის ბეგის ასულისა თუ ჩიხორელი ქალის ამბავი და სხვ.);

7. ზიარეთობასთან დაკავშირებული ტრადიციები;

8. მუჰაჯირობის ისტორია და სხვ.

9. ამ ეტაპზე ყველაზე მნიშვნელოვან ფაქტებად მოგვითხრობენ საქართველოსა და თურქეთს შორის საზღვრის გახსნის შემდგომდროინდელ ისტორიებს: პირველ ჩასვლას ისტორიულ სამშობლოში, ნათესავების მოძიების ამბებს, გარდაცვლილი წინაპრების სურვილის ასრულებას – სამშობლოდან ჩამოტანილი მიწის მოყრას საფლავებზე...

ზემო მაჭახლის ხეობაში მიმდინარე ეთნო-კულტურული პროცესები ქართველი სამეცნიერო საზოგადოებისათვის, ფაქტობრივად, უცნობი იყო საბჭოთა პერიოდში და შემდეგაც ერთი ათეული წლის განმავლობაში, თუმცა, აღსანიშნავია, რომ ნოდარ კახიძის მონოგრაფიაში საუბარია ზემო მაჭახლის ყოფისა და კულტურის შესახებაც და ინფორმაცია, ძირითადად, ეყრდნობა სამეცნიერო წყაროებს. ეს წიგნი დიდ მოვლენა იყო ქართული ეთნოლოგიის ისტორიაში. საზღ-

¹ ზემო მაჭახლის ეთნოკულტურული ავთენტურობის შემონახულობა ჩვენს დრომდე ბევრი სხვადასხვა ფაქტორითაა განპირობებული და ამ მხრივ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, ზემო მაჭახლის იუნესკოს მიერ დაცულ ტერიტორიად გამოცხადება. ამ შედეგის მიღწევა რთული და ხანგრძლივი პროცესი იყო და მიზნის მისაღწევად დიდი ღვაწლი გასწიეს ადგილობრივებმა.

ერის გახსნის შემდეგ კი ქალაქად მყოფ ზემო მაჭახლელთა (ადგილობრივნი თუ მუჰაჯირთა შთამომავალნი) ყოფისა და მეტყველების თავისებურებების შესახებ უძვირფასესი ინფორმაცია მოგვანოდა შუშანა ფუტყარაძემ¹

საქართველოსა და თურქეთის რესპუბლიკას შორის საზღვრის გახსნის შემდგომაც, ვიდრე 2008 წლამდე, ამ მხარეში ქართველ მეცნიერთა ექსპედიციები არ შემდგარა. ზემო მაჭახლის ადგილზე ნანახი თანამედროვე კულტურის შესახებ პირველი ინფორმაცია მოგვანოდეს ირაკლი კოპლატაძემ და ირინე გივიაშვილმა².

პირველმა კომპლექსურმა სამეცნიერო ექსპედიციამ (ეთნოლოგები, ეთნომუსიკოლოგი, ლინგვისტი: რ. გუჯეჯიანი, ნ. შოშიტაშვილი, ნ. ვალიშვილი, ტ. ფუტყარაძე, გ. ჭეიშვილი) ზემო მაჭახელში იმუშავა 2008 წლის აპრილსა და ივნისში. ამ ექსპედიციის შედეგად მოპოვებულ იქნა გარკვეული ინფორმაცია ზემო მაჭახლელთა ყოფისა და კულტურის შესახებ, რაც წარდგენილ იქნა სამეცნიერო საზოგადოების წინაშე და ანგარიშის სახითაც გამოქვეყნდა³. ექსპედიციების მუშაობა უზრუნველყო გაეროს განათლებისა და კულტურის კომიტეტის საქართველოს კომისიამ გამარჯვებული პროექტის („მაჭახლის ხეობის ეთნომუსიკალური შესწავლა“) ფარგლებში. ექსპედიციას ხელმძღვანელობდა ბატონი ოსმან ოზკეთი (გიორგი ფუტყარაძე). გვამსაინძლობდა ბატონი ჰალით ოზკეთის ოჯახი.

¹ ნოდარ კახიძე, მაჭახლის ხეობა: ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნარკვევი, „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი, 1974; შუშანა ფუტყარაძე, ჩვენებულების ქართული, ბათუმი, 1993: 333-370.

² ი. კოპლატაძე, თქმულებები თამარ მეფის საფლავის შესახებ ისტორიულ კლარჯეთში, – ჟურნალი ფიროსმანი, 5, სტამბოლი, 2008. ირინე გივიაშვილი, ზაქარია ჭიჭინაძე, ეფურატი და მისი სიძველეები, – კრ., სპექტრი, თბ., 2008. რედაქტირებული სახით განმეორებით დაიბეჭდა საქართველოს საპატრიარქოს წმიდა ანდრია პირველწოდებულის სახელობის ქართული უნივერსიტეტის, საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკისა და კულტურათმცოდნეობის დიპლომატიის ასოციაციის კრებულში „ზაქარია ჭიჭინაძის 160 წლისადმი მიძღვნილი საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, 27-29 ივნისი, თბ., 2015.

³ რ. გუჯეჯიანი, რ. თოფჩიშვილი, ნ. შოშიტაშვილი, გ. ჭეიშვილი, ეთნოგრაფიული ზედა მაჭახელი (2008 წლის პირველი ნახევრის ექსპედიციის შედეგები) – კრ. ტბელობა, საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, საქართველოს საპატრიარქო, ტბელ აბუსერისძის სახელობის უნივერსიტეტი, სხალთის ეპარქია, 2008. გვ., 318-322. რ. გუჯეჯიანი რ. თოფჩიშვილი, ტ. ფუტყარაძე, ნ. შოშიტაშვილი, გ. ჭეიშვილი, ზედა მაჭახელი, – კრ., ქართველური მემკვიდრეობა, ტ. XII, ქუთაისი, 2008, გვ., 73-87.

2010 წელს ზემო მაჭახელში იმუშავა ბათუმელ ეთნოლოგთა ჯგუფმა (ნოდარ კახიძე, როინ მაღაყმაძე)¹.

2012 წელს ზემო მაჭახელში ვიმუშავეთ ნოდარ შოშიტაშვილმა და მე. ეს ექსპედიცია ფინანსურად უზრუნველყო რუსთაველის ეროვნულმა სამეცნიერო ფონდმა, გვმასპინძლობდნენ ქაზიმ ირემაძისა (იიემ) და ჰამდი ქათამაძის (ოზდემირ) ოჯახები.

ჩემი ინდივიდუალური ექსპედიციები უწყვეტად ხორციელდებოდა შემდგომ წლებშიც (2011 წლის აგვისტო, 2012 წლის ივნისი, 2013 წლის აგვისტო, სექტემბერი, ოქტომბერი, 2014 წლის აგვისტო, სექტემბერი; 2015 წლის აგვისტო, 2016 წლის აგვისტო, სექტემბერი, ოქტომბერი), ფინანსური მხარდამჭერი – ჩემი ოჯახი და სტამბოლის ქართული ხელოვნების სახლი. გამოქვეყნდა რამდენიმე სტატია².

ნაშრომი ეყრდნობა სამეცნიერო წყაროებს, უკვე არსებულ სამეცნიერო გამოკვლევებსა და 2008-2016 წლების ექსპედიციების დროს მოძიებულ საკუთარ ეთნოგრაფიულ მასალას, რომელიც ტექსტში დახრილი ფორმატითაა წარმოდგენილი³.

ზემო მაჭახლის ხეობა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული კუთხით მეტად საინტერესო მიკრორეგიონია, ისტორიულად ის ნაწილია მაჭახლისა. ზემო მაჭახელი 1921 წლიდან თურქეთის რესპუბლიკის შემადგენლობაშია მოქცეული (ართვინის რეგიონი, ბორჩხის რაიონი)⁴,

¹ ნ. კახიძე, რ. მაღაყმაძე, მაჭახლის ხეობის დედაეკლესია, – კრ. ჩვენი სულიერების ბალავარი, III, თბ., 2011: გვ., 48-55; რ. მაღაყმაძე, ზედა მაჭახელი, – საქართველოს საპატრიარქოს წმიდა თამარ მეფის სასწავლო უნივერსიტეტი, შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდი. აჰმედ ოზქან მელაშვილის დაბადებიდან 90 წლისთავისადმი მიძღვნილი საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები „საქართველო და თურქეთი: კულტურულ ურთიერთობათა ისტორია, დღევანდლობა და პერსპექტივები“, თბ., 2012.

² რ. გუჯეჯიანი, ვახტანგ მაღაყმაძე (ჰაირი ჰაირიოღლუ) – ქართველი მეცნიერი და საზოგადო მოღვაწე თურქეთში (1936-2003 წწ.), გვ., 364-375; რ. გუჯეჯიანი, მინდიეთის თემი (ზედა მაჭახელი, თურქეთის რესპუბლიკა), – ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, 6, გამომცემლობა „მერიდიანი“, თბ., 2012, გვ., 357-371; რ. გუჯეჯიანი, ეფრატის (ეეფრატის) თემი – Efele (ზემო მაჭახელი, თურქეთის რესპუბლიკა), – ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, 6, გამომცემლობა „მერიდიანი“, თბ., 2013-2014, გვ., 331-351 და სხვ.

³ მთხრობელები: შუქრუ კაია (ვაცაძე), ბესიმ შიმშეკი (სანაძე), ზეჟერია აფეი/კვატალიძე, დურალი სარი (გუნდარიძე); პასან შიმშეკი, ჰამდი ოზდემირი (ქათამაძე), ან გარდაცვლილი ქაზიმ იიემი (ირემაძე).

⁴ ვახტანგ გურული, ლევან ჯიქია, საქართველოს ისტორიული ტერიტორია რუსეთ-ოსმალეთის (თურქეთის ომებსა და ზავებში (1695-1953), თბ., 2015, გვ., 38-42.

ხოლო მაჭახლის მეორე, უფრო ვრცელი ნაწილი, ქვემო მაჭახელი, საქართველოს რესპუბლიკას ეკუთვნის. აქ 12 თემია (ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტი).

ზემო მაჭახლის მკვიდრი მოსახლეობა ეთნიკურად მთლიანად ქართველია (დაახლოებით 420 ოჯახია). ზემო მაჭახელი 6 სოფლისაგან შედგება, რომელთაც ოფიციალურად თურქული სახელები ჰქვია: **Camili (ხერთვისი), uzenli (ზედვაკე), Eseler (ეფრატი), Kayalar (ქვაბითავი), Maral (მინდიეთი), Ugur (აკრია)**. სოფლების ოფიციალური სახელწოდებები 1928 წლიდანაა თურქული, მაგრამ მოსახლეობა იყენებს ქართულ სახელებსაც. ექვსივე ადმინისტრაციული ერთეული თურქეთის ადმინისტრაციული დაყოფით, სოფლებად ითვლება და ისინი სამუხტრო² ერთეულებს ქმნიან. რეალურად კი ეს სოფლები თემებს წარმოადგენს და ყოველი მათგანი სხვადასხვა რაოდენობის სოფლებისაგან შედგება. თემის შემადგენელი ნაწილების – „სოფლების“ ადეკვატურ ტერმინად ისტორიული ტაო-კლარჯეთის მხარეებში ტერმინი „მაპალე“ მოქმედებს, თუმცა ქართველი ეთნოლოგები ვარჩევთ ქართული ცნებების და მნიშვნელობების გამოყენებას³.

ზემო მაჭახლის ადმინისტრაციული ცენტრი **ხერთვისშია** და იქვეა მეორე საფეხურის სკოლა, რომელიც პანსიონის ტიპისაა და მოსწავლეები იქ რჩებიან ორშაბათიდან-პარასკევამდე.

ზემო მაჭახლიდან გადასულთა დიდი ნაწილი ცხოვრობს და მუშაობს ართვინსა და ბორჩხაში, აგრეთვე, თურქეთის მარმარილოსა თუ შავიზღვისპირეთის რეგიონებში, მაჭახლელთა კომპაქტური დასახლებაა იზმირის რეგიონშიც (ქემალფაშას რაიონი). მუშაჯირობის დროს წასული მაჭახლელების შთამომავლები, ძირითადად, თავმოყრილნი არიან და კომპაქტურად სახლობენ საქარიას, ბოლუს, ბურსის, სტამბოლისა და უნიეს რეგიონებში.

¹ ძველი სახელია ეფრატი.

² მუხტარი – სოფლის არჩევითი გამგებელი.

³ ზემო მაჭახელი ამ მხრივ გამონაკლისი არ არის. ცნობილია, თურქეთის სახელმწიფოს მიერ სოფლად (ქოი) ჩათვლილი ყოველი ქართული დასახლებული პუნქტი რამდენიმე დამოუკიდებელი სახელის მქონე სოფლისაგან შედგება, ანუ ქოი ქმნის სოფელთა (მაპალეთა) კრებულს. ოფიციალურად ყოველი ასეთი კრებული სოფლად (ქოი) არის გატარებული და ერთი გამგებელი (მუხტარი) ჰყავს. ვფიქრობ, მართებული იქნება, ისტორიული ტაო-კლარჯეთის მხარეებში არსებული ტრადიციული ქართული დასახლებული პუნქტების აღსანიშნავად გამოყენებულ იქნას ტერმინი თემი და არა სოფელი. ამგვარი დასახლების სტრუქტურა დამახასიათებელია საქართველოს სხვა მთიანი მხარეებისათვისაც, მაგალითად, სვანეთისა და ზემო აჭარის ყოველი თემი რამდენიმე ცალკეული სოფლისაგან შედგება და მათ თემის სახელი აერთიანებთ.

ისტორიული საქართველოს სხვა მხარეებისგან განსხვავებით (იმერხევის, დევსქელის, მურღულის, პარხლისწყლის ხეობები), ზემო მაჭახელში მიგრაციული პროცესები შედარებით ნაკლებად შეინიშნება. მკვიდრი მოსახლეობიდან აქ საზამთროდ ბევრად მეტი ოჯახი რჩება (320 კომლი), ვიდრე სხვა მხარეებში, ხოლო 100-მდე ოჯახი შემოდგომიდან გადადის ქალაქად. ზემო მაჭახელი ხალხით ივსება აპრილის თვიდან, როდესაც პანამთის უღელტეხილზე თოვლის სიმაღლე იკლებს.

მაჭახლის ხეობა ძველთაგანვე მოიცავდა იმდროინდელი მსოფლიოს მთავარი სავაჭრო გზის ერთ მონაკვეთს: აჭარის ზღვის სანაპირო ზოლზე გადიოდა გზა, რომელიც მოემართებოდა რომისა და ბიზანტიის აღმოსავლეთი პროვინციებიდან. გზა ჭოროხის შესართავთან ორად იყოფოდა: ერთი გზა ჭოროხს მიუყვებოდა ზევით და მაჭახლის გავლით გადიოდა შავშეთში, მეორე გზა კი – ზღვის სანაპიროს მიუყვებოდა¹.

მაჭახლის ხეობა აქტიურად იყო ჩართული საქართველოს პოლიტიკურ, სამეურნეო და კულტურულ ცხოვრებაში. საისტორიო საბუთების მიხედვით, მაჭახელი ტბეთის ეპარქიის ნაწილი იყო. ხეობის შესახებ მნიშვნელოვანი ინფორმაციაა დაცული „ტბეთის სულთა მატთანეში“ (ისტორიული სახელით, „სულთა მატთანე მიჭიხიანის ხევისა“). დოკუმენტი მოიცავს XII-XIV საუკუნეების ჩანაწერებს. საისტორიო წყაროთი ირკვევა, რომ მაჭახლის ხეობის თავდაპირველი სახელი „მიჭიხიანია“². არსებობს XVI საუკუნის დასაწყისის დოკუმენტიც – სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა სამწყსოების შესახებ, სადაც ხეობას კვლავ „მიჭიხიანი“ ჰქვია³.

„სულთა მატთანე მიჭიხიანის ხევისა“ მოიხსენიებს მაჭახლის რამდენიმე სოფელს (ზედვაკე, ჩიქუნეთი, ჩხუტუნეთი, ეფრათი, ბერთვისი) და იქ მცხოვრებ საგვარეულოებს, რომელთა შთამომავლების დიდ ნაწილს დღესაც ახსოვს თავისი ძველი ქართული გვარი. თავისთავად თანამედროვე მაჭახელეთა საგვარეულო ისტორიები

¹ ნ. ლომოური, ძველი საქართველოს სავაჭრო გზების საკითხისათვის, საქ. სსრ მეცნ. აკად. შრომები, IV, ნაკვ., I, 1957.; ი. სიხარულიძე, 1958. – ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, ნ. I, ბათუმი, 1958. ნ. კახიძე, მაჭახლის ხეობა (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნარკვევი), ბათუმი, 1974.

² ეპიგრაფიკული ძეგლები და ხელნაწერთა მინაწერები, III, ტბეთის სულთა მატთანე, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თინა ენუქიძემ, „მეცნიერება“, თბ., 1977, გვ., 86.

³ დ. ბაქრაძე, არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში (ატლასითურთ), ბათუმი, 1987.

რთული პროცესის შედეგია: ისლამის მიღების შემდეგ ისინი იღებენ „ოღლუ“/„ოღლი“ დაბოლოებებს, მგრამ ახსოვთ წინაპართა გვარებიც. თურქეთის რესპუბლიკის შექმნის დროიდან კი მათ, ისევე როგორც თურქეთის მთელ მოსახლეობას, ანიჭებენ ხელოვნურ გვარებს. მაგალითად, მინდიეთის თემის სოფელ გივითსა და ზემზვარეში მცხოვრები გივიაძეები ოსმალურ პერიოდში იწოდებოდნენ „უსტა-ლოღლუბად“, რადგან ცნობილი ხელოსნები („უსტა“) იყვნენ, რესპუბლიკის დროიდან კი მათ დაარქვეს – „აიდინ“-ები. ასეთი სიტუაციაა ყველა სხვა გვართან დაკავშირებით. მოსახლეობის ნაწილს დაკარგული აქვს ქართული გვარების ხსოვნა. არის ისეთი გვარებიც, რომელთაც „ოღლუ“/„ოღლი“ დაბოლოება არ შეხებია, მაგალითად, მინდიეთის თემის სოფელ ირემეთში მცხოვრები ირემაძეები ირემაძეებად დარჩენილან ოსმალურ პერიოდში. ირემაძეთა გვარში დროთა განმავლობაში შემოერთებული ჩანს რამდენიმე სხვა წარმომავლობის ოჯახი, რომლებიც უკვე „ოღლუ“/„ოღლი“ ფორმით იხსენიებიან და მათ ნამდვილი ირემაძეებისაგან ასხვავებენ. რესპუბლიკის ხანიდან კი მათ მისცეს გვარი „იიემ“.

გვიან შუასაუკუნეებში მაჭახელიც ოსმალთა უღელქვეშ აღმოჩნდა. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობა დიდ წინააღმდეგობას უწევდა დამპყრობელს. ეთნოგრაფიული მასალით ცნობილია, რომ მაჭახლის მოსახლეობა, აჭარასთან ერთად, ყველაზე გვიან გამუსლიმდა. მაჭახლის ხეობის ლეგენდა-გადმოცემებს შემოუნახავთ მრავალი გმირისა და რელიგიური მოწამის სახელი. ამ მხრივ მნიშვნელოვანია აზნაურ ძნელაძეთა მოწამებრივი ცხოვრების ისტორია¹. არსებობს საისტორიო ცნობები ანტიოსმალური აჯანყებების შესახებაც². ეთნოგრაფიული კვლევის შედეგად მოპოვებული მასალით, განსაკუთრებულ წინააღმდეგობას ოსმალებს უწევდა მინდიეთელი ახმეთ ირემაძე, სოფელ ირემეთიდან. მას იქ საკუთარი ციხეც ჰქონია, რომლის ნანგრევები დღესაც არსებობს. ახმეთ ირემაძე გამორჩეული მსროლელი და დაუმორჩილებელი, თავისუფლების მოყვარე ადამიანი ყოფილა. მისი მეთაურობით გაერთიანებული მაჭახლელები ხეობაში არ უშვებდნენ გადასახადების ოსმალ ამკრეფებს. შეწუხებულ სულთან აბდულ-ჰამიდს დაუმორჩილებელი მაჭახლელი თავისთან

¹ ზაქარია ჭიჭინაძე, ქართველთა გამუსლიმება, თბ., 2004.

² აბელ სურგულაძე, განმათავისუფლებელი მოძრაობა აჭარაში XIX საუკუნის 30-70-იან წლებში, – სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა, VI, თბ., 1978.

დაუბარებია. ახმეთ ირემადე ელამი ყოფილა და სულთნის სასახლეში შესულს დარბაზი დაცივნით შეხვედრია. სულთანს უთქვამს, ეს ელამი კაცი მე მეჯიბრებდიო? ამაყ მაჭახლელს უპასუხია, ელამი რომ ვარ, ამიტომ ზიხარ, სულთანო, იმ ტახტზე, თორემ მაგასაც შეგეცილებოდიო. ვეზირებს ახმეთის მოკვლა დაუპირებიათ, მაგრამ სულთანს შეუწყალებია დაუმორჩილებელი მაჭახლელი და მისთვის თექქირაზის მინა-წყალი უბოძებია (უნიეს მხარე). თექქირაზში წასულ ახმეთს ჩაუსწრო ინფორმაციამ 1878 წლის მოვლენების (ბერლინის კონგრესი) შესახებ. ოსმალებს შეშინებიათ, რომ ახმეთ ირემადე მთელ მაჭახელს კვლავ ააჯანყებდა და ამიტომ იგი ღალატით მოუკლავთ. ის დამარხულია თექქირაზში.

1878 წლიდან მაჭახელზე ვრცელდებოდა რუსეთის იურისდიქცია და ცარიზმის ანტიქართული პოლიტიკის შედეგად ამ დროს („პირველი მუჰაჯირობის“ პერიოდი) და, აგრეთვე, 1921 წლიდან მაჭახელი დატოვა მრავალმა ქართველმა. მუჰაჯირობის დროს გადასახლებულ მაჭახლელთა შთამომავლები დღეს კომპაქტურად სახლობენ თურქეთის ცენტრალურ და შავიზღვისპირეთის რეგიონებში. 1878 წლის მუჰაჯირობა განსაკუთრებით მასშტაბური ყოფილა. ხალხი სოფლებიდან წასულა ჯერ კიდევ რუსების შემოსვლამდე. ამ დროს თითქმის განახევრებული მოსახლეობის რაოდენობა. მაგალითად, მინდიეთელთა ნახევარზე მეტი გადასახლებულა ორდუს ვილაიეთის უნიეს რაიონის თექქირაზის მხარეში, სადაც რამდენიმე ხნით ადრე სულთანმა აბდულჰამიდ II-მ (1876-1909), გადმოცემით, მინა-წყალი უბოძა ახმეთ ირემადეს. მინდიეთელები მამისეულ მინაზე დაუსახლებია ახმეთის ვაჟს – ალიბეგ ირემადეს. მუჰაჯირად წასულთა ერთი ნაწილი რამდენიმე წლის შემდეგ უკანვე დაბრუნებულა და მამაპაპეულ საცხოვრისში აღუდგენია კერა. უკან მობრუნებულა ალიბეგ ირემადეც, თუმცა, მინდიეთელთა ნაწილი მაინც დარჩენილა თექქირაზში. მათ შთამომავლებს დღესაც აქვთ ურთიერთობა მაჭახელში მცხოვრებ ნათესავებთან. მაჭახლელ მუჰაჯირთა შთამომავლები კომპაქტურად ცხოვრობენ სხვა რეგიონებშიც: მარმარილოს ზღვის მხარეებში (სტამბოლთან ახლოს, შილეს სოფლებში, ინეგოლის რაიონში, ყარასუს რაიონში და სხვ.), ეგეოსის ზღვის მხარეში იზმირის რეგიონის ქემალ-ფაშას რაიონში, აგრეთვე, მუშის რეგიონში.

როგორც უკვე ითქვა, დღეისათვის ზემო მაჭახლის მოსახლეობა ეთნიკურად მთლიანად ქართველია, აქ ადგილობრივი ქართველები ცხოვრობენ, თუმცა, მთხრობელთა გადმოცემით, საზღვრისპირა

ორ სოფელში – აკრისა და მინდიეთში – მკვიდრ მაჭახლელებთან ერთად, სახლობენ აჭარიდან გადმოსულთა შთამომავლებიც, ცხადია, ასევე ქართველები. ზედვაკის თემში ცხოვრობენ ლაზის (ჭანის) შთამომავლებიც, რომლებიც, ცხადია, ქართველებად მიიჩნევენ თავს.

ზემო მაჭახელში სამანქანო გზა ადის როგორც თურქეთის მხრიდან (ბორჩხიდან, ქლასკურის გავლით), ასევე საქართველოდან (ხელვაჩაურის რაიონი, სოფელი ჩხუტუნეთი), მაგრამ უშუალო საზღვარი საქართველოსთან (ქვედა მაჭახელი, ხელვაჩაურის რაიონის სოფელი ზედა ჩხუტუნეთი) ჯერ-ჯერობით ჩაკეტილია. იმედია, მეზობელ სახელმწიფოთა შორის არსებული მეგობრული ურთიერთობიდან გამომდინარე, აქაც გაიხსნება საზღვარი. ანუ, ჩვენი დროისთვისაც, ჯერჯერობით, ზემო მაჭახელში ავდივართ მხოლოდ სარფის საზღვრიდან, ნიგალის/ლიგანის ხეობის გავლით, საიდანაც შევალთ ხოფის რაიონში, შემდეგ – ბორჩხის რაიონში და ცენტრიდან გზას გაუყვებით მდინარე ჭოროხის მარჯვენა ნაპირით ხებამდე. აქ მდინარე ჭოროხს მარჯვენა ნაპირიდან უერთდება ქლასკურის წყალი, საიდანაც გზას აღმა მიუყვებით. ჯერ გავივლით ქვემო ქლასკურის სოფლებს, შემდეგ – ზემო ქლასკურს, რომლებიც, ასევე, ქართული დასახლებებია. აქედან არის გადასახვევი შავი ტბის კურორტისაკენ (ყარაგოლი). პანამთის უღელტეხილამდე დაახლოებით ერთი საათის სავალია. კარჩხალის განშტოების პანამთის გადმოლახვის შემდეგ სამანქანო გზა მიუყვება ფიქალთიქედს, შემდეგ – ურთხლიქედს, ხიდითავს, ნაველებს და შევდივართ ზემო მაჭახლის ზედვაკის თემში.

ზედვაკის გაღმა, ეფრატისწყლის ხეობაში, ეფრატის თემი მდებარეობს. დიდი თემია ქუაბითავიც. ყველაზე დაბლა, ზედა ჩხუტუნეთის (საქართველო) მახლობლად, ხერთვისის თემია, საიდანაც მდინარე დიდელის, რომლის პარალელური სახელია მინდიეთის ლელე, უერთდება ეფრატსწყალს და ქმნის მდინარე მაჭახელს. ხერთვისის შემდეგ არის მინდიეთი. მინდიეთის თემის სოფლები განლაგებულია მდინარის ორივე ნაპირზე, სოფლები შეფენილია მთებზე. მინდიეთის თემის შემდეგ მდებარეობს აკრიის თემი.

1921 წლამდე ზემო მაჭახლისთვის ბართან, ქალაქთან ურთიერთობის მარშრუტი შემდეგი სახისა იყო: ქვემო მაჭახლის გავლით ჩადიოდნენ ბათუმში ან მარადიდში (სადაც იმართებოდა ცნობილი ბაზრობა). როდესაც ზემო მაჭახლელებისათვის ეს გზები ჩაიკეტა, იქაურები იძულებულნი გახდნენ სხვა გზები ეძებნათ. რასაკვირველია, ზემო

მაჭახლის მოსახლეობას შიდა გზებითა და საუღელტეხილო ბილიკებით ურთიერთობა მუდამ ჰქონდა ისტორიული ნიგალის/ლიგანისა და შავშეთის მხარეებთან, მაგრამ სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირებისათვის, XX საუკუნის 20-იანი წლების მიწურულამდე, ისინი მაინც ბათუმს არჩევდნენ. კარგა ხნის განმავლობაში საბჭოთა საოკუპაციო რეჟიმი ვერ ახერხებდა საზღვრის გაკონტროლებას და მეორე მსოფლიო ომის დაწყებამდეც კი ზემო მაჭახლელები გადადიოდნენ ქვემო მაჭახლეში და სხვადასხვა ტვირთი გადმოჰქონდათ. ამ დროის ხსოვნა შემონახულია მთხრობელთა ინფორმაციებში „კონტრაბანდის დროის“ სახელით. XX საუკუნის 30-იანი წლებიდან ზემო მაჭახლელებმა თანდათანობით გზები გაკვალეს ნიგალის/ლიგანის ხეობისაკენ, თუმცა ეს გზა უფრო რთულია და ზამთრობით დღესაც კი 7-8 თვითაა ჩაკეტილი. ახალი სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირების გაბმა ზემო მაჭახლელებისათვის რთული აღმოჩნდა, რადგანაც XX საუკუნის პირველი ოცწლეულის განმავლობაშიც, ართვინი, მით უმეტეს, ბორჩხა და ხოფა, ორიენტირებული იყო ბათუმზე და არა ადგილობრივ წარმოებასა და თურქეთის ქალაქებზე.

ზემო მაჭახლის ტრადიციული დასახლების ტიპი და განსახლების სტრუქტურა ტიპური, ქართულია – ხევისპირულია. ადგილობრივთა აზრით, შედარებით ახლად მოშენებული ზედვაკის თემია, თუმცა ქართველთა განსახლების კვალი აქ ბევრად ძველია.

ზემო მაჭახლის რამდენიმე სოფელში შემორჩენილია ეკლესიათა ნანგრევები, რომლებიც, ზედაპირული დათვალიერებით, მეცხრე-მეთათე საუკუნის ქართულ ეკლესიებს მაგონებს.

ზედვაკის თემის სოფლები არის სამარი, ხორგიანი, შავლიეთი, ქობათლუმი, პარასკუეთი, გოხინავრი, კორდენი, ჰასანიეთი, ჯაფარეთი, სურვანა.

ზედვაკეში შიდა, ანუ მიკროტოპონიმებიც, ცხადია, ქართულია: უსტალიანთი, გოხინავრი, ქუნთელეთი, სამანი, ბარაჯგინა, ნამალევი, ასანეთი, ბასხურეთი, ვარდანყარო, მრგვალყანა, თხილნარა, მორცინალი ქედი, ნადირავი, ურთხლი ქედი, პირითავი, ჭურავი, გორგა ტყე, დათვი ტყე, ტყემლიანი, სამანი, ზვარითავი, კოდაველიანი, ბალასკურეთი, გუნდილელე და სხვ.

ეფრატის (ევეფრატის) თემის ტერიტორია ქათამოს ღელიდან მალევე იწყება. პირველი დასახლებული ადგილები ეფრატის თემში, ხერთვისის მხრიდან, არის ხარკაბავლი, ველიანთი, კაკალური და ჭანჭვალევი, კაკალური ჯერ „მეჰელედ“ არ ითვლება, მაგრამ მზარ-

დი დასახლებული პუნქტია. ეფრატის ცენტრი ჯამიკარია, ჯამიკარს სხვა ორი სახელითაც იხსენიებენ: ნაქილისვარი და სანაკი/სენაკი, სხვა სოფლები: ვაციეთი, კიბორეთი, კვატალეთი, სკილენჯეთი, ჩუგათი, ტრედაული, სათლელაი, ბარჯგინავი, ნამზირათი/ნამძირათი, ურწყული, კვესავრი, ზედა ჯამიკარი.

ქუაბითავის თემში შემდეგი სოფლებია: ნაგომვარი, ქუედა ქუაბითავი, სასაამო ქედი, სანადურული, ვაკენთი, ზეგანთი.

ხერთვისის თემში შედის სოფლები თევთიეთი, მალაყმიეთი, ყულე, ყულიქედი, ღობალური, მალაყმიეთი, ქათაბო, ქვაბისული, ნითელკილდე.

მინდიეთის თემში რამდენიმე დიდი და პატარა სოფელია: ირემეთი, ზეკალეთი, ოსანეთი, ქავთარეთი, გივიეთი, ცეცხლეთი, კონკალათი, ზემტყისი, ზემზვარე (გივიეთის საკარია, მაშალე), ველის ნახევარი, ნიახის ნახევარი, ცივნარეთი, კორტანეთი, გოგორტყე, ჯორიეთი, დიდტყე.

აკრიას თემის სოფლები: ველი, უკანატყე, მელასათიბი, ჯამიკარი, კონკალათი, ნაფეტუარი, ველის ნახევარი, ნიახის ნახევარი.

ოფიციალურად მაშალებების სახელებიც კი შეცვლილია, თურქულია, მაგალითად, ირემეთის თურქული სახელია „ურუნლუ“, მაგრამ მოსახლეობა საშინაო მეტყველების დროს მხოლოდ ქართულ სახელებს იყენებს.

ზემო მაჭახლის წყალუხვი მდინარეები არის: მინდიეთის, ეფრატის, გოხინავრის ტეკუნვერის ლეღეები, ფესვინყალი. მდინარე ეფრატი იქმნება სანაქის/სენაკის ხიდთან, სადაც ტრედაულის და ჩუგათის ლეღეები ერთდება. აქედან მდინარის სახელი ეფრატია და იგი ხერთვისთან უერთდება მინდიეთის ლელეს/დიდლელეს. მათი შეერთებით ხერთვისში იქმნება მაჭახლის ლელე.

ზაფხულობით მოსახლეობის უკვე მხოლოდ ერთი ნაწილი მიემართება საზაფხულო სადგომებისაკენ მთაში (აგარაზე, თურქულად, იალიებზე). აგარებს ქვემოთ ყიშლებია, სადაც ადრე შემოდგომით დიდი მთიდან ჩამოივსებდნენ, რამდენიმე კვირით.

ზემო მაჭახლის კულტურული ავთენტურობის შემონახულობა ჩვენს დრომდე ბევრი სხვადასხვა ფაქტორითაა განპირობებული და ამ მხრივ განსკუთრებით მნიშვნელოვანია ზემო მაჭახლის იუნესკოს მიერ დაცულ ტერიტორიად გამოცხადება. ეს რთული პროცესი იყო და მიზნის მისაღწევად დიდი ღვაწლი გასწიეს ადგილობრივებმა.

ზემო მაჭახლელთა ტრადიციულ ყოფაში ისტორიული მეხსიერების ფაქტებს განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს. მათგან უძველესი ჩანს **წარღვნის მითის ვარიაცია**, რაც ეფრატის დასახლების ისტორიის ამსახველ გადმოცემაშია შემონახული: „*ძულად ნაქალაქევში რომ მჯდარან, ნისლი გაჩენილა, სულ გათოვლებულა, თოვლ დუფარავს იერები. ამდგარან და ქვემოთ წამოსულან და ერთი პარტია იქიდან ჩამოსულან, მეორე პარტია აქედან ჩამოსულან და ამ ეფრატში დამჯდარან. აქ ხეები რაც დუფუნყიან მთლად, ის ნაფოტი ბათუმში ჩუუტანია, იქიდანაც ამოსულან, აქ დამჯდარან. დედვიდან ისე გამიგია. სათლელაი იქ ყოფილა, იქ გუუთლიან, სათლელაიში. ახლა გზა მიდის იქით, ფუნდულში არის გზა. ახლა მერეთაში უნდა მივდეს გზა. ერთი ფუნდულში არ არის ახლა გზა*“.

წმიდა ნინოს სახელი ტოპონიმადაა ქცეული ზემო მაჭახელში, ლეკობანის მთაში არის ადგილი „**ინეწმინდა/წინონწმიდა**“, გადმოცემით, აქ გაიარა წმიდა ნინომ და ააგო ეკლესია. შესაძლოა, ტოპონიმი ასახავდეს ანდრია პირველწოდებულის ხსოვნასაც. საკითხი შემდგომ კვლევას მოითხოვს.

უმნიშვნელოვანეს ისტორიულ სიუჟეტად ზემო მაჭახლელთა შორის დასტურდება წმიდა თამარ მეფესთან („**თამარ დედოფალი**“) დაკავშირებული ისტორიული მომენტები, რომელთა შესახებ საუბარია წიგნის მეორე თავში. მაჭახლელები ხაზგასმით აღნიშნავენ წმიდა მეფის განსაკუთრებულ დამოკიდებულებას მათ მხარესთან, დარწმუნებულნი არიან, რომ სწორედ მაჭახელშია თამარი დაკრძალული და ა. შ. აგრეთვე, ეფრატის თემში მდებარე „**მაჭახლის დედა-ეკლესია**“ წოდებული ტაძარი¹ გადაჯაჭვულა წმიდა თამარ მეფის სახელთან.

ცნობილია, გვიან შუა საუკუნეებშიც მაჭახელზე გადიოდა მთავარი საქარავნო-სავაჭრო გზის ერთი მონაკვეთი შავშეთისაკენ (აქედან კი გზა მიდიოდა არტაანში, ყარსში, კოლაში). გადმოცემით, ამ მხარის ბოლო თემში, ეფრატში, მდებარეობდა ერთ-ერთი საბაჟო პუნქტი.

ეფრატის თემს განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს მაჭახელში. „*ეფრატი იმ სისხო იყო, მის თავს ემესიჯებოდა, იმდენი ქალაქობა ჰქონდა. მინაქვეშებში, ყენიებ ქვეშებში რომ ჩანს, იქდიდი ქალაქი ყოფილა. ქვაბითავ რო რაცხა ხალხი არი, ისინი ხერთვისიდან ასულან*“.

¹ დღეისათვის ამ ადგილას ეკლესიის საძირკველზე, ეკლესიისავე ქვებით აგებულია ჯამე. ადგილს სანაკი/წენაკი ჰქვია. ამჟამად სახელს წარმოთქვამენ, როგორც „სანაქი“. შემონახულია სამონასტრო კომპლექსისა და გვირაბების სისტემა.

იაილებიც ერთი აქეთ. ხერთვისიდან აბარგული ყოფილა. ეფრათიც ისე იქნებოდა, ეფრათელი კაცი თუ იმკენ გადავლა უნდა ბერთისკენ, ლივანისკენ. ეფრათი სახელი ჩემი ჭკუით ვამბობ, რომ კერძოდ ყოფილა. ფეხით ავყვებით, ქედზე პლაკიებით გუუკეთებიან გზები, იქიდან თურმანეთ უნდა გადახვიდე, იქიდან სათლელ. ეს გზა ძველადაც ისე ნახმარია. მაჭახელ ამეიარდა მგზავრი, ერთი ლელე მაჭახლიდან ამოხველ, შავშეთისკენ გედეიარ. ეფრათის ლელე კერძოთია, იმას არ გედეიარ. იქაური გზა ინანიშიდან ჩავლიეთიდან ბერთას ჩადიოდა. ბერთაიდან არტანუჯ გახდებოდა. იმ კაცის მოსავალი – ქალაქი, შეიძლებაოღეს, რომ მაჭახელზეც ბევრად წინე ლივანეა. ის კაცი იქიდან ისე იარებოდა. მინდიელმა ლივანე ბელქი არც იცოდა“.¹

ეფრათის თემში ჩანერილი გადმოცემით, ეფრათის დედა-ეკლესიაში მოღვაწე უკანასკნელ მღვდელს, რომელსაც სვიმონ ეფრათელი რქმევია, ოსმალთა თანხმობით, ეფრათის ეკლესიიდან წაუღია ქართული ხელნაწერები და ტბეთში გადაუტანია. მღვდელი წარმოშობით იმერხევის სოფელ უსტამისიდან ყოფილა. მთხრობელთა აზრით, „ტბეთის სულთა მატთანე“ ეფრათის ეკლესიიდან არის წაღებული სვიმონ ეფრათელის მიერ: „ამ ქილისეს ფაფაზი² რომ წასულა, ოსმანელი ყოფილა აქ, ოსმანლს უთქვია რომ, თქვენ თუ გამუხლიმდებითო, მთელი მინს მოგცემთო ეფრათში, გადასახდასაც აღარ მისცემთო. ფაფაზსაც უთქვია, რომ მე ვერ გამუხლიმდებო, მე ხრისტიანად უნდა მოვედო, ჯერ ერთი ჩემს ხალხს დევეკითხვიო. მოუკრებია ხალხი, მეო ვერ უნდა გამუხლუმანდო, მეო ქილისეში რაც მაქვსო, წიგნები, იმის წაღების ნება მომეცითო. ოსმანლებს ნება მიუციათ. აქედან წასულა ის ფაფაზი ტიბეტში³, ის ყოფილა სვიმონ ეფრათელი. ის ყოფილა უსტამისელი. აქაური ქითაბები⁴ ტიბეტში ნახულა. ამის მერე ჩვენებს ყველგან მინა ქონებიან, მერმე გუუყიდიან. აქზე იმშიარი ლამაზი ქილისე ყოფილა“.⁵

„ნაქილისვარის“ ახლოს, ახლანდელ ჯამიკარში/სანაქში/სენაკში, მეტად საინტერესო ნანგრევებია შემორჩენილი. მოჩანს სხვადასხვა

¹ როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, ზემო მაჭახელი, 2008-2016.

² ფაფაზი – მღვდელი.

³ „ტიბეტად“ მთხრობელი მოიხსენებს ტბეთს (შავშეთში), სადაც იქნა გადატანილი ზემოთ ხსენებული „სულთა მატთანე“, იქ იპოვა მატთანე გიორგი ყაზბეგმა.

⁴ „ქითაბები“ – წიგნები.

⁵ როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, ზემო მაჭახელი, 2008-2016.

ნაგებობის კედლები, დარანები. ამჟამად ნანგრევთა დიდი ნაწილი ბა-
ლებისა და ბაღჩების ქვეშაა მოქცეული. „აქავერობა ყორეთი იყო აშე-
ნებული, ქვით აშენებული, ზეიდანაც მინა მოყრილი, თავანიც ქვით
ქონდა გაკეთებული და ნითლად იყო მოხატული. ნარნერა არ ქონდა.
იქ გალმა ვაციეთი ვთქვით, იქ გზა ის ქნა, დუუცვალა დედემ, გზა ზე-
ით იყო და ქვეით ჩეიტანა. იქზე მოთხარა, ორი დიდვანი დერგი გამოე-
და. ერთი გამოიღეს და კირით შეკრილი, არ გატყდება, კირით შეკრი-
ლია. ბევრი ძველია. 15 კაცმა კატრებზე გააქრეს და ისე მიიტანეს და
ახლა არის იქ ძველ სახლში არი. მიორე გატყდა, ვერ ამოიღეს“¹.

ეფრატის ეკლესიის დანგრევის შემდგომ სამრეკლო კიდეც დიდხანს
მდგარა. ეკლესიის საძირკველი ამჟამადც შეინიშნება. კედლის ნანგრე-
ვის ერთი მოზრდილი ნატეხი სენაკის ქვემოთ, მდინარის პირას დევს
ამჟამადაც. „ამ ქილისეს ქვების ნატეხია ქომოთ. ქილისე დუუტეხიათ
ჯამიკარ და აქ გადმუაგდეს“². ნამტერევი დიდი მოცულობისაა, თლი-
ლი ქვები ქვითკირითაა შედულაბებული. ის მდინარეში ჩაუგდიათ და
მთელი 50 წელი ხიდქვეშ წყალში დებულა, ამ რამდენიმე წლის წინ კი
წყალს გამოურიყავს და ახლა იქვე ხიდთან ნაპირზეა გადმოტანილი³.

ეკლესიის ნაშალი ქვის ნაწილი გამოყენებულია იქვე ეზოში აგებუ-
ლი მერეთის დამხმარე ნაგებობის საძირკველად, რომლის ინტერიერიც
ქართული ტრადიციული დედაბოძითა და ორნამენტებითაა შემკული.

ყურადღებას იმსახურებს ტოპონიმი „სათლელი“. ეთნოგრაფიუ-
ლი მასალა ავლენს ამ ადგილზე ქვის საბადოებისა და ქვისმთლელო-
ბის ტრადიციების არსებობას.

მაჭახლელთა ისტორიულ მეხსიერებაში თამარ მეფის შესახებ არ-
სებულ გადმოცემები პირველმა ჩაინერა ზაქარია ჭიჭინაძემ. ამ გად-
მოცემებით, თამარ მეფეს უკავშირდება ეფრატისა და ხერთვისის ეკ-
ლესიების, ეკლესიათა და ციხეთა დამაკავშირებელი საიდუმლო გვი-
რაბების, ციხის, ხიდის მშენებლობის ისტორია. მშენებლობის ეტაპე-
ბი საკრალური ელემენტებით არის შემკული, მაჭახლელთა რწმენით,
ეს მიდამოები მაჭახლელებისთვის თვით თამარ მეფეს უბოძებია ერ-
თგული სამსახურისთვის; თამარ მეფე ზაფხულობით მაჭახლის ხში-
რი სტუმარი ყოფილა; ცხოვრობდა „ქალაქში“, რომელსაც ამჟამად

¹ როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, ზემო მაჭახელი, 2008-2016.

² როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, ზემო მაჭახელი, 2008-2016.

³ როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, ზემო მაჭახელი, 2008-2016.

„ნაქალაქევი“ ჰქვია. აღსანიშნავია, რომ ზაქარია ჭიჭინაძის მიერ ჩანერილი სიუჟეტები დღესაც ცოცხალია და ამჟამადაც დასტურდება ზედა მაჭახელში.

ჩვენი დროის ეთნოგრაფიული მასალით, კარჩხალის მთის ერთ-ერთ კალთას თამარ მეფის დროს ვრცელი და კეთილმოწყობილი ქალაქი ამშვენებდა. ამ ადგილს დღეს ნაქალაქარ/ნაქალაქევს უწოდებენ. იგი დასახლებული სოფლებიდან ყველაზე ახლოს ეფრატთანაა. ზედვაცის მასალით, „ნაქალაქარში თამარაის დროს ზამთარშიც გაზაფხული ყოფილა, სანამ თამარაი კარჩხალის მთაზე, ნაქალაქევი ცხოვრობდა, აქ ზამთარი არ სცოდნია, შვიდ წელიწადს პური კარჩხალის მთაზეც მოჰყავდათ ჩვენს დიდ დედებს, თამარ მეფე რომ ნასულა, ზამთარი მერე დანყებულა“. დღევანდელი მასალით, თამარ მეფის რეზიდენცია, „ნაქალაქევი“ უნდა ყოფილიყო. „ნაქალაქევი გამიგია, ვიცი, იქეთ არის მთაზე, ინენმიდისაკენ, იქ თამარაი იყო“. როგორც ჩანს, „ქალაქი“ ეფრატიდან ლეკობანისაკენ მიმავალ გზაზე არსებობდა და იყო დიდი დასახლებული პუნქტი, მას დღეს „ნაქალაქევად“ მოიხსენიებენ. „ნაქალაქევი ფუნდულზეა. ზეითაა. ნაქალაქევი ძველებურიდან დარჩენილი სახელია. ქვაზე ნავალის ადგილი ეტყობა იქ ფუნდულში. აქ ხიდის ქვები სულ იქიდან ჩამოუტანიათ, ასკერი ყოფილა, ხელიდან ხელში გადაუციათ ქვა“. შესაძლოა, სწორედ ამ „ქალაქს“ გულისხმობს „ტბეთის სულთა მატთანეში“ დაცული ერთი მოსახსენებელი: „თევთისძესა, რომე ქალაქს მოკუდა, გიორგის შეუნდვენ ღმერთმან“¹.

შემონახულია ტოპონიმი „პურიყანა“ და იგი წმიდა თამარ მეფის სახელს უკავშირდება: „პურიყანა იმისთვინ დაერქვა, თამარა ყოფილა ქალი, პირველი ყოფილა, ყველაზე დიდი. ირანმა უთხრა, გამემყე. იმან გამოეცა, მოვიდა ჩვენთან კარჩხალში. მოვიდა, ჩაჯდა ნაყორალში, ქალაქი გუუხდია იქავრობა. მაშინ ზამთარი არ ყოფილა, არ თოვდებოდა მაშინ. პური მოყავდა, სამ-სამ წელიწად, სულ ექვს წელიწად. იქიდან ცაში ნისლი აჩენილა. ამან მაჭახლისკენ გამოგ ზავნა, რომ დეინახეთ, რა ხდება მაჭახლისაკენ. იენაინმიდაზე ვერ დუუნახვენ. გადმოსულან მთა ფუნდუყზე. იქიდან ეფრატში ერთი ცეცხლი დუუნახიან, მაშინ, იქ ნეხვიდეთაო, იქ გამოგ ზავნა ამბის გასაგებად. ჩამოვლენ ეფრატ, დაინახვენ, რომ ოთხი მოსახლე არიან. ველები არის?

¹ ეპიგრაფიკული ძეგლები და ხელნაწერთა მინაწერები, III, ტბეთის სულთა მატთანე, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თინა ენუქიძემ, „მეცნიერება“, თბ., 1977.

ხელები არის? – უთქვია თამარაის, – ნინ ხიდები უნდა გავკეთოო. ფუნდუკიდან ეფრატამდე ასკერები ჩუუმწკრივებია. ქვა ხელიდან ხელში გუდუშუციათ, ხიდი გუშუკებიათ. მაშინ თქვა, იქ ქილისე დაე-დგა ეფრატი. დუუნყია ქილისეი კეთება. ჩამოსულა ხერთვისის, იქ ხევი ირთვის, თქვა, აქზე გავაკეთო ქილისეო. ეფრატი გააგდლო. დილაზე ადგებიან ხელოსნები, მათი ნაქნარი, ყაზმა რაც ქონდენ, დაკარგულა. მერე ისევ ეფრატში ასულა ნაქნარი. ჩემეიტანენ, ისაქმებენ, დილაზე ნახვენ, ისევ იქ ასულა. იბრეთიო, თქვა. ის გაყორვილი არ, ასე დარჩე-ნილა ჯამისკარზე და ისევ ეფრატზე გუშუკებია ქილისე. უყურებს კაცს, რანაირად საქმობენ თამარაი, იკანკლეთო უთქვია. დაერქვა იმ იერს *იკანკლეთი*¹. ამ ტოპონიმთან დაკავშირებულია შემდეგი ინ-ტერპრეტაცია: „კანკრიეთ ვუძახდით გაღმეში, იქიდან რომ ნამოდ-გებოდნენო და ქილისეს დეინახავდნენ, კანკალს ინყებდნენ, იმფერი ლამაზი ყოფილა ქილისე, იქ კანკრიეთი იმაზე დაარქვესო“.

საინტერესოა სენაკთან/სანაკთან ახლოს მდებარე ერთი ადგი-ლის სახელი – სანათი/სანათლი – სანათლავი. ხალხური ეტიმოლო-გია ამ ტოპონიმს ეფრატის ეკლესიის კედელთან დაკავშირებულ სი-ნათლეს, უცნაურ ნათებას უკავშირებს: „ერთი ქალაქი ყოფილა აქ ზემოთ, ერთიც სანათლე, ენ წინ რომ ნახულა ექ ზემოთ სინათლეაო, მემრე სანათი იქნაო“. ვფიქრობ, რომ ტოპონიმი სანათი/სანათლე სანათლავ ადგილს ნიშნავს.

სენაკის/სანაკის ასასვლელთან კიდევ რამდენიმე ისტორიული მნიშვნელობის სხვა ძეგლია. შემონახულია ულამაზესი თაღოვანი ხი-დი, რომელსაც ყრუ ხიდს უწოდებენ, რადგან მდინარის კალაპოტის ცვლილების შემდეგ ხიდის ქვეშ სიმშრალეა და იქ სამანქანო გზა გა-დის. გზისა და მდინარის მეორე მხარეს კი ძველი სასაფლაოა, ქრის-ტიანული პერიოდისა: „აქავრობა თლათ ზეელია. როგორც კი მუსლი-მი გახდენ, სხვა საფლავები გააკეთეს, ქვემოთა ეტრაფზე არის მუ-სულმანის საფლავები“.

გარდა ყრუ ხიდისა, ეფრატის შემოსასვლელში, ხერთვისიდან მომავალ გზაზე კიდევ სხვა თაღოვანი ხიდიცაა შემონახული. უფ-რო ქვემოთ კი მდინარე ეფრატზე გადებულია ხის გადახურული ხი-დი, რომელსაც მოსახლეობა „დაბურვილ ხიდს“ უწოდებს. ეს ხიდი მსგავსია ზემო აჭარისათვის დამახასიათებელი იშვიათი კონსტრუქ-ციისა და სილამაზის ხის გადახურული ხიდებისა. ეფრატის თემის ქა-

¹ როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, ზემო მაჭახელი, 2008-2016.

თამოს უბნის ხის ხიდის მსგავსი ნაგებობა შემონახულია ზედვაკის თემის სოფელ გოხინავრშიც. მინდიეთის თემში ასეთი ხიდი გადებული ყოფილა დიდლელეზე ზემტყისისა და ზემზვარისაკენ გადასავლელად და აუგია ადგილობრივ ხელოსანს ჯემალ აიდინს (გივიაძეს/ უსტალოლლი) ახალგაზრდობაში. ეს ხიდი დაუნგრევიათ ახალი ბეტონის ხიდის გადების დროს. ამავე ლელეზე XIX საუკუნეში, მუჰაჯირობამდე, აუგიათ ქვის თაღოვანი ხიდი ტრადიციული ქართული არქიტექტურული ნორმებით. ხიდი ამჟამად მცენარეებითაა დაფარული.

ძველი ქართული ხალხური არქიტექტურის ელემენტები იკვეთება სენაკში/სანაკში დანგრეული ეკლესიის ადგილზე აგებული მეჩეთის ინტერიერში, ხეზე კვეთილობის ნიმუშები ქართული ორნამენტებითაა შესრულებული¹.

მნიშვნელოვანი ძეგლია მინდიეთის თემის ირემეთის ხის ჯამე, ასევე, ზედვაკის თემის ხის ჯამე. ზედვაკის თემში მეჩეთის გვერდით მცირე ზომის ეკლესიის ნანგრევია შემონახული და მნიშვნელოვანია, რომ მის დაცვას ადგილობრივი მოლა დიდ ყურადღებას აქცევს. ქართული არქიტექტურის ნაწილია ხერთვისის ჯამეც.

ზემო მაჭახელში დაცულია რუსეთის ჯარის სისასტიკის ამსახველი ზეპირი ისტორიები, აგრეთვე, ინფორმაცია XX საუკუნის 10-იან წლებში ართვინისა და არზრუმის სომეხთა რაზმების თავდასხმების შესახებ იმერხევისა და დევსქელის სოფლებზე. სომეხთა რაზმების თავდასხმებისაგან სოფლების დასაცავად მაჭახლელებს შეუქმნიათ ჯგუფები. ერთ-ერთ ასეთ ჯგუფს სათავეში ჩასდგომიან მინდიეთელები და ალუკვეთიან სომეხთა შემოჭრის მცდელობა. იგივე ჯგუფი დახმარებია იმერხეველებსაც².

ისტორიული მემკვიდრეობის ფაქტთაგან განსაკუთრებით ტრაგიკული შინაარსისაა მაჭახლის ხეობის ორად გაყოფის ამბები. საზღვრის ჩაკეტვის შედეგად, გაიხლიჩა არა მხოლოდ სოფლები, არამედ ოჯახებიც, დედამამიშვილები მოსწყდნენ ერთმანეთს, ნათესავებს აეკრძალათ მისვლა-მოსვლა და ურთიერთობა. გაიზარდნენ თაობები (ორივე მაჭახელში), რომელთაც მუდმივად ესმოდათ ძველი ამბები და რომელთა მშობლებსაც უდიდესი ტკივილით აგონდებოდათ მეორე მხარეს დარჩენილი ოჯახის წევრები, ნათესავები.

¹ ეფრატის ქართული არქიტექტურის შესახებ სამეცნიერო ნაშრომის ავტორია ირინე გივიაშვილი. იხ. კრ. „სპექტრი“, თბ., 2008. გვ., 31-36.

² როზეტა გუჯეჯიანი, სპელე-ეთნოგრაფიული დღიური, ზემო მაჭახელი, 2008-2016.

საქართველოს გათავისუფლება და თურქეთთან საზღვრის გახსნა უდიდესი სიხარულის მომტანი იყო მთელი 60 წლით ერთმანეთისაგან დაშორებული ნათესავებისათვის ზემო და ქვემო მაჭახელში. „ჩემი დედამთილი საფუტკრეთიდან იყო, სამძღვარი რომ შეიქმნა მისი ყველა იქით დარჩომილა, სულ ტიროდა, ამ ღელეში მოვდოდა, ასე წყალ ამოიღებდა, სმიდა და ჩემ სოფელში ჩეიარე, წყალოო, ასე იტყოდა. ნაფოტ ჩააგდებდა, ფოთლებ, ჩემს სოფელში წაიღე, წყალოო. მეესწრა სამძღვრის გახსნას, ნახა დები, ამბობდა, სირბილით ჩავალ და ვნახავო. მე გვეიყვანე ხოფას და სარფში რომ გვეიყვანე, იტირა, მე ჩემ მიწაზე ფეხი დავადგიო. სამ თვეს იყო იქ. იქ ძმა დახვდა, მაზე პატარაი დები დახვდა. ქარნალში ცხოვრობენ. ჩემ ტაიამ ახლა ბათუმში ჩეიჩოჩა“. უკან დაბრუნებულს უთქვამს, სიკვდილის აღარ მეშინიაო¹. ასეთი უამრავი ისტორია ყველა სოფელშია დაცული.

უკვე რამდენიმე წელია ზამთრობით ხეობაში ჩაკეტილ ზემო მაჭახლელებს უფლება აქვთ ქვემო მაჭახელში გადასვლისა და იქიდან სარფის გზით თურქეთისკენ გადაადგილებისა. ამგვარ მგზავრობას თურქეთის ადმინისტრაციის ნებართვით სპეციალური „სერვისი“ ემსახურება. ოფიციალური ნებართვით შესაძლებელია ზემო მაჭახლიდან ავადმყოფის გადმოყვანა ბათუმში (ქვემო მაჭახლის გზით) და ა. შ.

შემონახულია ცოდნა მაჭახლელთა, ნიგალელთა (ლიგანი) და შავშიმერხეველთა შორის არსებული ტრადიციული სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირებისა და სამიმოსვლო გზების შესახებ. მაჭახლიდან შავშეთში (იმერხევში) კარჩხლის მთის გადასასვლელებით გადადიოდნენ. „ინანმიდაიდან გადევართ, ლეკობანში ჩევალთ, იქიდან ბაძგირეთ, გამიშეთ, ჩავლიეთ სულ ახლოშია, ერთ ღელეში გახვიდოდი“; „კარჩხალ იქით შავშეთია: უბეა, ჩითიხევია, ბაძგირეთია, ხევწვრილია, ივიეთია“, რამდენიმე ბილიკია, ერთი ხევწვრილსა და ბაძგირეთში ჩადის, მეორე – ივეთში, რომელსაც მაჭახელში ივიეთს უწოდებენ. „აკრიის მთიდან ივიეთამდე (იმერხევი) ერთი კილომეტრის გზაა“, „აკრიადან მერეთი გადაივლება იმერხევში, ივიეთია, იმფხრეველი, წყალსიმერი, დიობანი“. არის გადასასვლელები ლიგანის ხეობის ქართული სოფლების მთებშიც: „თეთრინწყლიდან გადახვალ შუახევე, დევსქელ, იქიდან – ბორჩხას“. მაჭახლიდან მარადიდში ძველად (XX საუკუნის 20-იან წლებამე) ტრადიციული გზით დადიოდნენ: „აქედან ჩახვიდოდი კირნათის ხიდზე, იქიდან შებრუნდებოდი კირნათისკენ და გადხვიდოდი

¹ როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, ზემო მაჭახელი, 2008-2016.

მარადიდში". „აჭარაში წინ-წინ მიმდითიდან იარებოდნენ. გათხუ-
ებული იყვნენ ბევრი გოგოები, იმაზე მიდიოდნენ-მოდიოდნენ. ჩემი
სიდედრიც დუმბაძე იყო, აჭარელი“. „იქ ზემოთ არი ორი სოფელი, თე-
ფეს უკანიდან, აჭარა არი. ნისლები რომ გადავლიან, აჭარა ჩანს. ჩვე-
ნებს იქ იაილები უნახვენ, ჩამოსულან, დამჯდარან“, აკრიას მთიდან
(ჭურიპირაი) აჭარაში გადასასვლელი ბილიკია: „ახლოა, საქონელი
გადაერევა ერთმანეთსა“. ეფრატიდან გზა იყო ბერთისკენაც, საიდა-
ნაც ისტორიული ნიგალში, ანუ ართვინის მიდამოებში, ადვილად ჩა-
დიოდნენ, გადადიოდნენ მდინარე ჭოროხის მარჯვენა მხარეს არსე-
ბულ ქართულ სოფლებში – ებრიკის თემში. „ქვემოთ წყლით ნაფოტი
ჩამოსულა, ამით ინახა ეფრატიო. ეფრატიდან გზა იმკენ, ლივანისკენ
გადადოდა. ზამთარშიც აქ ქვეიდან არ ჩამოვა ეფრატიელი, ზევიდან
გადიარს. ისინი ბერთაისკენ მიდიოდნენ“¹.

საყურადღებოა საზაფხულო იალაღებისაკენ (მთისაკენ) მიმავალი
გზების აღწერილობაც, მაგალითად, ასეთია ეფრატიელთა მარშრუ-
ტი: „მთისკენ ლელე-ლელე წევდოდით. ორად რიგდება ლელე. იმკენა
ლელიდან ნეისვლებოდა გორგითში, იქიდან ჭიშკარაიდან ჩიქუნეთ
თაზე, ქვეიდან რიგდება ებრიკას მთიებიდან ართვინში გეისვლება.
ამკენიდან – ლეკობანში, ლოდივაკე, ინანმიდა, ლეკობანი. მთაში ფე-
ხით აქედან მსაათი გინდოდა, ცხენი თუ გყავ და ჭვირთ თუ წიკავ და
საქონლით, უმფრო გვიან, ერთი დღეზე ვერ მივდოდით. საქონლით
გორგითში დევისვენებდით და ისე წევდოდით. გორგითში სახლები
იდგა. ახლაც ჩვენი ხალხი გორგითში არიან, იქ ჰყავთ საქონელი ჩა-
მოყვანილი. ათ დღეს უკან ჩამოიბარგვიან სოფელში. ჭიშკარაი გორ-
გითის თავშია. გორგითში რომ შესვლამდი ლელე ჩამოა, იმ ლელეს უნ-
და წაყვე. გორგითის თავში მარცხნივ კუთხეა, თავში, იქ არის“².

მნიშვნელოვანია ისტორიული გვარების ხსოვნის ტრადიცია. მა-
გალითად, მინდიეთის თემში შემონახულია რამდენიმე გვარი უცვლე-
ლი სახით: ირემაძე, ქათამაძე, გივიაძე და სხვ. ეფრატის თემში – ვაცა-
ძე. თანამედროვე მასალით მინდიეთში შემდეგი გვარები არსებობს:
„ახალურიდან დევნყოთ, ვინცხა რომ არიან, რაცხა რომ არიან: ირე-
მაძიდან დევნყოთ, სოფლის თავიდან. ჩახალოლლი, ჩამოვიდა იქზე-
დან, ახლა აქ ზის, აქუარია. მეთინოლლი არი. იხტიაროლლი არი, შაჰა-

¹ როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, ზემო მაჭახელი, 2008-2016.

² როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, ზემო მაჭახელი, 2008-2016.

ნალოლლი არი, გადმოხვალ აქეთ: ქვეიდან ამოსული ელიმანიშვილი (ჩიქუნარი არი). ცოტა აქეთ გამოხვალ, თურმანიძეები არიან, ფერსანიძეები იყვნენ, ჯინოლღები იყვნენ. გამოვედით აქეთ, ხოზიკოლღები იყვნენ, ოსანიძეები არიან (ბაირახტაროლღები). ცივნარიძეები სამიოთხი არიან, გარიგებული ბევრი არიან. ცივნარიძეები არიან: ბეჩირბაირახტაროლღი, დურსუნოლღი, სარიოსმანოლღი არი, ქუჩუკოსმანოლღები, ძველად იყვენ ფუტკარაძეები. კარჩხალოლღები იტყვიან, მუთაველოლღები არიან, სეიდიალიშვილი იყო, ის ვინებიდან იყო არვიცი, ვინმე არ დარჩა ამოწყდნენ. ჯანგიანოლღები არიან. დუმბაძეები არიან, ჩამოსული არიან. აშილალოლღები არიან, ისინ ჩამოსულეები არიან. თანთოლღები არიან, ავბეჩირიშვილები არიან ახლა. შექეროლღები არიან, მაგრამ ამათი ძველი გვარი არ ვიცი. გრძელოლღები თანთოლღების განაყარი არიან. ძველიშვილიც აქ იყო, ქვედაური. მუსტაფაოლღი არი, მათ რაცხა ძველი გვარი აქვ, არვიცი, ჩხიკვაძე არი აქზე ჩვენი მეზობელი არი. გეხვალ აქ გივიაძეები არი. გივიაძეში უსტაალიოლღი არი, ქაშიბოლღი არი, ძველად ყოფილა, ხანჯიოლღი არი. ხანჯიოლღი და ქაშიბოლღი ჰასანოლღია. ჯიბუტაძე არი, ბილალოლღი, ჩიკუტაძე არი, ბეჩიროლღი. ქათამიძე არი¹.

ხერთვისის თემში არიან თევთიძეები, ეფრატის თემში ვაცაძეები, კორტანიძეები, გუნდარიძეები, ჯარდენიძეები, კიბორიძეები, კვატალიძეები, კაკალიძეები; ქვაბითავეში – ვაცაძეები, გუნდარიძეები და სხვ.

პავლე ინგოროყვას დაკვირვებით, „ადგილობრივი მოსახლეობის გვარები წარმოდგენილია დაბოლოებით „თი“². -თი სუფიქსით ჩვენი დროისათვის რამდენიმე სოფლის სახელია შემონახული: მინდიეთის თემში: ირემეთი, ცეცხლეთი, ჯორიეთი, გივითი, ოსანეთი, ზეკალეთი, ცივნარეთი. ეფრატის თემში: ვაციეთი, კიბორეთი, კვატალეთი, სკილენჯეთი, ჩუგათი, ნამზირათი/ნამძირათი. ხერთვისის თემში: თევითეთი, მალაყმიეთი³.

საინტერესოა „ჩიქუნართა თის“ ისტორია. 1921 წლიდან საბჭოთა მხარეს დრჩენილი ჩიქუნეთის მოსახლეობისათვის „ჩიქუნართა თა“

¹ როზეტა გუჯეჯიანი, მინდიეთის თემი (ზედა მაჭახელი, თურქეთის რესპუბლიკა), – ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, 6, გამომცემლობა „მერიდიანი“, თბ., 2012. გვ., 357-371.

² პავლე ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, ქართველი მწერალი მათე საუკუნისა. ნარკვევი ძველი საქართველოს ლიტერატურის, კულტურის და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ისტორიიდან, საბჭოთა მწერალი, თბ., 1954, გვ., 96.

³ როზეტა გუჯეჯიანი, იქვე.

მიუწვდომელი გახდა. მთა, ჩიქუნელებისავე თხოვნით, ზემო მაჭახლელებს აუთვისებიათ: „სამწყარო უძახიან, იქაური სოფლებისა ყოფილა ჩიქუნეთთა, ჩიქუნათლებ ნუურთმევიან იმათთვის, ზორით, მუშტით, უურთმევიან, მათი გამხდარა მთა. ჩიქუნარები რომ ველარ ამოუვლიან, შემოუთვლიან, რომ თქვენ ედით, ისვენ იმათ არ ამოუიდნენო, ჩურუგაიში გადასულან ჩიქუნეთთაზე აქ ვის რომე ნათესავი ყავდენ. ჩიქუნეთ თაზე ახლა მინდიელიც არი, ხერთვისელიც, ქვაბითაველი არ არის, ზედვაკელიც, ეფრატელიც. ოთხი სოფელი ჩიქუნარ თაზე იარებიან, ამა მთელი არა, ნახევარ-ნახევარი: მინდიელი 3-4 მოსახლეა, ხერთვისელი 7-8 მოსახლე, ეფრატელი ბევრი არიან, ზედვაკელიც 20 მოსახლე იყო. სულ 80-90 მოსახლე იყო ჩიქუნართაზე, ახლა – თექვსმეცა“¹.

ზემო მაჭახელში შემონახულია წლის თვეების ძველი სახელები: იანვარი, თებერვალი, მარტი, აპრილი, მაისი, ქირეზაი, ჩურულაი, მარიობაი, ენკენიაი, ყოჩობაი, ნიფობაი, ქრიშობითვე. შემოდგომას ჰქვია „სთველი/თველი“, გაზაფხულს – „გამოსული“. ამათგან განსაკუთრებით საყურადღებოა აგვისტოს აღმნიშვნელი სახელი „მარიობა“ და დეკემბრისა – ქრიშობითვე. ეს ტერმინები ცოცხალია იმერხევშიც.

ზემო მაჭახელელთა შორის არსებობს „ზიარეთობის“ ტრადიცია, თუმცა მას უკვე თითქმის აღარ მისდევენ. ტოპონიმი „ზიარეთი“ და საზიარეთოდ წასვლის ტრადიცია, ხშირად, უკავშირდება თამარ მეფის ხსოვნას. მაჭახლის სოფლებს საუღელტეხილო გადასასვლელით უშუალოდ ემეზობლება იმერხევის რამდენიმე ქართული თემი: ბაზგირეთი, ჩიხისხევი, დიობანი (ივეთი, იფხრეველი). არსებობს „თამარ დოდოფლის“ წყარო ბაძგირეთის მთაში, „ჯანჯირთან ახლოს არის ქილისეები, თამარას წყაროს უკან, იქ დედოფლის ალაზანია/ავაზანია. იქ იყო თამარ დედოფალი და იქ მოკვდა. მეზერი არი, იქზე ზიარეთია“. მაჭახლის „ქალაქის“ მიდამოებში არის მაჭახელელთა ზიარეთი, საიდანაც იმერხევის სოფლებში გადასასვლელი ბილიკებია (ბაძგირეთი, ივეთი). ზიარეთი მთაშია, რომელსაც ლეკობანს უწოდებენ. აქ არსებობს ტოპონიმი „ინენმინდა/ნინონმინდა“, რომლის გადაღმაც – იმერხევში, ბაძგირეთელთა ზიარეთია².

¹ როზეტა გუჯეჯიანი, სავლე-ეთნოგრაფიული დღიური, ზემო მაჭახელი, 2008-2016.

² როზეტა გუჯეჯიანი, ისტორიული მეხსიერების ფაქტები ქალაქ ართვინსა და მის მიმდებარე ეთნიკური ქართველებით დასახლებულ ტერიტორიაზე, – წელიწდეული, 4, ეძღვნება „ვეფხისტყაოსნის“ პირველი ბეჭდური გამოცემის 300 წლისთავს. ქუთაისის ილია ჭავჭავაძის სახელობის სამეცნიერო ბიბლიოთეკა, ქუთაისი, 2012. გვ.82-97.

უფროს თაობას ახსოვს ტრადიციული სულიერი კულტურის ზოგერთი ელემენტი, მაგალითად, ახალი წლის აღნიშვნის წმინდა ქართული წესი. ახალ წელს „ჩვენებურ ახალწელს“ უწოდებენ. ახალ წელს ჩვენებური ე. წ. ძველი სტილით, 14 იანვარს ზეიმობდნენ. სასურველად ითვლებოდა მამრობითი სქესის მეკვლე. „ახალწელს დილას ადრე კაცი ჩევდოდა ახორში, საქონელ ჩუუდებდა, კარგ რაღაცეებ ჩუუდებდნენ ემ დილას საჭმელს, ბალახებს. ყოჩ ამიყვანდნენ სახლში დილაზე, დიდი ყოჩი უნდა ყოფილიყო, კაცმა უნდა ჩავიდეს. ყოჩი უნდა მოიყვანოს. მერე მერე გააგდეს. მეფეხურად კაცს წიყვანდნენ, ქალს – არა. მე წმიყვანდნენ, კაი ფეხისა ხარო, მე მიხაროდა, ალბათ, კაი ვარო. ხილს მომართმევდნენ, კარგ რაცხებს, შექერი, ვაშლი“. ცნობილია, რომ ხარის ან ცხვრის შეყვანა სახლში და კერიის გარშემო სამჯერ შემოტარება ახალი წლის დილით ახასიათებდათ სვანებსა და თუშებს. ასეთივე ტრადიცია არსებობდა პარხლისწყლის ხეობაშიც¹.

შემონახულია გარეგნობის (გარგნობა) ხალხური დღეობის ფრაგმენტები. გარეგნობის დღეს ეფარატელები მაღლა მთებზე ადიოდნენ და დღეობას მართავდნენ. დღეობა აპრილის დასაწყისში აღინიშნებოდა. მთაზე შლიდნენ სუფრას, „სამობდნენ“ (ცეკვავდნენ), მღეროდნენ. ამ დღეს აკრძალული იყო გარედან რამის, თუნდაც ფიჩხის, შემოტანა, გველი შემოჰყვებო. „გარგნობა ვიცოდით, აქაც არი. აპრილშია. იმ დღეს ჭვირთს არ მევტანთ გარედან. რამეს, გველი არიან, ის მოვაო და ისე იტყვიან“.

ტერმინი და რიტუალი „გარეგნობა/გარგნობა“ თითქმის უცნობია თანამედროვე საზოგადოებისათვის, თუმცა, იგი ტრადიციული ქართული კულტურის ნაწილია და ცნობილია, რომ დღეობა აღდგომის მეორე დღეს აღინიშნებოდა გურიის, ქვემო იმერეთში, ქართლში, ქვემო მაჭახელში. გარეგნობის, როგორც საეკლესიო დღესასწაულის, შესახებ საუბრობს ექვთიმე კოჭლამაზაშვილი. იგი გამოთქვამს საყურადღებო აზრს, რომ გარეგნობა ქრისტიანული დღესასწაულია და ძველისძველი წარმოშობა აქვს, რასაც ადასტურებს იერუსალიმური განჩინება VII საუკუნისა. მასში აღდგომის მეორე დღის განგება იწყება შემდეგნაირად: „დღესა ორშაბათსა, გარეგნობასა,

¹ როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, ზემო მაჭახელი, 2008-2016.

² როზეტა გუჯეჯიანი, პარხლისწყლის ხეობის ეთნიკურ ქართველთა ტრადიციული ყოფა და კულტურა (თურქეთის რესპუბლიკა, იუსუფლის რაიონი), – საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე, მეორე (47-ბ), თბ., 2011. გვ., 409-432.

პირველსა ზატიკსა“ – კრებაი წმიდასა ანასტასიას¹. ამჟამად, ჩემთვის ცნობილი მასალით, გარგნობა ჯერ კიდევ სრულდება ხაშურის რაიონის სოფლებში და გაქრობისა პირასაა.

ზემო მაჭახლის მხარე ეთნოგრაფიული კვლევის თვალსაზრისით მრავალმხრივ საინტერესოა. გარდა ზემოთ აღწერილი ყოფითი კულტურისა, იქ ვლინდება ზოგიერთი ისეთი ეთნოგრაფიული რეალიაც, მაგალითად, ქართული ჩვეულებითი სამართლის ელემენტები, ცოცხალი ქართული მრავალხმიანობა და სხვ., რომლებიც ისტორიული ტაოს, კლარჯეთის, ფოცხოვის, ერუშეთის, იმერხევის, შავშეთის, არტაანის, კოლას მხარეებში უკვე თითქმის გამქრალია. კვლევა ამ მმართველებით გრძელდება.

საგულისხმოა, რომ ტრადიციული ქართული კულტურის არაერთი სემენტი შემონახულია მაჭახლიდან მიგრირებულ მუშაჯირთა შთამომავლების კომპაქტურ დასახლებებშიც (მარმარილოს ზღვისა და შავიზღვისპირეთის რეგიონებში²), რომელთა შესახებ ინფორმაცია წარმოდგენილია წიგნის ბოლო თავებში.

¹ ექვთიმე კოჭლამაზაშვილი, რა დღესასწაულია გარეგნობა? – ჟურნალი „ლიტერატურა და ხელოვნება“, 5-6, „მეცნიერება“, თბ., 1992.

² შავიზღვის რეგიონის ქართველთა ყოფისა და კულტურის შესახებ იხ. როლანდ თოფჩიშვილი, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული სამხრეთი საქართველო და ქართველები თურქეთში, თბ., 2017, გვ., 183-212.

ისტორიული მეხსიერების ფაქტები ნიგალის ხეობაში

ისტორიული ნიგალი რამდენიმე დიდი და პატარა ხეობისაგან შედგება: ქალაქი ართვინი, მისი მიდამოები (მამანმინდა, იშხაბილი, ცრია (სირია), ორჯოხი, მელო), ართვინიდან ბორჩხისაკენ მიმავალ გზებზე, ჭოროხის მარჯვენა ნაპირზე, განლაგებული ტრადიციული ქართული სოფლები: დოლისყანა, თოლგომი, აგლახა, სვეტი (ნიგალისხევი, სვეტი ბარი), ვარაჭკანი, ვაზრია, სინკოთი, კვარცხანა, ბეშავრი, ირსა, ახალდაბა, ადაგული, ებრიკა; ჭოროხის მარცხენა სანაპიროზე არსებული ხატილას ხეობა, თხილაძე, ქართლა, ორჯი, ტრაპენი, დამფალი, ავანა, ომანა, ნაძვია; აგრეთვე, დიდი ტრადიციული დასახლებაა ბორჩხა, ჩხალას ხეობა, მურულულის ხეობა, შუახევი, დევსქელის ხეობა, ბაგინის ხეობა, ხება, მარადილი, კატაფხიას ხეობა, ბელლევანისწყლის ხეობა.

ზემოთ დასახელებულ ხეობათაგან დღეისათვის ქართული იდენტობა და დედაენის ცოდნა თითქმის დაკარგულია ჭოროხის მარჯვენა სანაპიროს შემდეგ ისტორიულად ქართულ სოფლებში: ბეშავრი, კვარცხანა, სინკოთი, ვაზრია, ვარაჭკანი, სვეტი (ნიგალისხევი, სვეტი ბარი), აგლახა, თოლგომი, დოლისყანა. მარცხენა სანაპიროს სოფლებში: ომანა, ნაძვია, ხატილა (ხატილასწყალი), მამანმინდა, იშხაბილი, ცრია (სირია), ორჯოხი, მელო (მელოსწყალი), აგრეთვე, ჩხალისა და ბელლევანის ხეობებში, თუმცა, ყველა ჩამოთვლილ მხარეში ჯერ კიდევ არიან მოხუცები, რომელთაც იციან ქართული, ქართულია ტოპონიმთა უდიდესი რაოდენობა.

ქართული იდენტობა და დედაენის ცოდნა კარგადაა შემონახული ჭოროხის მარჯვენა სანაპიროს თემებში: ებრიკა, ადაგული, ირსა, ბეშავრი, კვარცხანა; ჭოროხის მარცხენა სანაპიროს თემებში: ორჯი, ტრაპენი, დამფალი, თხილაძე/თხილაზორი, ავანა, ქართლა; აგრეთვე, მთელ ბორჩხაში, ბორჩხის მიმდებარე ქართულ დასახლებებში: შუახევში, დევსქელში, ბაგინის ხეობაში, ხება-მარადილში, მურულულში, კატაფხიაში, რასაკვირველია, ზემო მაჭახელშიც (თუმცა იგი ისტორიულად ნიგალის ნაწილი არ ყოფილა). ზემო მაჭახელის შესახებ საუბარია წინა თავში.

ჩამოთვლილ ტერიტორიებზე, ისევე როგორც იმერხევსა (შავშათის რაიონში) და ტაოს ნაწილში (იუსუფელის რაიონში) – შესაძლებელია კომუნიკაცია ქართულ ენაზე და არასდროს დამჭირვებია თარჯიმანი.

ისტორიული ნიგალის ჩამოთვლილ დასახლებებში ვხვდებით ისტორიული მეხსიერების ბევრ ფაქტს.

ართვინსა და მის გარშემო მდინარე ჭოროხის მარცხენა და მარჯვენა ნაპირებზე არსებულ ტერიტორიას ქართული საისტორიო წყაროებით თავდაპირველად „ნიგალი“, ხოლო შემდგომ „ლიგანი“ ეწოდებოდა. „ლიგანის ხევი“ მოიცავდა ვრცელ ტერიტორიას ამჟამინდელ ართვინის ვილაიეთში (თურქეთის რესპუბლიკა) და მცირე ნაწილს დღევანდელი საქართველოს ტერიტორიაზე (ხელვაჩაურის რაიონის რამდენიმე სოფელს).

ჩვენამდე შემონახულ ქართულ საისტორიო წყაროებში ნიგალი პირველად იხსენიება ადარნასე ბაგრატიონიანთან დაკავშირებით, შემდეგ კი – სუმბატ დავითის ძის ქრონიკაში¹; ვახუშტი ბაგრატიონი რამდენიმეჯერ იხსენიებს ნიგალს „ლიგანის“ ფორმით, სხვადასხვა ისტორიულ სიუჟეტთან დაკავშირებით²; ასევე, „საქართველოს გეოგრაფიაში“ ვრცლად აღწერს ლიგანის საზღვრებს: „ჭოროხის მდინარის აღმოსავლეთის კიდეზედ, არს ართვანი, ქალაქი მცირე. მოსახლენი არიან ვაჭარნი. და ამ ართვანის სანახებითურთ, ვიდრე ერგეს საზღვრამდე, ჭოროხის ხეობის იმიერი და ამიერი ინოდების ლიგანის ხეობად. და არს ეს ლიგანის ხეობა“³.

ოსმალურ პერიოდში ლიგანის ხეობას „ლივანა“ დაერქვა და იგი ადმინისტრაციულად „ლივანას სანჯაყში“ შედიოდა. ოსმალურ წყაროებში ამ ტერიტორიას, ძირითადად, „ლივანა“ ეწოდებოდა და მხოლოდ იბრაჰიმ ფეჩევი „ლივანას“ სახელით მოიხსენიებს⁴.

ექვთიმე თაყაიშვილის აზრით, „კლარჯეთში შედიოდა თვით კლარჯეთი, ვინრო მნიშვნელობით ამ სახელისა, შავშეთი, იმერხევი, ნიგალისხევი და, უნდა ვიფიქროთ, აჭარაც. ნიგალისხევი განცალ-

¹ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955.

² ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, თბ., 1973, გვ., 129; 249; 696.

³ ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია), თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941, გვ., 136.

⁴ იბრაჰიმ ფეჩევი, ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თბ., 1964, გვ., 102.

კევებული ხევი კი არ იყო, არამედ ეს სახელი ეწოდებოდა თვით ჭოროხის ბასეინის ნაწილს, თვით ჭოროხის ხეობას, რომელიც დაახლოებით უდრიდა ართვინის „ოკრუგის“ ტერიტორიას და შეიცავდა ორივე ნაპირს ჭოროხის მდინარისა... სახელი ლიგანისხევი ოსმალებმა ლივანე-დ ანუ ლივანა-დ შეცვალეს... კლარჯეთში შედიოდა კიდევ ეგრი... ეს უდრის ეხლანდელს სოფელ ერგი-ს ანუ ერგეს, ჭოროხის პირზე, ათი კილომეტრის სიშორით ზღვიდან. ამ ადგილას ჭოროხი გამოდის ვიწრო ხეობიდან, ქმნის ფართო კალაპოტს და მიმდინარეობს კახაბერიის დაბლობში. აქ თავდებოდა ნიგალის ხევი და იწყებოდა ეგრი¹.

ზაქარია ჭიჭინაძის მიერ შეკრებილი მასალით, „ართვინს იქით კი, ანუ ბერთას სამზღვრიდან კლარჯეთი დაიწყებოდა. დღეს აქეთ კლარჯეთის ხსენება არავინ იცის, ყველა ლივანას უწოდებს ამ ადგილებს. ყველა ეს ადგილები ძველად საქართველოს მკვიდრს საკუთრებას შეადგენდა; აქ ქართველთ ტომით იყო მოფენილი, ლივანის დაბა, ართვინიც, ქართველთა მეფეთაგან იყო გაკეთებული; ეს ადგილები ძველადვე დაადგა წარმატების გზას, აქაურნი ქართველნი ადრიდგანვე შეეჩვივნენ მნიგნობრობას, ხელოსნობას, მეცნიერების მიყოლას და ღვთისმეტყველებას... ამათ დიდხანს იბრძოლეს ქართველების გულისთვის პირისპირ ოსმალებთან, მაგრამ უკანასკნელ ესენიც იძლივნენ“².

სახელწოდებები „ნიგალი“, „ლიგანი“, სამწუხაროდ, გამქრალია ადგილობრივ ქართველთა ისტორიული მეხსიერებიდან, თუმცა, სასიხარულოა, რომ ჩვენი დროისათვის იქაური დაინტერესებული ქართველები, რომლებიც კითხულობენ ქართულ სამეცნიერო ნაშრომებს, ცდილობენ ამ ტერმინის გაცოცხლებას. ანუ, სახეზეა ისტორიის რეპრეზენტაციის პროცესი – ისტორიული ნარატივებიდან მომდინარე ცოდნის აღდგენა თანამედროვე ყოფაში.

ქართული წყაროების მიხედვით, ტაო-კლარჯეთის ეს ნაწილი ეპარქიულად ანჩელ ეპისკოპოსს ექვემდებარებოდა. „ანჩელის სამწყსო: სამწყალს აქეთი სანცხას და ოპიზას შუა დახატულა, იმას ქვემოთი ნიგალის ხევი, გაღმა და გამოღმართი გონიას სამზღურამდინ“³.

ისტორიული ნიგალის/ლიგანის ერთი მცირე ნაწილი ამჟამადაც

¹ ექვთიმე თაყაიშვილი, სამუსულმანო საქართველო, დაბრუნება. მრავალტომეული ტ. I. თბილისი (რედ გ. შარაძე), 1991, გვ., 197-199.

² ზაქარია ჭიჭინაძე, ქართველთა გამუსლიმება, თბ., 2004, გვ., 17.

³ დიმიტრი ბაქრაძე, არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში (ატლასითურთ), ბათუმი, 1987, გვ., 75-76.

საქართველოს რესპუბლიკის ფარგლებში, ხელვაჩაურის რაიონშია, მოქცეული: ზედა კირნათი, მაჭახლისპირი, გვარა, შუშანეთი, კობალეთი – მდინარე ჭოროხის მარჯვნივ, ქვემო მარადიდი, მირვეთი, დაბლავეთი – ჭოროხის მარცხენა სანაპიროზე¹.

მკვიდრ ნიგალელთა შორის დიდი ადგილი უკავია ტკივილიან მოგონებას იძულებით გათიშული ქართული სოფლების შესახებ, მაგალითად, მარადიდელ ქართველებში.

ლიგანის ხეობა და ქალაქი ართვინი აღწერილია გიორგი ყაზბეგის ნაშრომში „სამი თვე თურქეთის საქართველოში“. გიორგი ყაზბეგმა ისტორიული საქართველოს ამ ნაწილში იმოგზაურა 1874 წელს. ამ დროისათვის ისტორიული ნიგალის ხობას უკვე „ლივანა“ ერქვა. „ჭოროხისა და არტანუჯ-ჩაის შეერთების წერტილში გზა მკვეთრად უხვევს ჩრდილოეთისაკენ და ჭოროხის მარჯვენა ნაპირის გაყოლებით მიდის... შორს მდინარის მარცხენა ნაპირზე, მიდამოების ნაცრისფერ ფონზე მედიდურად მოსჩანს მწვანე მინდორი – ესაა სოფლების – ცრიასა და ორჯოხის ბაღები. გამცილებელმა აგვიხსნა, რომ ამ სოფლებში ლივანის საუკეთესო ყურძენი ხარობსო. ჩრდილოეთით, ერთი საათის სავალზე ჩვენ შევჩერდით ოქროსწყალის სადგომში. აქედან ჩვენს წინ გადაიშალა ართვინის მოქათქათე სახლები. ყოველ ნაბიჯზე სულ უფრო ხშირად ვხვდებოდით ურმებს. მალე მივალნიეთ მუშათა ქალაქს, რომელიც წარმოდგენილია თურქეთის არმიისათვის ჩვეულ კონუსისებრ კარვებით. ამას იქეთ ახალი გზით გასავლელი აღარაა. ჩვენ ძველ გზაზე გადავუხვიეთ და მკვეთრი დაღმართით ართვინისაკენ გავნიეთ... ჩვენსა და ქალაქს შორის მდორედ მიედინებოდა მღვრიე ჭოროხი... ართვინის ხიდის თალის ერთი ბოლოთი ეყრდნობა დაკიდული კლდის ძირს, რომელზეც ძველი კოშკი დგას. თვით ხიდი სამი ნაბიჯის სიფართისაა და მკვერივი ფიქალის ფილებითაა დაფენილი. ხიდს იქეთ ზეთისხილის ხეებს შორის იწყება ძალზე მკვეთრი აღმართი, რომელიც ვიწრო და ჭუჭყიანი ქუჩებით ქალაქში შედის. ჩვენ ართვინის ცენტრის ყავახანაში, ჭოროხის ხიდიდან 1500 ფუტით მაღლა გავჩერდით².

1878 წელს ოქტომბერ-ნოემბერში ისტორიული ნიგალი შემოიარა ევგენი ვეიდენბაუმი (1845-1918). ევგენი ვეიდენბაუმის მოგზაუ-

¹ იური სიხარულიძე, ნიგალი (ლივანა), საისტორიო გეოგრაფიის საკითხები, ბათუმი, 1985. ეთერ ბერიძე, ნიგალი (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული და ლინგვისტურ-ტოპონიმიკური ასპექტები), თბ., 2009, გვ., 9.

² გიორგი ყაზბეგი, სამი თვე თურქეთის საქართველოში. ბათუმი, 1995, გვ., 107.

რობის დროისათვის ართვინის მხარე უკვე შეერთებული ჰქონდა რუსეთის იმპერიას. მან აღწერა ისტორიული ლიგანის ბევრი ადგილი.

ისტორიული ნიგალის შესახებ მნიშვნელოვანი ინფორმაციაა (1879 წლის) დაცული სოლომონ ასლანიშვილი-ბავრელის წერილებში. სოლომონ ასლანიშვილი-ბავრელი (1851-1924 წწ.) 1878 წლიდან, რუსეთ-ოსმალეთის ომის დასრულების შემდეგ ჯერ არტაანის, ხოლო შემდეგ არტანუჯის ფოსტა-ტელეგრაფის მუშაკი იყო. სოლომონ ასლანიშვილი-ბავრელი 20 წლის განმავლობაში ცხოვრობდა ამ მხარეებში. საგულისხმოა, რომ მან არტანუჯელი ქართველებისათვის კერძო სკოლა გახსნა და ქართულს ასწავლიდა¹. მის მიერ აღწერილი 1879 წლის ართვინი შემდეგი სახისაა: „ლიგანის დედაქალაქად ითვლება ართვინი. ართვინი დგას ჭოროხის მარჯვენა მხარესა და გამოჭიმულია ერთი მაღალი მთის კალთაში. ის განიყოფება შვიდ მაჰლად შემდეგი სახელებით: საიფეთი, დარა-მაჰლა, ორთა-მაჰლა, დუზ-მაჰლა, სასაფლაო, კორზა და კოლოს მთა. ხიდის თავიდგან, რომელსაც აქაურები ხიდი-გლუხს უძახიან, ადის ერთი უშველებელი აღმართი; ამ აღმართით ასვლა არა თუ კაცს, კარგ ცხენსაც გაუჭირდება. აქეთა ნაწილი ამ ქალაქისა იწყობა ამ აღმართის თავიდან. სანამ ქალაქში ახვიდოდეთ, მარჯვენა მხარეს კლდეზედ ნახავთ ძველს ციხეს. ქალაქში შეხვალთ და ვერაფერს ვერ დაინახავთ ორლობის გარდა. ქუჩები ვიწროა, სახლები ერთმანეთზე მიკრული. ართვინი რომ ვაკე ადგილას იყოს მდებარე, მაშინ იმის სამ-ოთხ სართულიანი სახლები შეადგენდნენ მშვენიერს ევროპიულს ქალაქს. ამნაირი ერთმანეთზე გამჯდარი სახლების შუა ცხვირში დაგეცემათ მშვენიერი ზამბახის სუნი... ჰავა ართვინში ჩინებულია – ზაფხულში გრილა და ზამთარში ცხელა. ჰაერის სიგრილე და სიმთელე ჭოროხის ღელის ბრალია. აქ მუდამ ჰაერის მოძრაობაა“².

ჟან მურიეს მასალით (1884), „ართვინის შესასვლელთან ძველი ლამაზი ხიდია. ქალაქი თავისი დანგრეული ხიდით ტერასებზეა გაშენებული და ჭოროხის მარცხენა ნაპირზე სართულებად არის აღმართული ზეთისხილისა და ღელვის ხეების მშვენიერი ტყის ახლოს. მთავარ ქალაქს სამი გარეუბანი აკრავს (კალფა, კაიპერტი, კარტზული)“³.

ზემოთ დასახელებულ ავტორთა ნაშრომებში აღწერილია ისტო-

¹ სოლომონ ასლანიშვილი-ბავრელი, 2008, იქვე, გვ., 20.

² სოლომონ ასლანიშვილი-ბავრელი, წერილები „ოსმალის საქართველოზე“, თბ., 2008, გვ., 114-115.

³ ჟან მურიე, ბათუმისა და ჭოროხის აუზი, ბათუმი, 1962, გვ., 45.

რიული ლიგანის სხვა მხარეებიც. გიორგი ყაზბეგის 1874 წლის მასალით, ართვინიდან ბორჩხამდე ჭოროხი მიედინება კლდოვან კედლებს შორის, რომელთა გვერდით მოჩანს კარგი ტყეები და მრავალი სოფელი. მდინარის ნაპირზე ჩვენ დავთვალეთ 6 სახერხი, 6 აგურ-კრამიტის და ერთი კირის ქარხანა. ამ მასალების მთელ მარაგს ბათუმი ლივანიდან ლებულობს. „გარეგნულად ბორჩხა სოფელს არ ჰგავს. აქ 80-მდე კოხტად აშენებული სახლია, რომელთაც არავითარი ხის სამეურნეო მინაშენი არა აქვს. რქიანი პირუტყვი და ცხენი აქ სულ არ არის. ყველა მცხოვრები ნავთმშენებლობას, მენავეობას და თიხის ჭურჭლის დამზადებას მისდევს. მცხოვრებთაგან არავინ თესავს და მკის, რის გამო პურის მთელ მარაგს ფულით ყიდულობენ. ყველა ოჯახს აქვს თავისი ნავი, რომელიც სასაპალნე და შესაბამელ პირუტყვს ცვლის. ჩვენ ვნახეთ რამდენიმე სახელოსნო, სადაც თიხის ჭურჭელს ამზადებენ. ერთ სახლში მუშაობენ მამა, შვილი და შვილიშვილი, რომლებმაც ჩვენს თვალწინ ხელით, დაზგის დახმარების გარეშე გამოძერწეს რამდენიმე ჭურჭელი... ჭოროხის სანაპიროს მცხოვრებლები სუფთა ქართულს ლაპარაკობენ. ისინი ლამაზი ტიპით და კარგი გონებრივი თვისებებით გამოირჩევიან. ეს ქვეყნა ოდითგანვე სუფთა ქართული რასის აკვანს წარმოადგენდა და ახლა, ბედის უკურომართობის მიუხედავად, შეინარჩუნა თავისი ძველი ღირსებები“¹.

გიორგი ყაზბეგი საინტერესო ინფორმაციას გვანდის ჩხალას ხეობის მოსახლეობის შესახებაც: „ამ მხარის მცხოვრებლები თავისთავს ლაზებს, უფრო ხშირად ჭანებს უწოდებენ. მეზობელთაგან თურქები მათ ლაზებს, ხოლო აჭარლები და შავშები ჭანებს ეძახიან“².

გიორგი ყაზბეგის დროის (1874 წელი) სტატისტიკით, შემდეგი სურათი იკვეთება: „ხოფის სამუდირო მოიცავს ზღვის სანაპიროს სოფელ მაკრიალიდან პირონიტის კონცხამდე და სამკუთხოვან სივრცეს, რომელიც ამ ნაპირსა და ბორჩხას მიდამოებს შორის არის მოქცეული. ამ ფართობზე გაფანტულია 21 სოფელი, 1500 კომლი... ხოფელი ლაზების ენა თითქმის არ განსხვავდება მეგრულისაგან, მათი ჩაცმულობა იგივეა, რაც გურულებისა და აჭარლებისა. სარწმუნოებაა მხოლოდ მაჰმადიანური“³.

ევგენი ვეიდენბაუმი, გიორგი ყაზბეგისაგან განსხვავებით (რომელიც შავშეთიდან გადმოდის ისტორიულ ნიგალში), მოგზაურობას ინ-

¹ გიორგი ყაზბეგი, 1995, იქვე, გვ., 116.

² გიორგი ყაზბეგი, 1995, იქვე, გვ., 118.

³ გიორგი ყაზბეგი, 1995, იქვე, გვ., 125.

ყებს ქვემო მარადიდდიდან. იგი ჯერ ზემო მარადიდში გადადის. ზემო მარადიდიც „ჭოროხის მარცხენა მხარეს მდებარეობს. მარჯვენა ნაპირზე პირდაპირ წყლის თავზე კიდია ხიდის ნარჩენები. ხუთვერსიან რუკაზე ეს ხიდი შეცდომით ნარჩენებია სოფელ ხებასთან... ერთთაღიანი ხიდი, ალბათ, მხოლოდ ფეხით მოსიარულეთათვის იყო გაკეთებული კოჭებისაგან, რომლებიც საფეხურების მსგავსად ერთმანეთზე ეწყო ორივე ნაპირზე. ხეებზე ბევრი ვაზია ასული... სოფელ ზემო მარადიდიდან ჩვენს მოსასალმებლად ჩამოვიდა ადგილობრივი უბნის უფროსი აჰმედ-ეფენდი, პატარა, ჯმუხი, ხანში შესული მამაკაცი, ტიპური ქართული ცხვირით“¹.

ბორჩხისა და მურღულის ხეობის მცირედ დახასიათებას იძლევა სოლომონ ბაველი-ასლანიშვილიც: „ბორჩხა არტანუჯზე მოზრდილი დაბაა. იქმნება სამასი კომლი მცხოვრებლები. ლაპარაკობენ ქართულს... სანანილოს უფროსად არის მარადიდელი ბეგი – მამად-ალა. ქართული იცის კარგათა... ბორჩხის ზეიდან ძევს მულღურის ღელე-ხეობა. ეს ხეობა შესდგება ოცდახუთის სოფლისაგან... ბორჩხა ძევს ფერდობა ადგილას. აქვს საამური გრილი და სალი ჰავა. აქ აკეთებენ მშვენიერ ქვევრებს; მსურველს შეუძლია დაიბაროს. ადგილობრივ ღირს ხუთ ყურუშათ, მოტანა ელირება ათ მანეთად. ბორჩხა თავის მაზრის საბაზრო ადგილია. პარასკევობით გროვდებიან ჭოროხის გაღმა, მინდორ ალაგას სოფლის ხალხი დიდი ალემ-მიცემა იმართება – სიმინდისა, ქალამნისა, ქოთან-ქვევრებისა...“².

XIX საუკუნის 70-იანი წლებისათვის ქალაქ ართვინის მოსახლეობის ძირითადი ნაწილი ოფიციალურად არაქართველად იწერებოდა ოფიციალურ დოკუმენტაციაში, მაგრამ მუსლიმებად მითითებულთა შორის თითქმის ყველა ქართველი უნდა ყოფილიყო, ასევე, სავარაუდოა, რომ კათოლიკე და გრიგორიანი მოსახლეობის ერთი ნაწილი ეთნიკურად ქართველი იქნებოდა³

საინტერესოა ამავე, 1874 წლის ქალაქ ართვინის რელიგიური სიტუაციის აღწერილობაც: „სულ ქალაქში 2000 სახლია, რომელთაგან 100-მდე სომეხ გრიგორიანელებს, ხოლო 600 სომეხ კათოლიკეებს, დანარჩენი მაჰმადიანებს ეკუთვნის“⁴.

¹ ევგენი ვეიდენბაუმი, 2005, იქვე, გვ. 50.

² სოლომონ ასლანიშვილი-ბაველი, 2008, იქვე, გვ., 89-90..

³ როლანდ თოფჩიშვილი, ქართველთა რელიგიურ-კონფესიური ჯგუფები, – საქართველოს ეთნოგრაფია/ეთნოლოგია, რ. თოფჩიშვილის ს აერთო რედაქციით, თბ., 2010, გვ., 96-105.

⁴ გიორგი ყაზბეგი, 199, იქვე, გვ., 109.

გიორგი ყაზბეგმა დაათვალიერა ართვინი და შეეცადა რელიგიური სიტუაციის უფრო ღრმად გარკვევას: „ქალაქის დათვალიერება ეკლესიით დავიწყეთ. ჩვენთან ყველაზე ახლოს იყო გრიგორიანული. იგი 60 წლის წინ ძველის ნანგრევებზე აუშენებიათ. ეკლესიაში ჩვენ მნიშვნელოვანი ვერაფერი ვნახეთ, გარდა ერთი ქართული სახარების ხელნაწერისა. ეს ძალზე ძველი წიგნი მოიცავს ფსალმუნებსა და ძველ ქართულ ქორონიკონს. წიგნს გვერდებზე აქვს მოგვიანო პერიოდის მინანქრები... სახარებაზე ვერცხლის ძეწკვით მიმაგრებულია ვერცხლისავე ჯვარი, რომელზეც არის ნახევრადწაშლილი ქართული წარწერა... „დ მარია“. ჩვენ ვერ შევძელით დანვრილებით გავცნობოდით ამ წიგნს, რადგანაც გადანყვეტილი გვექონდა მისი შეძენა. ვერ ვიყიდეთ. მღვდელმა გვითხრა, მართალია, ეს წიგნი მას არ სჭირდება, მაგრამ ეკლესიიდან მისი გაცემის უფლება არა აქვს, თუ სტამბოლიდან არ მისცემენ ნებართვას...“

ზემოთმოტანილი ინფორმაცია მრავალმხრივაა საგულისხმო: ბუნებრივია, ქართული სახარება მართლმადიდებელ ეკლესიაში იქნებოდა დაცული, მრევლის კონფესიურობის შეცვლასთან ერთად, ჩანს, ეკლესიაც სომხურ-გრიგორიანულად გადაკეთდა, რისი არაერთი მაგალითიც გვაქვს თბილისში, სამცხესა და ჯავახეთში, ასევე, ტაო-კლარჯეთში. ამ აზრს ამყარებს გიორგი ყაზბეგის შემდეგი ინფორმაცია: „სომეხ-გრიგორიანი ხუცესისაგან ჩვენ გავიგეთ, რომ ზოგჯერ ართვინში ძველი სახარების წასაკითხად მოდის ერთი ქართველი მღვდელი, რომელიც პარხლის მახლობლად, ქალაქიდან 20 საათის სავალზე ცხოვრობს. იქ ჯერ კიდევ არის რამდენიმე ქართული ოჯახი, რომლებიც მართლმადიდებლურ აღმსარებლობას მისდევენ“¹.

მოგვიანებით გიორგი ყაზბეგი ტაოში გადადის და მოგვითხრობს პარხლისწყლის ეთნიკურ ქართველთა შორის ჯერ კიდევ მცხოვრებ ქრისტიანთა შესახებ: „აქ, საყოველთაო მაჰმადიანობის პირობებში, შემორჩა მართლმადიდებლური აღმსარებლობის რამდენიმე ქართული ოჯახი. ეს ფაქტი სრულ ყურადღებას იმსახურებს. ქრისტიანული აღმსარებლობის ოჯახთა რიცხვი ხუთს უდრის, მაგრამ, ამბობენ, რომ აქ კიდევ არის 80-მდე ფარული ქრისტიანი, აქაურ ქრისტიანულ თემს ჰყავს თავისი მღვდელი, რომლის ხარისხი ლებრაძეთა გვარის სამემკვიდრო საკუთრებად დარჩა. ამ გვარის ახლანდელმა წარმომადგენელმა, 60 წლის მღვდელმა თავისი სამწყსო უკვე გადასცა თავის შვილს, რომელიც ხელდასხმულია ახალციხეში. სამწუხაროდ, მა-

¹ გიორგი ყაზბეგი, 1995, იქვე, გვ., 112.

მა-შვილი მცირე მცოდნენი არიან, ამიტომ ვერ შეძლეს ჩვენთვის რაიმე საინტერესო ეცნობებინათ“¹.

ევგენი ვეიდენბაუმის დაკვირვებით, 1878 წლისათვის „ზოგიერთ ადგილის მკვიდრთ ბრწყინვალე დღესასწაულის წინ ჩვეულებად აქვთ უძველესი ეკლესიების ნანგრევების მონახულება და იქ ანთებული სანთლების დადგმა“².

ევგენი ვეიდენბაუმი ართვინში სომეხთა ეთნიკური ჯგუფის ჩასახლების ისტორიის შესახებ მოგვითხრობს, რომ „ართვინელი სომეხები სრულებით არ იცნობდნენ თავიანთ ისტორიას. მხოლოდ ის გვითხრეს, რომ წარმოშობით არიან ... ანისიდან; შემდეგ დასახლდნენ მურ-ლულის-წყალზე, ხოლო აქედან გადავიდნენ ართვინში“³.

ბუნებრივია, ევგენი ვეიდენბაუმის მასალა განამტკიცებს სომეხთა ართვინში გვიანი შუასაუკუნეების მიწურულს მოსულობის აზრს. სწორედ ამ დროიდან მიმდინარეობს სომეხთა მიერ ქართული მართლმადიდებელი ეკლესიების სომხურ-გრიგორიანულად გადაკეთება.

განსაკუთრებით საგულისხმოა ევგენი ვეიდენბაუმის დაკვირვება და რეკომენდაცია რუსეთის იმპერიის სახელმწიფო მოხელეებისადმი: „იქ, სადაც თურქულს ვერ გებულობენ (ჯერ კიდევ არის ასეთი ადგილები), რასაკვირველია, ხმარებაშია ქართული ენა. მაგრამ იქაც, სადაც ხალხისთვის თურქული გასაგებია, ოფიციალურ ენად, მე მგონი, უნდა იყოს ქართული. არ უნდა გავიმეოროთ ის შეცდომები, რაც დაეშვეით, 1829 წელს ახალციხის მაზრის შემოერთების შემდეგ. მაშინ ჩვენ არ ვიცოდით, ან დაგვაინწყდა, რომ ამ მაზრაში ბევრი გამუსლიმებული ქართველი იყო, მათ თურქებად მივიჩნევდით და მიემართავდით თურქულად“⁴.

რასაკვირველია, ევგენი ვეიდენბაუმის რეკომენდაცია არ იქნა გათვალისწინებული ხელისუფლების მიერ. მთელი იმ ხნის განმავლობაში (1918 წლამდე), რაც რუსეთის იმპერია აკონტროლებდა ისტორიული ტაო-კლარჯეთის ამ ნაწილს, ხელისუფლებას არაფერი გაუკეთებია ადგილობრივი მოსახლეობის, მუსლიმ ქართველთა კულტურის გადარჩენისა და ქრისტიან ქართველებთან ინტეგრაციისათვის.

ლიგანის ხეობის გამუსლიმების ისტორიის შესახებ მოთხრობილია ზაქარია ჭიჭინაძის წერილებში. ერთ-ერთი ჩანანერის მიხედვით, „არ-

¹ გიორგი ყაზბეგი, 1995, იქვე, გვ., 146-147.

² ევგენი ვეიდენბაუმი, ბათუმიდან ართვინამდე (მგზავრის ჩანანერები), თბ., 2005, გვ., 54.

³ ევგენი ვეიდენბაუმი, 2005, იქვე, გვ., 68.

⁴ ევგენი ვეიდენბაუმი, 2005, იქვე, გვ., 54.

თვინელნი დიდად მაგრობდნენ და ამიტომ ოსმალოსაგან დიდძალი ჯარის კაცი იქმნა მოგზავნილი და ამ ჯარის კაცებმა ქრისტიანობის გულისთვის 1400 ქართველს მოსჭრეს თავი და ეს თავები ჭოროხში ჩაყარესო. აქეთ ბევრ მოხუცებულთ ახსოვთ გაგონილი ამბავი, რომ ქრისტიანობის გულისთვის ერთ დროს ქართველთ 1400 კაცს მოსჭრეს თავიო. მოხუცებულთა ფიქრით ეს უნდა მომხდარიყო 1740 წლებში¹. XIX საუკუნის 40-იან წლებშიც კი თხილადის თემის მოსახლეობის ერთი ნაწილი ქრისტიანობას ინარჩუნებდა.²

ზაქარია ჭიჭინაძის მასალებში არის ინფორმაცია მაკრიალის (დღევანდელი ქემალფაშა) ციხის ტერიტორიაზე ქართველთა მონამებრივი აღსრულების შესახებაც: „მოვიდნენ ჯალათები და მტკიცე ქართველი ქრისტიანები მიიყვანეს მაქრიალის ციხის თავ-საკვეთთან, და ყველას მოსჭრეს თავები, მერე ტანი ზღვაში გადაჰყარეს; და თავებს კიდევ სარებზედ აგებდნენ და ახმობდნენ სხვა - და - სხვა ადგილებში შესვლის დროს ქრისტიანი ქართველების შესაშინებლად“³.

ზაქარია ჭიჭინაძის მიერ შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალით, მურღულულებსაც დიდი წინააღმდეგობა გაუწევიათ ოსმალებისათვის. მურღულულები, რომლებიც 1790 წლამდე ვერ დაუმორჩილებია დამპყრობელს, თავიანთ პატრონად მხოლოდ თამარ მეფეს აღიარებდნენ, „ეს ქვეყანა თამარ დედოფლის არის, ამას ვერა სახელმწიფო ვერ აიღებს“ – აი, ეს პასუხი გაუციათ მათ ოსმალებისათვის. სისიხლისმღვრელი ბრძოლები წლობით გაგრძელებულა, საბოლოოდ მურღულის ხეობაც დაუპყრია მტერს და დაუნყია ქრისტიანობის აღმოფხვრა. გარეგნული მუსლიმობის საფარქვეშ ადგილობრივ ქართველთა ერთი ნაწილი ფარული ქრისტიანი ყოფილა: „1840 წელს ოსმალთ დიდის მეცადინეობით შეიტყვეს, რომ მურღულში ... ქართველები ქრისტიანობდნენ... ქრისტიანების რიცხვი აღმოჩნდა სოფელს გველეში, თხილაზორში, ძანცულას, თასმალოს და რამდენიმეც სხვა სოფელში... ქრისტიანობას ესენი ასრულებდნენ ღამე: მათ ერთი ოთახი ჰქონდათ ამორჩეული, ეს ოთახი ერთი მოსახლის ქვეშ იყო გაკეთებული, სარდაფივით, დანიშნულს დროს, ამ ოთახში გროვდებოდნენ და აქ ღოცულობდნენ ქრისტიანულად. ამათ ჰყავდათ მღვდელი; ეს მღვდელი ტრაპიზონში იყო ნაკურთხი, ბერძნის ეპისკოპოზისაგან. ეს მღვდელი დღისით ნამდვილი მუსლიმანი იყო და

¹ ზაქარია ჭიჭინაძე, 2004, იქვე, გვ., 21.

² ზაქარია ჭიჭინაძე, ქართველთა გამაჰმადიანება ანუ ქართველთა გათათრება, ტფ., 1915, გვ., 32-36.

³ ზაქარია ჭიჭინაძე, 2014, იქვე, გვ., 77-78.

ლამე ქრისტიანი, ერის კაცის ტანთ-საცმლით იარებოდა ხალხში, სალოცავს ოთახში კი იგი ფილონით შეიმოსებოდა... მღვდელი საეკლესიო ნივთებსაც ინახავდა, ბარძიმ ფეშხუმს; სამთლემსაც აკეთებდნენ, სამთლებს შიშის გამო ვერ ანთებდნენ... სხვა რამ საეკლესიო ნივთებიც პქონიათ, ნამეტურ ძველი ხატები, მაგრამ ყველა ესენი მათ სწყობიათ სალოცავ ოთახის ერთს დოლაბში, რომლის კარებიც კედელში ისე ოსტატურად ყოფილა ჩატანებული, რომ ...უცხო კაცი იმას ვერას შეატყობდა. საიდუმლო ქრისტიან-ქართველები საიდუმლო ლოცვას გარდა მცირედ კარშიაც ქრისტიანობდნენ. მაგალითებრ, შობა ღამეს ამათ იცოდნენ „ალილოს“ თქმა: პატარა ბიჭები ერთად შეიკრიბებოდნენ და აქა-იქ ქართველებთან „ალილოს“ ძახილით წავიდოდნენ; ოსმალთა მოლა-ხოჯები კი ასე ჰფიქრობდნენ, რომ ვითომც ბავშვები მღერიანო. ქართველნი ყველა ქრისტიანთ დღესასწაულებსაც იგონებდნენ ხოლმე და ნამეტურ უქმობდნენ შობას, აღდგომას, წყალკურთხევას, ახალ წელიწადს და ელიაობას, ქრისტიანულ მარხვასაც ინახავდნენ. საიდუმლო ქრისტიან ქართველებს ერთი ჭანელი ხოჯა და ერთი მოლა გადაეკიდა: ესენი დიდის ოსტატობით ადევნებდნენ მათ თვალყურს და უკანასკნელ დარწმუნდნენ ქართველთა ქრისტიანობაზე, ამიტომ მათ საჩქაროდ დააბეზლეს ქართველნი. ოსმალთა სასულიერო მთავრობამ მალე კაცები გამოგზავნა... საიდუმლო ქრისტიანე ქართველები სიკვდილით იქნენ განკითხულნი... ოსმალთ მოსძებნეს სამლოცველო ოთახიც... წიგნებს ცეცხლი მისცეს და დასწვეს, ოქრო-ვერცხლის ხატები თვით წაიღეს და დაჰყიდეს.. ასე და ამ გვარად მოსპეს ოსმალებმა მურღულში ქრისტიანობა... „ალილოს“ თქმა მურღულში ... 1870 წლებამდის სცოდნიათ. შობა ღამეს თურმე ესენი ამ ლოცვით დაივლიდნენ და მიულოცავდნენ იმ ქართველთ ოჯახებს, სადაც ასეთი მილოცვა მოსწონდათ. ჩვეულებათ შერჩათ კიდევ საღვთოს დაკვლა და წითელი კვერცხების შეღებვა¹.

გამუსლიმების ისტორიის ეტაპები მხოლოდ ფრაგმენტული სახით არის შემონახული აქაურ ქართველთა ისტორიულ მეხსიერებაში, თუმცა, თითქმის ყველგან ადასტურებენ, რომ ქართველები დიდხანს ინარჩუნებდნენ ქრისტიანობას. ნიგალის ხეობის ამ ნაწილში ჯერ კიდევ შემონახულია მრავალი ნაეკლესიარი. მურღულის მასალა: „წისქვილის ღელე ქილისედან მოდის, ჩეფეთა უკანაა, სახელი დამრჩალა ქილისე. მიორე მხარესაც არის წისქვილის ღელე, ისიც ქილისიდან მოდის. ქილისეების უკან ხოფაა, არხავია. იქ ქვები იყო აქედან იქა

¹ ზაქარია ჭიჭინაძე, ქართველთა გამაჰმადიანება ანუ ქართველთა გაათარება, ტფ., 1915.

დენი გავიტანეთ, ანტენა იყო, ახლა მადენში დადგეს ანტენა „...კორიდეთი კალოს სერზე ყოფილა ქილისე, მაგრამ მე არ მინახავს. გალმა გორას ქვეშაც ყოფილ ქილისე, ჭუბუნა ჰქვია, მე იქ წასული არ ვარ“.

მურლულის ერთ-ერთ სოფელში მცხოვრებთა ძველ გვარად ყარამანლები დასტურდება. „ჯვანის მერე ქამელეთია, არიან ქართველები, ყარამანლებია გვარად“. პარხლისწყლის ხეობის ხევის თემში კი არის სოფელი „ყარამანლები“. ცნობილია, რომ ოსმალურ პერიოდში ორთოდოქს ქრისტიანებს „ყარამანიელებს“ უწოდებდნენ¹. შესაძლოა, სოფლის სახელი ტაოში და გვარის სახელი მურლულში სწორედ აქედან მომდინარეობდეს და ეს სახელი შეერქმეული იყოს რელიგიური აღმსარებლობიდან გამომდინარე. საგულისხმოა, რომ სოფელ ყარამანლების გვერდით მდებარე სოფელს „ხუციკარი“ ჰქვია.

ხებაში, სოფელ ზენობანში, სოფლის განაპირას ნაეკლესიარია, „ძველია ზენუბანი, ამის ზევით არის ნეკნესია, გაბრიეთური ჰქვია. კონტისხევიდნ ადის გ ზა კინწყურეთში“.

ზემო მარადიდის დიდი ეკლესიის ადგილზე ჯამეა აგებული, მაგრამ მოსახლეობას ახსოვს, რომ აქ ნაეკლესიარია.

ბაგინისწყლისხეობაში სოფელ „ბაგინის ქილისა დანგრეულა 50 წელია, კედლები იყო უნინ“.

სავარაუდოა, რომ ქართველთა ერთი ნაწილი გაკათოლიკდა, ზოგიც მონოფიზიტი გახდა. მსგავსი ფრაგმენტული ცოდნა შეკრებილია რამდენიმე ხეობაში. გრეგორიან ქართველთა საცხოვრისის აღმნიშვნელად ამა თუ იმ თემში ტოპონიმები „სომეხთა“, „სომეხეთი“ და სხვ. ჩამოყალიბებულა².

საგულისხმოა, რომ XIX საუკუნის აღწერილობებისა და ქალაქ ართვინში მცხოვრებ კათოლიკეთა და სომეხთა დახასიათებისას იკითხება მათი ქართული წარმომავლობის ამსახველი ინფორმაცია³.

¹ ნოდარ შენგელია, მონოგრაფია XV-XVI საუკუნეების ტრაპიზონის სანჯაყის სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობის შესახებ, – კრ. ქართული დიპლომატია, ნელინდელი, 12, რედ. რ. მეტრეველი, თბილისი, 2005: 542-543.

² როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, იმერხევი, 2006-2010.

³ როზეტა გუჯეჯიანი, თამარ მეფის ხატება სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტრადიციულ ყოფაში. ქართულ-თურქული კულტურული პარალელები I. გვ. 16-28. თბ., 2009. როზეტა გუჯეჯიანი, ეთნიკურ ქართველთა თანამედროვე ყოფა და კულტურა (თურქეთის რესპუბლიკა), – კრ., ინტერდისციპლინარული არქეოლოგია, I, 2011 წლის შემოდგომა. თბ., 2011; გვ., 130-146. როზეტა გუჯეჯიანი, პარხლისწყლის ხეობის ეთნიკურ ქართველთა ტრადიციული ყოფა და კულტურა (თურქეთის რესპუბლიკა, იუსუფლის რაიონი), – საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე, მეორე (47-ბ), თბ., 2011. გვ., 409-432.

ქართველთა დედაენის გავრცელების შესახებ გიორგი ყაზბგი შემდეგ ინფორმაციას გვანდის: „ქართული ლაპარაკი ართვინში იშვიათია, სამაგიეროდ გარეუბნებში თითქმის ყველა ქართულად ლაპარაკობს“¹.

ადგილობრივ ქართველთა შორის შემონახული ყოფილა მატერიალური კულტური ძეგლების აგებასთან დაკავშირებული ისტორიული ცნობები. მიუხედავად იმისა, რომ ადგილობრივთა შორის ქალაქ ართვინისა და მის მიმდებარე ხეობებში შემონახული ისტორიული გადმოცემები, ამბები, ხშირად დაცილებულია კონკრეტულ ისტორიულ დროს, მაგრამ მათი არსებობა მაინც მნიშვნელოვანია. ისტორიული მეხსიერების ფაქტები იკვეთება მატერიალური კულტურის ძეგლებთან დაკავშირებული მასალებშიც. ქართული მატერიალური კულტურის ძეგლებიდან ქალაქ ართვინსა და მის მიმდებარე ეთნიკური ქართველებით დასახლებულ ტერიტორიაზე შემონახულია ეკლესიები, ნაეკლესიარები, ციხეები, ხიდები, აბანოები...

გ. ყაზბეგი, ე. ვეიდენბაუმი, ს. ასლანიშვილი-ბავრელი, ჟ. მურიე და სხვა ავტორები ნაეკლესიარებთან ერთად აღწერენ ძველებურ ციხეებს, ხიდებს, სხვადასხვა ისტორიული ნაგებობის ნანგრევებს. მათ მიერ აღწერილი ხიდები იმ დროს გადებული იყო მდინარე ჭოროხსა და მის შენაკადებზე (მურღულისწყალი, დევსქელისწყალი, ბაგინისწყალი, ჩხალა, ქლსკურისწყალი, ხებისწყალი, კატაფხიასწყალი, ბელღევანისწყალი...). ამ ხიდთაგან დღეისათვის მხოლოდ რამდენიმეა შემორჩენილი. ზოგიერთი ხიდი დღეს მცხოვრები შუახნის ასაკს მიტანებული მოსახლეობის ბავშვობის მეხსიერებას შემორჩა. მათ ახსოვთ ამა თუ იმ ხიდის დანგრევის ისტორიებიც. „ჭოროხის დინების ზემოთ, ნახევარი ვერსის მანძილზე, რომელიც რუკაზე აღინიშნება კამურენის სახელწოდებით, ზუსტად ნაკადის შესართავის პირდაპირ (ნაკადს ხუთვერსიან რუკაზე შუახევი ეწოდება), მდინარის ზემოთ, მაღალ კლდეზე კოშკის ნანგრევებია. მისგან შემორჩენილია მხოლოდ გაუთლელი ქვებით ამოყვანილი მარცხენა კედელი ერთი სათოფურით, რომლის ქვემოთ ფანჯრის თუ ხერელისმაგავრი რაღაც მოჩანს. ადგილობრივი თქმულების მიხედვით, რომელიც აჰმედ-ეფენდიმ მოგვიყვა, სიმაგრეცა და კოშკიც აუშენებია ორ ძმას, რომლებიც ლაზეთიდან მოსულან. თავდაპირველად ისინი მეგობრულად ცხოვრობდნენ, შემდეგ დამდურებიან ერთმანეთს, განცალკევებულან და ერთს აუშენებია სიმაგრე, მეორეს კი – კოშკი“².

¹ გიორგი ყაზბეგი, 1995, იქვე, გვ., 110.

² ევგენი ვეიდენბაუმი, 2005, იქვე, გვ., 59.

ევგენი ვეიდენბაუმი აღწერს ქლასკურისა და ჭოროხის შესართავსაც. იგი ქლასკურს „ყალბასურის წყალს“ უწოდებს: „1/2 საათის შემდეგ გადავედით ყალბასურის-წყლის საკმაოდ მნიშვნელოვან შენაკადზე, რომელიც ჭოროხს ფართო ხეობიდან უერთდება. ძალიან მაღალ და კლდოვან ორ კონცხზე, რომელიც წარმოქმნილია ჭოროხისა და ყალბასურის-წყლის ხეობების შეერთებით, რაღაც ნანგრევებია. აჰმედ-ეფენდი, რომელიც დილით შემოგვიერთდა ამტკიცებს, რომ მარჯვენა კონცხზე დგას ციხესიმაგრე ან, უფრო სწორად, კოშკი, მარცხენაზე კი ეკლესიის ნანგრევებია“¹.

ევგენი ვეიდენბაუმის აღწერით, „ბორჩხის პირდაპირ, კონცხზე, რომელსაც ქმნის ჩხალის-წყლის მარჯვენა და მდ. ჭოროხის მარცხენა ნაპირები, დაბალ კლდეზე მოჩანს პატარა ციხესიმაგრის ნანგრევები. ნაგებობა გაუთლელი ქვისაა, სავარაუდოდ, იგი ქართულია. ნახევარელიფსის ფორმის დაბალი გარეთა კედელი ჯერ კიდევ შემონახულია, მის შიგნით ჩანს სამი ნაგებობის საძირკველი. კედელში არ არის არც სათოფური და არც სხვა რაიმე ხვრელი. მისი მდებარეობით თუ ვიმსჯელებთ, სიმაგრის დანიშნულება იყო მეთვალყურეობა მდ. ჭოროხსა და მის გვერდით ხეობაში მოძრაობაზე“².

დეესქელის წყლის სხვა სახელად ევგენი ვეიდენბაუმი „წითლის-წყალს“ ახსენებს. აღწერს მურლულისწყალზე გადებული ძველი ხიდის ფრაგმენტებს: „გადავედით რა დეესხელის-წყალზე, გვერდი ავუარეთ ბორჩხის კრამიტის ქარხნებს და 7 საათზე ჩავუარეთ მურლულის-წყლის შესართავს. ეს არის მეტად მნიშვნელოვანი შენაკადი, რომელიც ჭოროხს მარცხენა მხრიდან ერთვის. მასზე მოჩანს ნახევრად დანგრეული ქვის ხიდის ნარჩენები. მხოლოდ მარცხენა ნაპირისკენ გადარჩენილა ერთი თალი და ქვის ორი ბურჯი“³.

ევგენი ბაიდენბაუმი ძველებურ ხიდს აღწერს ართვინთან საკმაოდ ახლოს ხატილას ხეობაშიც: „გამოჩნდა საკმაოდ ფართო ხეობა. იგი უერთდებოდა ჭოროხს მარცხენა მხრიდან. ამ ხეობით ჩავდინება ჭოროხში პატარა მდინარე ხატილა-სუ. მის სათავეში მოჩანს ერთთაღიანი ხიდი“⁴. ს. ასლანიშვილი-ბავერელის მოგონება: „ამ სოფლების ცოტა ქვეით ჭოროხს ერთვის პატარა მდინარე – ხატილა, იმის ლელეში, შორსა, სჩანს ძველი ხიდი“⁵.

¹ ევგენი ვეიდენბაუმი, 2005, იქვე, გვ., 55.

² ევგენი ვეიდენბაუმი, 2005, იქვე, გვ., 58-59

³ ევგენი ვეიდენბაუმი, 2005, იქვე, გვ., 61-62.

⁴ ე. ვეიდენბაუმი 2005, იქვე, გვ., 64.

⁵ სოლომონ ასლანიშვილი-ბავერელი, 2008, იქვე, გვ., 87.

სოლომონ ასლანიშვილი-ბაერელის აღწერით, „სანამ ბორჩხას მივიდეს კაცი, ჭოროხის მარჯვენა მხარეს ნახავსთ დიდ სოფელს, სადაც ჩამოდის ბოგინის წყალი. ამ წყალზედაც არის ძველი ხიდი“¹. აქ იგულისხმება თანამედროვე სოფელი ბაგინი ბაგინისწყლის ხეობაში, რომლის მიმდებარე ტერიტორიაზე არის ძველი ეკლესიის ნანგრევები, თუმცა მაჟამად ეკლესიამდე მისასვლელი გზა დროებით გაფუჭებულია, მეწყერს წაუღეკავს.

ამ ხიდთაგან დღეისათვის მხოლოდ მცირედი ნაწილია შემონახული. თითქმის ყველა მდინარეზე დღეს უკვე კაშხლებია გაშენებული და ხიდები ან დანგრეულია, ან წყლის ქვეშაა მოქცეული, თუმცა მათ შესახებ მოსახლეობას ახსოვს. სხვადასხვა ხიდის არსებობის ისტორია შუახნის ასაკის მოსახლეობას კარგად ახსოვს, იცინ ხიდების დანგრევის ისტორიებიც. შევეცადე, მენახა ყველა ნახიდარი. დევსქელში ერთი ხიდი უკვე თითქმის დაფარულია კაშხლის მიერ დაგუბებული წყლით, გარდა ამისა, ამ ხეობაში კიდევ ორი თაღოვანი ხიდი ყოფილა. „ერთი ადრე დანგრეულა, იმას ვერ მოვესწარი, მერე – მიორე“. ნახიდარებთან ხიდის ბურჯების ნაწილი შემორჩენილია. იქვე ჯამეა აგებული. ჩხალას ხეობაში დიდი ხიდია, აღდგენილი სახით, სამი ხიდი ბელღევანისწყალზეა და სხვ. ხიდების დიდი ნაწილი დაგუბებული ჭოროხის და უფრო მომცრო მდინარეების მიერაა დაფარული, ან გზების მშენებლობისას იქნა დანგრეული.

ჩვენი დროისათვის ქართველ მოსახლეობაში იზრდება მატერიალური კულტურის ძეგლების პატივისცემის განცდა, გააზრება იმ ამბისა, რომ ეს ყოველივე მათი წინაპრების, ქართველების, მიერაა აგებული.

XIX საუკუნის წყაროებში ასახულია ართვინის ტრადიციული კულტურულ-სამეურნეო ყოფის ქართული ელემენტები: 70-ინი წლების მასალით, ართვინში ჯერ კიდევ შემონახულია მიწათმფლობელობისა და მიწათსარგებლობის ზოგადად საქართველოსათვის დამახასიათებელი ელემენტები: „ქალაქს აქვს საზოგადოებრივი საძოვრები და ტყე. ქალაქის შემოსავალი შედგება ქალაქის სასწორებზე აწონვისაგან აღებული გადასახადისა და საქონლის დაკვლის ბეგარისაგან. ქალაქს აქვს 6000 მან. კაპიტალი და საზოგადოებამ გამოთქვა მზადყოფნა, გამოიყენოს ის ქალაქში წყლის გამოსაყვანად ადგილიდან, რომელიც აქედან 5 საათის სავალზეა“².

1870-იანი წლებიდან მუჰაჯირობის ტრაგიკული პერიპეტიების შედეგად ქალაქ ართვინიდან და მის მიმდებარედ, ეთნიკური ქართველე-

¹ სოლომონ ასლანიშვილი-ბაერელი, 2008, იქვე, გვ., 89.

² ევგენი ვეიდენბაუმი 2005, იქვე, გვ., 70.

ბით დასახლებული სოფლებიდან ათასობით ქართველი გადასახლდა ოსმალეთის ცენტრალურ და შავიზღვისპირეთის მხარეებში. არაერთ ძველ ქართულ სოფელში მუჰაჯირობის დროიდან შეიცვალა ეთნიკური სურათი, თურქეთის ცენტრალურ ან შავიზღვისპირეთის ზოლში გადასახლებულ ქართველთაგან დაცლილ ტერიტორიებზე ქურთები, თურქები, ხემშინები ჩასახლდნენ. ბევრ სოფელში ქართველმა მოსახლეობამ დაკარგა დედაენა. ამ დროიდან ქართველებისაგან ნაწილობრივ დაიცალა ართვინიდან სამხრეთით იუსუფელამდე არსებული ქართული სოფლები, არტანუჯი, აგრეთვე, მდინარე ჩხალას ხეობა, მონასტირი, ბელლევანისწყლის ხეობა და სხვ.

ჩვენს დროში ადგილობრივ ქართულ სოფელთა რაოდენობის კლება განპირობებულია ჭოროხის დატბორვითა და მასზე პესების შენებით.

ცნობილია, ვიდრე დერინერის კაშხალი აიგებოდა და მკვეთრად და სავალალოდ შეიცვლებოდა ართვინის რეგიონის კლიმატური პირობები და უხეშად დაირღვეოდა ეკოლოგიური ბალანსი, ამ მხარეში მეურნეობის განვითარებისათვის მეტად ხელსაყრელი პირობები არსებობდა. ბევრი ტრადიციული ქართული სოფელი უკვე აღარ არსებობს, ის დაფარა დაგუბებულმა კაშხალმა ან დაიცალა მოსახლეობისაგან. მაგალითად, წყალმა უკვე დაფარა სოფელ ავანას ერთი უბანი (თუმავენა), სოფელ ადაგულის სამი უბანი (სიხბალი, ღნია, ქაათიბხანე), სოფელ ჯუვანში – ჯუვანდუზი, სოფელ დამპალში – ნაღვარევი, სოფელ ომანაში – ყრუ ხევი, დარბაყელი, ნაფუზარი, სოფელ თოლგომში ქვედა ნაწილი – ქვემო თოლგომი და ა. შ.¹ „ქვემო ჯვანი კაშხალის შიგან დარჩა. ახლა მარტო ზემო ჯვანი არის“².

როგორც უკვე ითქვა, თანამედროვე ეთნოგრაფიული მასალით, ქართულენოვანია და ეთნიკურად ქართველად თავს მიიჩნევს მდინარე ჭოროხის მარცხენა ნაპირზე, ართვინიდან ბორჩხისკენ მიმავალ გზაზე არსებული შემდეგი ქართული თემების მოსახლეობა: ხატილას ხეობა, ქართლა, თხილაძე/თხილაზორი, ავანა, ორჯი, არხვი, რომელიც მურღულის ხეობას ეკუთვნის; ხოლო ჭოროხის მარჯვენა მხარეს: კვარცხანა, ბეშავრი, ახალდაბა, ადაგული, ებრიკას თემი, დევსქელი, ბაგინისწყლისხეობა, შუახევი, ბორჩხა, კატაფხია, ბელლევანი, ხეობა, მარადიდი, მურღულის ხეობა.

¹ ეთერ ბერიძე, ნიგალი (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული და ლინგვისტურ-ტოპონიმიკური ასპექტები), თბ., 2009 გვ., 39-40.

² როზეტა გუჯეჯიანი, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული დღიური, ნიგალის ხეობა, 2012.

ნიგალის ხეობის თანამედროვე სურათი იძლევა არაერთი ისტორიული მეხსიერების ფაქტის მოძიებისა და გაანალიზების შესაძლებლობას. წარმოგიდგენთ ამჟამინდელ ვითარებას:

მდინარე ჭოროხის მარჯვენა ნაპირი:

სინკოთის თემი – სინკოთში მაღალი მთის თავზე ციხეა აღმართული, აქ სამხედრო შენაერთი მდგარა რამდენიმე წლის წინ და ერთგვარი დახურული ზონა ყოფილა. სინკოთში, სამწუხაროდ, ქართული ენა არ ახსოვთ, თუმცა საგულისხმოა, რომ დღევანდელი მოსახლეობის (60-65 წლის ასაკისანი) მშობლებს დედაენა სცოდნიათ. ტოპონიმების უმეტესობა ქართულია.

ირსას თემი – ირსას მაჰალეა **ზეგანი**, სადაც ხუთი კომლი ცხოვრობს, მათგან სამი კომლი ადგილზე რჩება ზამთარშიც. ირსის გზაზე გაშენებულია ლამაზი ბზის ტყე, რომლის სიღრმეში ეკლესიის ნანგრევიც ყოფილა.

ახალდაბას თემი მდებარეობს ადაგულის შემდეგ ასახვევში. მდინარე ჭოროხის მარჯვენა ნაპირზე, ირსასკენ მიმავალი გზა გადის ახალდაბაზე. „*ზამთარ ართვინ მივალთ*“. „*მუჰაჯირად წასულან ძველები*“. „*ჩენი მთა კარჩხალშია, სინკოთის იაილაა ჩვენთან ახლოს*“. **ტოპონიმები:** სინდავრი ყანა, ბიაკორავი, კარზე ვენახი, წყარაბოლოი, ზემოყანაი, ქურთნალა სადგომარი („*ქურთები დადგებოდნენ იქ*“), ქედლური, ხმელილელე, ხევაი რელე, ბახთივლელე“.

ადაგულის თემი ორი მაჰალესაგან შედგება: ქომოი ადაგული, ზომოი მაჰალე. ზამთრობით მხოლოდ 4 ოჯახი რჩება. აქაური ტოპონიმები: პლაკევენახი – ყანაა, თხილევანა – ყანაა, ქვიშნარა, წყაროთვალე, თარაფათი, კოდელა, ჯოშხუნიყანა, კასრათი, ნაბუკვარი, საბურთე, ზემოი ადგილი, ლელე-დიბეი, ტანახრო, ჯოჯგენია, მავათი, ყურწყალო. „*სამელი წყლი იალაიდან, თიდან მოვა, ირსას იალაიდან მოვა წყალი*„. ირსის მთაში არი ჩენი წყალი. *ჩენი მთა კარჩხალშია, იქვე არის ბაგინის, დევსქელის, შუახევის, ებრიკის მთა. ჩენი და ადაგულის იაილა ახლოა. ორ თვეს იქ იქნებიან, ჩამოვლენ. გათოვლებულა და ცამოვიდნენ გუშინ*“. „*ოთხი შვილი მყავს: ერთი ბიჭი, სამი გოგო. ქართველებზე გათხოვილი არიან. ორივე ერთ დროს დასახლდა, აქაური არიან*“..*ჩემი დედების დროს წასულან აქიდან, მაგრამ არ დაბრუნებულან, სამსუნ წასულან, ჩვენ არ ვცნობილობთ*“. გვარები: აფინჯოლლი, ჰაჯოლლი, მოსრაჯოლლი. სკოლა ბორჩხაშია. „*ლობიოს ჩენჩოს წენწს ვეტიყვით*“.

ებრიკის თემის სოფლებია (მაჰალეები): ყასიმეთი, ებრიკა, პეტრული, მარამნმინდა/მარმარნმინდა/მამანმინდა, ნიგია. ებრიკა: „*ებ-*

რიკაში 150 სახლი არი, ახლა დავიფანტენით“. გვარები: თონიანოლი, თაუშოლი, ტაღლიჯოლი, ფერუზოლი; ყოინჯოლი ჭანია, ხოფიდგან მოსულა“. „თონიანები ხებადან ვართ, ჩემი ბაბოი ბარათაშვილი ყოფილა“. „თაუშოლები ბევრი აქედან წავიდნენ ხებას და კინწყურეთში. აქ იყვნენ ჩვენი ძველები, მოსული არა ვართ“. „ყასიმეთი ებრიკას მაჰალეა. 5 სახლია, ზამთარში არავინ არ რჩება. „ჩვენი იალაა არის თეთრინყალში. ადრე ერთი დღე მიდიოდნენ“. „ჩვენ ზემოდან ნიგია არი. ბორჩხიდანა ახვიდე, პასტანესში მიდის გზა, იქიდან მიხვიდე“. „ებრიკიდან ზეით პეტრული არი“. „სკოლაში ბორჩხას მივლენ“. „დირეგების უკან პეტრულია, მერე მრამმშიდაა, ნიგიაში კაკვენა კუთხეში უნდა გახვიდე“. „ყარაოსმანოლი, ყარები, იაშაროლი იმდონია“. „აქედან ხალხი თელი არ წასულა, ქართული ყველამ ვიცით“. „მუჰაჯირობას აქედან ზოგი წასულან სამსუნისკენ, იქ დამდგარან ექვს თვეს. იმის მერე მოსულან, ჩხუბი დამდგარა და მოვიდნენ. დაბეჩდენ და იმიტომ წავიდნენ. გადმოვიდა გიაური და დაბეჩდნენ ხალხი. ყველა მის ადგილში მოვიდნენ. ვინც დარჩა არიან სამსუნ სოფელ ბაფრას. ქორნილშიც მივალთ, ჯენაზზეც. რუსს ქართველები უხოცია, 60-80 წლის წინ უხოცია. ნიკორა ყოფილა რუსის დიდი. მოყარა ხალხი, შეყარა სახლში, მისცა ცეცხლი, დანვა სოფელი დევსქელი. ლამეში მოყარა ხალხი და დანვა. მერე თურქის ჯარი მოვიდა და გარეკა. ახლა ჩემი ცოლიც ამბობს, გავყარეთ რუსებო. პეტრულის უკან მარმანშიდაა და იქ არის ეკლესია. თქვენებიდან ტურისტები მოვიდნენ. 30 წლის ვიყავი, როცა დაანგრიეს ქილისაი. გავიზარდე, ქალაქში, ბორჩხაში ვსაქმობდი“¹.

პეტრულის გადაღმა დევსქელის ხეობის მხარისაკენ, სოფელი მარამნინდა/მარმარნშიდაა. სოფელი საქართველოს სამეცნიერო წყაროებსა და ლიტერატურაში მამანშიდად იწოდება. ასე იხსენიება სოფლის განაპირას მდგარ ქართული ეკლესიასაც. მოსახლეობის გადმოცემით, ჯერ კიდევ 60-იან წლებში აქ სალოცავად თვით დევსქელიდანაც კი გადმოდიოდნენ უშვილო ქალები. მათ სანთელი მოჰქონდათ და ეკლესიაში დედა მარიამს (ანნე მირიემ) შვილოსნობას შესთხოვდნენ. „მარამნშიდა ერქვა იმ ეკლესიას. ქილისე იყო ებრიკაშიც, დაანგრიეს. მთის გზაზეც იყო ერთი, ისიც დაანგრიეს შუქის გაყვანის დროს. მარამნშიდაში დევსქელიდანაც მოდიოდა ხალხი სალოცავად, ვისაც შვილი არ ჰყავდა, იქ ილოცებდნენ“. ვფიქრობ, ეს ეთნოგრაფიული ფაქტი მრავალმხრივ საყურადღებოა.

¹ როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, ნიგალის ხეობა, 2013-2016.

დეესქელსა და ბორჩხას შორის შუახვევი მდებარეობს. მასში შემავალი პუნქტებია: ალაჯა, ანაკნა, ვალაში, კვეტილეთი, ნაფაცხევი, ორთა დერე, ოხორჯინი, სანათისი, წინაგარა, ჭაბაკეთი, ხავაზრო, ჯაბალავრი.

მდინარე ჭოროხის მარცხენა ნაპირი:

ხატილა – ხატილასწყალი ერთეის მდინარე ჭოროხის მარცხენა ნაპირს. ხეობა სახელმწიფოს მიერ დაცულ ტერიტორიად არის გამოცხადებული და მას „ხატილას ეროვნული პარკი“ ჰქვია. ხეობას/დაცულ ტერიტორიას თურქულად ეწოდება ხატილა.

სამეცნიერო ლიეტრატურა და წყაროები ხატილასწყლის ხეობის შესახებ მწირია. არ მოგვეპოვება ხეობის მეტ-ნაკლებად სრული ისტორიულ-გეოგრაფიული ან ეთნოგრაფიული აღწერილობა. ხატილასწყლის ხეობის შესახებ მცირედი ინფორმაცია დაცულია ალ. ფრენკელის, ვ. ლისოვსკის, ე. ვეიდენბაუმის, ს. ასლანიშვილი-ბავერელის ნაშრომებსა და წერილებში. თანამედროვე ქართველ მკვლევართაგან ცნობილია მხოლოდ ეთერ ბერიძის მიერ გამოქვეყნებული ტოპონიმებისა და ჰიდრონიმების შესახებ. ამიტომ ერთი კონკრეტული ექსპედიცია სწორედ ამ ხეობაში ჩავატარე 2013 წელს.

ხატილას ხეობის ეთნოგრაფიული კვლევის შედეგები:

ხატილასწყლის ხეობა იწყება ქალაქ ართვინიდან დაახლოებით ხუთ კილომეტრში. ხატილას ეროვნული პარკის ტერიტორია იწყება სახელმწიფოს მიერ კონტროლირებადი რკინის ჭაშკრიდან. მდინარე ხატილა უერთდება ჭოროხს მარცხენა ნაპირიდან. ხატილას ხეობა ღრმა კანიონია და მის ორივე ნაპირზე, საკმაოდ მაღალ ზოლში, არის გაფანტული ტიპის დასახლებები.

ხატილასწყლის ტრადიციული განსახლების ტიპი არის ვერტიკალური ზონალობისა. ანუ, ტრადიციული ქართულია. ხატილასწყალს უერთდება პატარა მდინარეები (ჭიხიეთი, რესიმიდერე/რასიმიდერე, ტანზოთი/ტანზოთლი, ყოლასეთი), რომელთა ვიწრო ხეობებში მცირე ზომის სოფლებია გაშენებული.

ხატილასწყლის მარჯვენა სანაპიროზე შემდეგი ოფიციალური სოფლები მდებარეობს: ჩიხიეთი, მეიდანისი, ითლიეთი, ჰაჯივანისი, სითიშვარა. ჩიხიეთს ადგილობრივები გამოთქვამენ როგორც ჭიხიეთს, სითიშვარას – წინიშვარას. არის სხვა სოფლებიც: დავითეთი, ხაჭოვანისი (ჰაჩვანისი), ხანძარი (ჰანძარი), თევნარი, ჯოგლა (ჩოგლა), ვერხნათი/მოლაისი, ნასაფლარი. ამათგან ნასაფლარამდე სამანქანო გზა არ მიდის. სოფლებს შორის მოედინება მდინარე ჩიხიეთი/ჭიხიეთი, რომელიც ხატილასწყალს მარჯვენა ნაპირიდან უერთდება.

ხატილასწყლის მარცხენა ნაპირის სოფლები ოფიციალურად ასე იწოდება: მაშგოთი, ტიპანეზე, მუჰრანა, ლატანგევი. ეს სახელები ადგილობრივი მოსახლეობის მხრიდან წარმოითქმის ამგვარად: მაშკე-თი/მაშქედი, მუხრანა, ტიპანეძვი, ლატანხევი. გარდა ამისა, რეალურად არსებობს კიდევ რამდენიმე სოფელი, რომლებიც „მაჰალეებად“ – უბნებად დასტურდება ოფიციალური ადმინისტრაციული დაყოფის მიხედვით: ნაქერავი, ბაშხატილა, არგანეთი, შართევი, ქვაბი/ქვაბთა. ქვაბთადან მოედინება მდინარე ყოლასეთი.

ხატილასწყლის ხეობის თანამედროვე მოსახლეობის მიგრაცია და განსახლება თურქეთის სხვა მხარეებში იწყება XX საუკუნის ბოლო მეოთხედიდან, ჩვენი დროისათვის მკვეთრად არის მოსახლეობის რაოდენობა შემცირებული. ადგილობრივი მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი ხატილას ხეობას, ძირითადად, ადრე გაზაფხულზე უბრუნდება და იქ რჩება გვიან შემოდგომამდე. ზამთრობით ხეობაში მხოლოდ სოფელ ბაშხტილას მოსახლეობა ცხოვრობს. ბაშხატილელები მისდევენ მეფუტკრეობას.

სოფელ მუხრანადან გადასასვლელია ქართლას თემში. ქართლას თემი, მრავლმხრივ გამორჩეული დასახლებული პუნქტია ისტორიულ ნიგალში.

სოფელ ჩიხიეთის სანახებიდან მოჩანს ციხის ნანგრევი. ციხე მაღალ კლდეზეა აღმართული და საკმაოდ კარგადაა შემონახული. ექსპედიციის ნევრებმა (მე და ჩემმა მეუღლემ მხოლოდ შორიდან შევაველეთ თვალი ციხეს და დავგრჩა შთაბეჭდილება, რომ იგი შუა საუკუნეების ნაგებობაა. სასურველია, ისტორიკოსთა და არქიტექტორთაგან შემდგარი ექსპედიციის ჩატარება ხეობაში.

დიდბეგოს საძოვრის მიდამოებში ადგილობრივები **ნაეკლესიარის** (ნაქილისავრის) კვალს მიუთითებენ.

მოგზაურთა ერთი ნაწილი ახსენებს ერთთაღოვან ხიდს ხატილასწყლის ჭოროხთან შეერთების მახლობლად (ე. ვეიდენბაუმი, ს. ასლანიშვილი-ბავრელი). ევგენი ვეიდენბაუმი მოგვითხრობს ხატილა-სუს ხეობის ქვემოთ არსებულ გამოქვაბულზე, რომლის შესასვლელშიც, მთხრობელთა გადმოცემით, იყო წარწერა და წარწერაში იხსენიებოდა მეფე თამარი (იხ. ზემოთ).

ისტორიულ-ეთნოგრაფიული კვლევით აღდგა ხატილასწყლის ხეობის თანამედროვე მოსახლეობის განსახლების ზეპირი ისტორია. „მუჰაჯირობამდე“ ხატილასწყლის ხეობა დასახლებული ყოფილა ქართველებით. ძირძველი მოსახლეობისაგან ხეობის დაცლა იწყება მუჰაჯირობის პირველი ტალღის დროს, მაგრამ მას მასშტაბური სა-

ხე მიუღია მეოცე საუკუნის ათიან წლებში, როდესაც ართვინელი და არზრუმელი სომხების მიერ მრავალგზის იქნა დარბეული ისტორიული ნიგალი, მათ შორის, ხატილას ხეობაც. ეს ფაქტები უკავშირდება რუსეთის არმიის ნაწილების მიერ მურღულის ხეობის აოხრების ისტორიასაც.

ეთნოლოგთა შორის ინტერესს იწვევდა ხატილასწყლის ადგილიდან აყრილი ისტორიული მოსახლეობის შემდგომი ბედი. ქართული მეცნიერებისათვის უცნობი იყო მათი ისტორია და მუჰაჯირობის შემდგომი განსახლების არეალი. 2012-2013 წლების ეთნოგრაფიული ექსპედიციის შედეგად გამოვლინდა ისტორიულ ხატილელთა მიგრაციის მარშრუტი და თანამედროვე განსახლების არეალი. გაირკვა, რომ ხატილადან მიგრირებულთა შთამომავლები განსახლებულნი არიან მარმარილოს ზღვის რეგიონებში.

ხატილელთა თანამედროვე კომპაქტური განსახლების დაზუსტებული არეალი შემდეგი სახისაა: ისინი სახლობენ საქარიას რეგიონის გემლიკისა და აქიაზის რაიონებში. ამ მხარეებში ხატილასწყლიდან მუჰაჯირად წასულმა ქართველებმა შექმნეს კომპაქტური დასახლებები. გარდა ამისა, ხატილელთა შედარებით მცირე ნაკადი, მოგვიანებით საცხოვრებლად გადასულა ბურსის რეგიონში (ვრცლად. იხ. VI თავში).

საქარიას რეგიონი ცენტრალური თურქეთის ერთ-ერთი მრავალრიცხოვანი ვილაიეთია. ამ რეგიონში ქართველები კომპაქტურად ცხოვრობენ ადაფაზარის/საქარიას (ცენტრალური ქალაქი), ჰენდეკის, ქარასუს, ქოჯაალის, აქიაზის, არიფიეს, საფანჯას, გეივეს, ქაინარჯას, ქარაფურჩეჟის რაიონებში.

საველე-ეთნოგრაფიული კვლევით დადგენილ იქნა ამ რეგიონების ქართველთა დასახლებების ერთი თავისებურება: ათა-თურქის მიერ გატარებულ რეფორმებამდე, მუჰაჯირ ქართველთა სოფლებს ისტორიული – მშობლიური სოფლების სახელები რქმევია. მაგალითად, ჰენდეკის რაიონის ქართულ სოფელთა ძველი სახელები ყოფილა: ორჯი (ახლანდელი ჰიჯრიე), გეული (გიულდიბი), არხვა (სერვეთიე), ქართლა (ბიჩქიადიქი). დღევანდელ მურადიეშია გაერთიანებული ძველი სოფლები: თოხვეთი, ტრაპენი. სულეიმანიეს ძველი სახელი ყოფილა ავანა. ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი ტოპონიმი ისტორიული ნიგალის ამა თუ იმ ხეობის სოფლის ან თემის სახელებია (იხ. ზემოთ).

საქარიას რეგიონის თანამედროვე სოფელთა შორის შეგვხვდა სოფლები ამჟამინდელი სახელებით – იკრამიე და ინამიე, რომლებიც ძველად ყოფილა ზემო ხატილა და ქვემო ხატილა, სადაც ცხოვრობენ

ხატილასნყლის ხეობიდან მუჰაჯირად წამოსულ ქართველთა შთამომავლები.

ხატილელთა ერთი ნაწილი ცხოვრობს აქიაზის რაიონის ქართველებით დასახლებული სოფლებში ბელდიბისა და რეშადიეში. მათ ჯერ კიდევ შეუძლიათ ქართულ ენაზე კომუნიკაცია. ჩანერილ იქნა მუჰაჯირობის ამსახველი არაერთი ზეპირი ისტორია. ხატილელ ქართველ მუჰაჯირთა შთამომავლებში დასტურდება ისტორიული მახსოვრობის ბევრი ფაქტი და იკვეთება ისტორიის რეპრეზენტაციის საინტერესო მიმართულებები.

რაც შეეხება დღევანდელი ხატილასნყლის ხეობის ეთნიკურ სურათს. თანმედროვე ხატილელების ერთი ნაწილის წინაპარი, ბუნებრივია, არ არის ადგილობრივი წარმოშობისა. ხატილასნყლის ხეობის ხელახალი განსახლების ისტორია საკმაოდ რთული პროცესებით ხასიათდება.

ხატილას ხეობის სოფლების ახალი სიცოცხლე იწყება მას შემდეგ, რაც აქ დამკვიდრდნენ ორჯოხიდან, ბინათიდან, ჭორსხალიდან, ჭორბალიდან, არჯევანიდან გადმოსახლებულები, ეთნიკური ქართველები. ზემოთ დასახლებული სოფლების მოსახლეობაში, ჩვენი დროისათვის, დედაენის ცოდნა დაკარგულია, მაგრამ ეთნიკური ქართველობის ხსოვნა მოსახლეობის ნაწილში ჯერ კიდევ შემონახულია. ახალ მოსახლეობას ადგილზე დახვედრია თითქმის დაცარიელებული სოფლები, მაგრამ ზოგიერთ სოფელში, მაგალითად, მუხრანაში, ძველი, მკვიდრი მოსახლეობაა. ახლადგადმოსახლებულთა ერთი ჯგუფმა დაიკავა დაცარიელებული ადგილები, ხოლო მეორე ნაწილმა ალაგ-ალაგ დარჩენილ ძველ ხატილელებთან ნათესაური კავშირი დაამყარა. ეთნოგრაფიული მასალით, გამოვლინდა ჩასიძეების მრავალი შემთხვევა. ადგილობრივ ხატილელთა არსებობამ განაპირობა ტოპონიმთა გადაცემა ახალი მოსახლეობისათვის. ახალმა მოსახლეობამ აითვისა ძირძველი ტოპონიმები და დღეს, დედაენის დაკარგვის პირობებშიც კი, ქართული ტოპონიმები აგრძელებს არსებობას.

დღევანდელ ხატილელთა შორის არიან ლაზებიც. როგორც უკვე ითქვა, ზოგიერთი ოჯახის წინაპარი ჩასიძებული ჩანს, ზოგიერთს მინა-წყალი ადგილობრივი მკვიდრისაგან შეუძენია.

ხეობაში შემონახულია ქართული, როგორც მაკრო, ასევე მიკროტოპონიმები. ქართული მიკროტოპონიმების არასრული ჩამონათვალი არის: ანგავეთი, გოლახორა, დედბეგო, ვერხნათი, კალოკითავი, კოლასერთი, ნალიეთი, ნაქერავალი, ნაყორავი, ნაჯვიალასი, საყავ-

რეთი/საყავრეთი, სალეთი, ქვაბი, ღანჯველეთი, შორახეთი, ჭილა-გარა, ხანძარა.

ხატილასწყლის ხეობა ხასიათდება ტრადიციული, ქართული ტიპით – ხევისპირულია. ახალმა მოსახლეობამ ცხოვრება გააგრძელა ადგილზე არსებული ტრადიციული ფორმის შესაბამისად. ხატილას ხეობის კულტურულ-სამეურნეო ტიპი ჩვენი დროისათვის გაქრობის პირასაა, რადგან მოსახლეობა ზამთრობით მხოლოდ ერთ სოფელში რჩება. ადგილობრივების ნაწილი უკვე არ მისდევს ინტენსიურ მეურნეობას – მიწათმოქმედებას და მესაქონლეობას.

დღეისათვის მეურნეობის დამხმარე დარგებიდან განვითარებულია მეფუტკრეობა. ამ მხრივ განსაკუთრებით დანიშნულებულია ხატილას მარცხენა სანაპიროს მთის კალთებს და ვიწრო ხეობებს შეფენილი სოფლები. ეს სოფლები შედარებით მზიანია და მეფუტკრეობის განვითარებისათვის საჭირო მცენარეულ საფარს მოიცავს.

ხატილასწყლის ხეობა სახნავ-სათესი მიწების სიმწირით ხასიათდება, მაგრამ ადგილობრივთა კარმიდამოებს ამკობს მცირე ბოსტნები.

ყოველ სოფელს, თავის დროზე, ჰქონია განვითარებული სამეურნეო ბაზები მთაში – აგარებისა და იაილების სახით, სადაც საქონელს მიერეკებოდნენ გაზაფხულიდან შემოდგომამდე. ამჟამად მრავალრიცხოვანი საზაფხულო აგარები (და მთები/იაილები) დღეს თითქმის უქმადაა, რადგან მესაქონლეობას ერთეულები თუ მისდევენ.

საინტერესო სურათს გვანდის ადგილობრივი მოსახლეობის დღევანდელი ეთნიკური იდენტობის კვლევა. მოსახლეობის ის ნაწილი, რომელიც მკვიდრია, ადგილობრივია, თავის თავს ქართველს, თურქულად – „გურჯს“ უწოდებს, მაგალითად, სოფელ მუხრანას მოსახლეობა. აღსანიშნავია, რომ მუხრანელები თავიანთ თავს ასხვავებენ სხვა მოსახლეობისაგან, რადგან მკვიდრებად მიიჩნევიან. მეზობელი ქართული ხეობებიდან გადმოსახლებულთა შთამომავლები თავიანთ ქართველობაზე წარსულ დროში ლაპარაკობენ: „გურჯი ვიყავით, ახლა თურქი ვართ“. ანუ, სახეზეა, გაორებული ეთნიკური ცნობიერება. სამწუხაროდ, მათ თითქმის არ ახსოვთ დედაენა.

საინტერესოა, რომ გვერდით ხეობებში, მაგალითად, ქართლას, თხილადის, ორჯის, ტრაპენის თემებში მოსახლეობის ეთნიკური იდენტობა ამჟამადაც ქართულია. ამ თემების ყველა სოფელში საუბრობენ ქართულად (მოზარდი თაობის გამოკლებით). ვფიქრობ, ხატილასწყლის მოსახლეობაში დედაენის დაკარგვის გამომწვევი მიზეზია მოსახლეობის შეცვლა. აქ გადმოსახლებულნი მოვიდნენ იმ ისტორიული ქართული სოფლებიდან, სადაც ჯერ კიდევ გიორგი ყაზბეგის მოგზაურობის დროს გაქრობის პირას იყო დედაენის ცოდნა.

მკვიდრმა ხატილელებმა რომ დედაენა კარგად იცოდნენ, დასტურდება თუნდაც იმ ფაქტით, რომ მათი შთამომავლები, განსახლებულნი მარმარილოს ზღვის რეგიონებში, ჩვენს დროშიც საუბრობენ ქართულად.

ხატილასწყლის მოსახლეობაში შემონახულია ისტორიული მეხსიერების ზოგიერთი საინტერესო ელემენტი. ადგილობრივი მკვიდრი მოსახლეობა იგონებს მამა-პაპათა გადმოცემას ართვინელი და არზრუმელი სომხების შემოსევის შესახებ. ახსოვთ მურღულის მხრიდან შემოსული რუსის ჯარის სისასტიკე.

ჩვენი დროისათვის ნიგალში ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ქართული თემია ქართლა. ამჟამად ქართლასკენ ბორჩხიდან ორი გზა მიემართება: ერთი გზა უფრო მოკლეა და იგი კაშხლის მარჯვენა მხრიდან იწყება, მურღულისწყლის სანაპიროდან, ხოლო მეორე გზა, უფრო ზემო ზოლში გადის, სოფელ არხვაიდან სოფელ ტრაპენის გავლით მიემართება. ქართლასკენ გადასასვლელი გზა ადის ცენტრალური ტრასიდანაც, მდინარე ჭოროხზე გადებული ხიდით. ქართლას თემში 220 კომლი ცხოვრობს, მათგან ზამთრობით, ნაწილი ქალაქებში გადადის. ადგილზე რჩება 150-მდე კომლი. ქართლა შემდეგ სოფლებად/მაჰალეებად იყოფა: ქომოთ მაჰალე, ზომოსოფელი, კოტახი, ჯამიკარი, ჯუანჯე/გუგუნვერი, ვასაძე. ქართლას ყიშლებს ჰქვია გაღმა ბოსლობანი, კილდითავი. ყანების სახელები: „ნასელვარი, სანურათხევი, ჭენჭიკალო, გიორგინმინდა, გიორგინმიდა აქეთ არის, ჩვენ სადაც ვართ, მარჯუნივ, ნატირიფევი, კილდიანი, ცხილვანი, გორყანა, ქოცანახეთი, ბარი, ვაკიბოლო, ჭიტავრი, საცურავი, ცხადაური, ქველაძური, ნამუხვარი, მინდორი. „ვენახი“ ჰქვია ბალ-ბოსტანს. ხოლო „ბოსტანი“ არის სახლის წინ პატარა ალაგი, პამიდორი მოვა, კიტრი მოვა“. „მთაი“ იალაია, მთას ვეძახით: ჩაილული, თავკალო, გრძელყანა, ტრიალი, საჭალიმეთი, თეთრუბი, უღელტეხილი, კერნენი, კურტუმელა. ქართლას თემს ჩამოუდის ლელები: მოვიხევი, ნითელიხევი, ბოგნარი, „ქართლა იმიტომაა, რომ ქართული სოფელია“. „აქედან მუჰაჯირად ჰენდეკ ნასულან, ნახევარი უკან მოსულა. ჰეკ მიღმა ჩემი სახლი არის, ის რუსებ დუუნვიან. ნახევარი დაწვილი იყო. მერე ჩემ დედეს გუუკეთებია. რუსი დუშმანი იყო. მე აქ (ჰენდეკ) არ დავდგებო და ჩემი დედე უკან მოსულა“. „კოტახი ზიარეთი არი თეფეზე. იქ მეზერზე მიდიან ხალხი. მეზერლული მიღმა წევბიან, სიზმრებ ნახვებენ. ჩემი იაილა არის იქა. არაბა მივა იქა“. „ამის და ერთი ოპიზას ყოფილა, ერთ ტრიალზე, ეს დაა, ერთიც კოტახში ძმაა. ჯუმა დღეს ჩემსას არ მოხვიდეთო, მეორე დღეებში

მოდითო. ტრიალზეც არის ძველი ქვეები.“ „ქილისე თოჯინეთ არი ერთი: იქ ყორეებია. თოჯინეთ არი ყალე, ქილისეც არი. ალთუნის აკვანი არი მაღარაა იქ. იქ წინ გზა ყოფილა. მოტეხილა ქვა. მაღარაში ხე შედებულა, იმაში ყოფილა. ნითელი ქვაა იქ“. „გვიროხბში ასკერი მუუკლენ ერმენლებს“¹.

თხილაძის სოფლები/მაჰალები: თაფიძეები, კონტახევი, ნაქერავი, ზეით მაჰალე, ქვეით მაჰალე, შალიკიშვილების მაჰალე. თხილაძეში 180 სახლია, აქედან 150 რჩება ზამთარშიც. ლელები: გონთახევის ლელე (თხილაძის მთაზე), ნაქერავის ლელე, ციდეაკეს ლელე. „კაკლოვანი – იქ ბევრი კაკალი ხეა ძველიდან. მელოვანი – იმხრი არი, ენერი. სამხოსლო საძოვარია. საძოვრებია: ნამყნარა, ნაბოქვარი, ნალიკარი. ნალი ეკალი არი, ბარდ-ეკალი არი, იმის უკან დარჩა – ვირის ეკალი. წყარო – წყალი არი იქ. ციდეაკე – დიდი ვაკეა, დიდი წყარო არი იქ, ცივი წყაროა, წყალეაკეა. აგარა ყანაა. ქედსუკანი ყანაა. კაირანკილიტე დიდი ქვა არის ორი მხრივ, შუაშიდან გზა მივა“. „შალიკისშვილები ვინმე არ დარჩა, ადაფაზარ წავიდნენ. ახლა ჩვენი თაფლიძე იქ იჯდება, სახელი დარჩა. აქედან 1914-1915 წლებში ყველა წასულა. აქ მერე ხალხი ქართლადან მოსულა“. „ეს ჩემი უფროსი ძმაა. ამის დროს ქართული ლაპარაკი ზორ იასალი იყო, ახლა არა, ახლა მე ვიცი“. „უწინ ქართული ლაპარაკი იასალი იყო. ბლავდა მუღელინი (მასწავლებელი), თურქულად ილაპარაკეთო“. „სამი ძმა იყო: ერთს თეთრი თმა ქონდა, იმის დარჩა გვარი თეთრიძე; მეორე ძმა ხესისი (ძუნწი) იყო და ვინმეს რამე არ მისცა, იმის გვარი დარჩა ხესიჯი. ერთი თანე ბევრი ფუტკარი ჰყავდა, იმის გვარი დარჩა თაფლიძე. ახლა ქართლას, ავანას და ართვინ ცხოვრობენ“. „ჩემი ცოლისძმა ისმაილ ქურთი, ისტორია ისწავლა, იმის დედა მაჭახლელია“. „აქ დაკეტეს სკოლა და ორჯის მივა ყველა“. „წინ პური და თუთუნი იყო, მერე გახდა თხილი. ახლა პური არ მოგვყავს“. „ჰენდეკში აქედან სოფლის სახელი თხილაძე წაიღეს და დარქვეს“. „სურო ხე ზეა, თხმელაზე, აქ ცაცხვია, კატარია, ნაძვია, გურგენი ზევითაა, ნიფელი, ყურძენი ჩხაველაა. თეთრი ყურძენი. ნიპუნტური მუშმალაა, ზღმარტლია, ტყემალაა, ძაღლის ტყემალაა, მე ვიცი დამყნობა. მსახლაი: გულაბი, ხეჭეჭური. ქინზიც მოვა, მაკიდოც, სათესლე კიტრია „დედაბერა“. გვაქვს ცული, თოხი, კორდის თოხი, ქახანის თოხი/სამარგლის თოხი. ჩემი ბაბოს ბაბო ირჯებოდა კეცს. ჩამლიჰემშინის კაცი ქსოვდა, ჩვენში ეს სირცხვილია. ქართლიდან მოდიოდნენ უსტები“².

¹ როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, ნიგალის ხეობა, 2012.

² როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, ნიგალის ხეობა, 2012.

ავანას თემში ორი სოფელი/მაჰალეა: **ჭილოვანი და ზელიეთი**. აქ 40 ოჯახია. „ჩემი ძველები ერგედან გადმოსულან ბელღევანში“. სანადირო ადგილები – „აავჯილარ“. „აქ დათვი მოუკლავთ, მგელი – ავები ყოფილან, იმიტომ დაერქვა ავანა“. „ჩვენები წასულან მუჰაჯირად, მერე 8 წლის მობრუნებულან, ზოგი დარჩა, დაბერდნენ, მოკდნენ. აქ მოსულან უკან, მე აქ დავბადებულვარ. დედა მაშინ 50 წლის ყოფილა. ჩემი დიდი ძმის გოგო ჩემზე ერთი წლით დიდია“. „ყორნალი მინა. გუბე. ნაჭვავაი. ვენახი – სახლის წინა ნახმარი იერია“.¹

ორჯის თემი ორი სოფლისგან შედგება: **ზემო ორჯი, ქვემო ორჯი**. ორჯში 90 კომლია. „ზეგანია ზემო ორჯი“. „ავანაც ამქაური მეჰელე ყოფილა და მერე გარიგებულა“. „აქედან ხალხი წავიდა 1878 წელს. დეიცალა. მერე სხვა ხალხი მოსულა იუსუფლიდან. შავშეთიდან. დამფალის ხალხი არ წასულა. ალაგები: სხლოვანი, კავისეთი, ჯამიკარი, ნაღვარევი“. „ზემო მაჰალეს ხალხი ქართლადან არიან გადმოსული, იციან ქართული“. ლელე: ორჯიხევი. ზეგანიდან მოვა. ზემო ორჯიდან გზა ჩადის ტრაპენში. „ახლა კაი იქნა და გევერით კიდომ, საზღვარი გეიხსნა“. „ჩემი გოგო მეკლინტება, რაზე გურჯიჯე არ მასწავლეო“.

ტრაპენის თემში 4 სოფელია: ორთა მაჰალე, ჩამახეთი/ჩომახეთი, ალმუთლი, ქომოტრაპენი. „ქომათხევი არი დამჰალის და ტრაპენის შუა. იქ ტამოჟნია იყო კამორჟიკა ლელე ჭოროხს იყო, ახლა ბარაჟი (კაშხალი) გახდა“. „ყანებია: ზედვაკე, შალამეთი, ჯიქნთალა, ხემიბალი. გეველის მთა“. „ქვაშედებული ზემოი ტრაპენშია, თხილის ვენახია, 50 წელია, მანამდე თუთუნი, მისირი იყო. აქედან ბათომში უწინ ყურძენი და ბია მიჰქონდათ, აქ ნავით მიყავდენ, ქირით, ნავს ფულს მიცემდენ. აქედან ჭოროხს მიქონდა ნავი, იქიდან წიკვით მოყავდათ ნავი ოთხ კაცსა. აქედან მარადიდში, იქიდან ბათუმში“². „ჩვენი გვარი მართლა გვარი არი: ბოლქვაძე. დედები ბათუმში ჩევდოდა, ფეხ არ დაადგმევინებდნენ, ჩვენ ვერ მოვესწარიო. ამ სოფელში მართალი ქართველი ჩვენ ვართ, მეორე ჰასან დუმანია. ჩვენ ამ სოფლის ვართ. სხვები გარედან მოსულან. ჩემი ნენეი არხვადან არი. იქ ქილისე არი. აქაც ყოფილა ქილისე, ჩვენ არ გვახსოვს. ამ მაჰალეში უწინ ყოფილა 40 სახლი. აქ წყალი არი, სხვაგან არ არი. მერე წასულან, რუსი რომ მოვიდა, დაბერებულან. ადაფაზარ წასულან, ჩვენები სინოფ ბევრი არიან. იქ „ოზან“ უძახიან ბოლქვაძეებს. ქვემო ჯვანი კაშხალის შიგან დარჩა. ახლა მარტო ზემო ჯვანი არის“. შემონახულია ახალი წლის აღნიშვნის ხსოვნა: „ჩვენი დიდვანები მეიყრებოდნენ ერთ სახლში. კა-

¹ როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, ნიგალის ხეობა, 2012.

² როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, ნიგალის ხეობა, 2012.

ცი წავა, სამასხროთ მოიპარავს სხვა სახლიდან სიმინდს, შექერს, აქ ერთად ჭამს“¹.

სოფელი დამფალი – იქ 30 სახლია, „მიდიან-მოდინ 10 რჩება ზამთარშიც“. სოფლის სახელი, მთხრობელთა აზრით, მომდინარეობს შემდეგი ამბიდან: მენყერს ეს სოფელი ძველად მთლიანად დაუფარავს. სოფელი „დამფალა“. „ბოლქეაძეა ნახევარი სოფელი და ნახევარი იუსუფოღლი“. „ებრიკიდან ვარ, ებრიკაში მეტ ვილაპარაკებთ ქართულად“. ყანები: ბელეშავრი, ადლიყანა, მილმაყანა, ჭალა, ჭელი – ეს ჩაფლობილი ადგილია, წყლიანი“. „მენყერი ჩამოსულა მთიდან, დამფალი დუურქმევია“².

მურღულის ხეობა:

მურღულისწყლის ბორჩხასთან შერთვის ადგილის მახლობლად ამაჟამად კაშხალია აშენებული. ბორჩხიდან პირველი სოფელი, რომლითაც მურღულის ხეობა იწყება არის არხვას თემი. არხვა მდინარე მურღულისწყლის მარჯვენა სანაპიროზე მდებარეობს. აქ 130 კომლი ცხოვრობს. არხვას თემის სოფლები/მაჰალეები: ვაშლავანა/ვაშლოვანი, კაკვენათი, ჯამეკარი, კანნალეთი, შულღიეთი, ფრიალეთი, ქესერავი, ხანიკარი, ხიტინეთი, შუასოფელი, იმხრიეთი. „ზომოთა სოფელი, კანნალეთის ალაგზე არის ეკლესია“. ამ სოფლიდან წასულან მუჰაჯირებად ახმეთ ოზკან-მელაშვილის წინაპრები.

არხვას შემდეგ მდინარე მურღულისწყლის მარჯვენა სანაპიროზე მდებარეობს: გევლი, ბუჯური, ოზმალი, კორიდეთი, დურჩა, ქალაქი მურღული, დამარი; ხოლო მურღულისწყლის მარცხენა სანაპიროზე განლაგებულია შემდეგი ქართული ტრადიციული დასახლებები: ერეგუნა, ქურა, ბაშქოი, გურბინი, კაბარჯეთი.

გევლი: ბახტიეთმაჰალე, ვაშანეთი, ძემდიდი/ზემდიდი, ზემოგევლი, თოხვეთი, იბადა ვენახი, კოსტენეთი, კუტუნეთი, ქომოგევლი, ჭელი, ჯამიკარი.

ბუჯური: ზემოელეთი, ხოსროლმაჰალე, ხობერკეთი.

ოზმალი: აშქიმაჰალე, ზომო მაჰალე, ოქულმაჰალე, ქომო მაჰალე.

კორიდეთი: დუზენინი მაჰალესი, იაუზლარ, მერკეზ მაჰალე, ქუჩუკილდიზ მაჰალე/ბაგახუნა.

დურჩა: ადურჩა/ადუჩა, ზომოაჰალე, ორთაამჰალე, ქომო მაჰალე, ჯამიკარი.

დამარი: აგარა, ისკები,

¹ როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, ნიგალის ხეობა, 2012.

² როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, ნიგალის ხეობა, 2012.

დანსული/დანცული, ჯანსული: დანსულის მაჰალეები აჯიმშერეთი, საცობიეთი, მეკველეთი, საკმელეთი, ოხორჯიეთი, ხახვილეთი.

ერეგუნა: ქომითა ერეგუნა, ქამელეთი, ჭიბუნა, ჰაჯილარ მაჰალესი.

ქურა: არია, ნაქალაქევი, ქვამჩირეთი მაჰალე, ქორთუკეთი მაჰალე, ქვემო ქურა (მურლულს შეუერთდა), ჭილავრი.

ბაშქოი: სოფლები: ბაშქკოი, ლომიკეთი, ფოროსეთი, გოგლიეთი, ჩხალეთი.

გურბინი: გირიში. ბაგა, ჯამეკარი, ბენდი მაჰალე, გურბინი, კუზიეთი,

კაბარჯეთი: ბუდიეთი, სკურუჩა, ნყალყა/ნალკა.

დევსქელის ხეობა:

დევსქელის ხეობის ქართული სოფლებისაკენ სამანქანო გზა ბორჩხიდან ადის. ამავე ხეობაში პირობითად ვაქცევთ მეორე ხეობასაც, რომელსაც შუახევისწყალი ჩამოუდის. ბორჩხიდან დევსქელის ხეობამდე არსებობს ორი ქართული ტარდიციული დასახლებული პუნქტი: არავეთის თემი, შუახევის თემი (ალაჯა).

დევსქელისწყლის ხეობაში განლაგებულია შემდეგი სოფლები: ნაბელლავი, ხაბაზიშვილები, გაღმობანი, ქომობანი, დევსქელი (კაინარჯა), ჩიტავრი, ოხვათი. მდინარის ზემო წელს ბაგინისწყალი ჰქვია. ამ ხეობაში შემდეგი სოფლებია: ბაგინი, კვინტავრი, ნაძვნარა, ბულარეთი, შაქარეთი, ვანი, ოთინგო.

ქლასკური:

ქლასკური მდებარობს ბორჩხიდან ხეობისაკენ მიმავალი გზიდან მარჯვნივ ჩამომავალ ქლასკურისწყლის ხეობაში. მდინარე ჩაედინება ჭოროხში. ამჟამად ქლასკურისწყალზეც ჰესია აგებული: „ქლასკურისწყალი გადმოქარეს და გესი გააკეთეს“.

ქლასკური სამეცნიერო ლიტერატურაში ორი სხვა სახელითაც მოიხსენიება: თელას ყური და ყალასყური. ქლასკურის თემი ორ ნაწილად იყოფა: ზედა ქლასკური, ქვედა ქლასკური.

ქვემო ქლასკური მდინარის ორივე მხარეს გაშენებულ სოფლებს მოიცავს: ქლასკურის წყლის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს შემდეგ უბნები: კოძირი, გოროხეთი, ქუშანათი, ნიშიეთი, მაყლიეთი, ვაკიეთი, ჯალბაშვილები.

ქლასკურის წყლის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს ქვემო ქლასკურის შემდეგი უბნები: ქვემო ქლასკური, წინწკალაშვილები, გვარამეთი, ნკირმონეთი.

ზემო ქლასკურისა და ქვემო ქლასკურის შუაში შუასოფელი/ორთამაჰალე მდებარეობს.

ზემო ქლასკურის სოფლებია: ზემო ქლასკური, ნიქეაგარი, საბეჭ-
დავი/საბაჭდავი, ჯირკვეთი/ჯირეკევი, ზედა მაჰალე, კვესავრი.

ქლასკურიდან რამდენიმე კილომეტრშია შავი ტბა (ყარაგოლი),
სადაც დასასვენებელი ზონაა მოწყობილი. ქლასკურის შემდეგ ავდი-
ვართ ზემო მაჭახელში (იხ. ზემოთ).

ხეზა-მარადიდი:

ხეზას სოფლები: ზედუბანი (იუქსექ-მაჰალე), კინწყურეთი, კონ-
ტოხი, შუბანი, ჭინკური, ქუთლიეთი, სანისლე, ზეგანი, გორგაელი,
ქერტაში, ჯიგანეთი, საბაური, ბაკო, ხეზა, ხინკანა (ზედა და ქვე-
და), ოლღავი.

ზემო მარადიდი: ბერძნეთი/ბერძნევი. იქვეა ჩაის ფაბრიკა.

კატაფხიას ხეობა (ჩაუშლი) ჭოროხს გაღმაა. კატაფხიასწყალი ჩა-
მოუდის. სოფლებს: ბოსელთა, მურჯიკეთი, გაბრიელაკარი, სირთ-
მაჰალე.

ბელღევანი:

ბელღევანისწყლის ხეობის სოფლები: შირინოლღუ, გურემენი,
ოხოზდია, ჯიგირზენი/ჩაილი, ჭანოლღუ, ნეძია.

სუჯუნას წყალი, ბელღევანისწყალი, სქურუჩა წყალი ბელღევანის
შესასვლელში ერთდება.

როგრც უკვე ითქვა, ისტორიული მეხსიერების უმნიშვნელოვანეს
თემად თურქეთელ ქართველთა შორის დასტურდება ნმიდა თამარ
მეფესთან („თამარ დედოფალი“) დაკავშირებული ისტორიული მო-
მენტები, რომლებიც, ამავე დროს, უნივერსალურია საქართველოს
სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეებისთვისაც. ამ საკითხს სო-
ლომონ ასლანიშვილი-ბავრელიც ასახავს: „ჩავუარეთ ხატილა-სუს
ხეობას, მის ქვემოთ დაგვანახეს ფართო ხერელი – გამოქვაბულში
შესასვლელი. გვარნმუნებდნენ, რომ შესასვლელის თავზე გაკეთე-
ბულია წარწერა, რომელშიც მოხსენიებულია მეფე თამარი. არ გა-
დავსულვართ ნაპირზე გამოქვაბულის დასათვალიერებლად, რადგან
მოგვეჩვენა, რომ იგი მიუწვდომელია ციცაბო ასასვლელის გამო“.

ამ მხარეებშიც ყველა ნაეკლესიარს, ნაციხარს, ხიდს თამარ დე-
დოფალს უკავშირებენ: „თამარ დოდოფლის ყალბა კაბარჯეთის ყა-
ლე“, „ოთინგოს აბანო თამარა დედოფალს უუგია“, „თამარ დედო-
ფალი მეთავე იყო არდანუჯ გურჯებისა“, „გურჯის ხელმწიფემა
დაეხმარა ქობაის. გ ზა გუუყვანა. წყალი გუუყვანა. თამარაი ყოფი-
ლა გურჯის ხელმწიფე“.

¹ ევგენი ვეიდენბაუმი 2005, იქვე, გვ., 74.

ისტორიულ ნიგალში შემონახულია რამდენიმე ქართული ხალხური დღესასწაული, მაგალითად, შუამთობა. ბაგინისწყლის ხეობა: „შუამთობა გავაკეთეთ, ბაგინის, ადაგულის, ებრიკას, ახალდაბას, დევსქელის, შუახევის, არავეთის ხალხი, ყველა მოდის შუამთობაზე ჩვენ ოთონიგოში გავქვს შუამთობა. ოთონიგოს ზაფხულში ვართ. სხვა სოფლებს ყველას თავ-თავისი შუამთობა აქვთ. ბაგინელებს დიდი შუამთობა გვაქვს“.

მთხრობელები მკვეთრად ასხვავებენ ძველით ახალ წელს ახალი სტილით ახალი წლისაგან. მათთვის ქართული ახალი წელი ძველი სტილით აღინიშნება, მას „ჩვენებური ახალი წელი“ ჰქვია, ახლით პირველ ინაგარს კი თურქულად „ილბაშ“ უწოდებენ: „ამათ ილბაშზე არააფერ არ ვიქმოდით, ჩვენი ილბაში სხვაა, ახალი წელი იყო“.

მურლულის ხეობასა და დევსქელის სოფლებში, ასევე, ბაგინისწყლის სოფლებში შემონახულია ქართული ხალხური დღეობების საინტერესო ელემენტები, რომლებიც ხშირად ტრანსფორმირებულია ან ერთმანეთში არის აღრეული. მაგალითად, მურლულელები ახალ წელს აღნიშნავდნენ ბერიკაობის ელემენტებისა და ალილოს ელემენტების ნარევით: „13-ს საღამო მოვიდოდა ახალი წელი, ქათმებ ვიპარდით ტყუილად, ახალი რზალი, ახალი სიძე, რაცხა ტუჩებზე ვიკეთებდით. მურს წავისმევდით სახეზე მოზრდილები, ბიჭები, ამას ყველა იზამდა. ერთ თანე ბიჭს გოგოს ტანსაცმელს ჩააცმევდნენ, გარგნებს გავაკეთებდით შლანგებისგან, 4 ბიჭი გარგნებს დაიჭირავდა, მურს წაისმევდა, იმ გოგოს დამცველები არიან. ვინცხა გოგოს გააქცევდა, იმას ვცემდით. გოგოს ვინც გაიტყუებდა, ძალით მიჰყავდა, იმ ბიჭს მივდედით საცემნელად. საღამოს დავიფანტოდით. საღამოს მკლავები დავიჭირებდით ყველა ერთად და მივიდიოდით სიმღერით კარდაკარ. სახლებში ჩამოვივლიდით, ვიმღერავდით, მოგვცემდნენ ერბოს:

- ელე- მელეი, გამოიხედეი კარში,
არ გამოიხედავ, წავალთ სხვა კარში...

რაცხას მოგვცემდნენ: კვერცხი, კაკალი, თხილი, ერბო, ყველი. მოვკრებდით. ღამე 11-ის მერე გაზის ნათურებით ვანათებდით, კვარსაც დეიჭირებდნენ. დეილეოდა სახლები, ერთ სახლში მევიყრებოდით, იმას ვჭამდით“.

მურლულის თემის სოფელ ბუჯურის მასალით: „ახალწელს რეზამდე ძროხის კუდები იყო, იმას ურტყამდნენ. ნილები იყო, ძროხის ტყა-

ვიდან გამოჭრილი. სიმინდის გალებს გეიტყებდნენ, 4-5 „ყადი“ იქნებოდა, ძროხის ეუევანს ჩამოიკიდებდნენ „ყადები“, ხმა იყოსო. ჩამეიარდნენ კარდაკარ. საჭმელს მისცემდნენ. რამდენიმე დღის მერე შეჭამდნენ, ფული რო შეგროვებოდა, იმას გაინანილებდნენ „ყადი“ და „გოგოდ“ ჩაცმული¹.

„ახალწელსა ვსაამობდით, ვმღეროდით, დელიხორომი, დუზხორომი, რგვალად საამობდნენ. დელი ხორომს ახლაგაზრდები ისამებდნენ, ჩვენ კაცები – დუზხორომს. ახალი წელ კაცები მოიარდნენ სახლებს, გურიელას იქმოდნენ. მურ წიისვამენ, თხის ტყავიდან ქუდს გეიხდის, ქალების წინდიდან თვალებს ამოჭრავს, არ მიცნანო. ერთ თანეც ქალი ეახლოსა. ქურთების ქალია ის. შენ წახვალ ახლა, იმ ქალს სტაცებ ხელს, კაცები მოვლენ, ხელი რატომ მოდევო. გაიქცევა, გამოეკიდებიან უკან. ბამბით ძუძუებს უკეთებენ ქალს. კაბა მუხლებამდე ეცვა და ნასკები ეცვა. ვმღეროდით;

- ოო, გურიელა,
- გამოდექი კარში. თუ არ გამოხვალ,
- გ... კარზე.

აშინებდნენ, ეინც კარი არ გააღოს, თუ შექერი მიეცი, მაშინ – არა. დალოცებდნენ იმ კაცსა. ღმერთმა კარგად მოგასწრიას ილბაშიო. ასე ჩამოიარდნენ ყველა სახლს. აქედან პეტრულში გავიდოდნენ, დევს-ქელშიც გავდოდნენ, ორი საათია ფეხით. ნახევარი ბერი ეახლებოდნენ ბიჭებს. გურიელა ხებერ მისცემდნენ, მოვალთო. სიმღერაა გურიელა. ამ ჯგუფს გედებხვეოდნენ, ეს იყო საღამოს. იარებოდნენ ღამე დილამდე 13-ში რამე. რასაც მისცემენ, იმას მოყრიან. მერე ყველა ერთად მოიყრებოდა და შეჭამდნენ. ისამებდნენ“.

შემონახულია ზიარეთობის ტრადიციის ხსოვნა. მურღულის მასალით, „ჯერაბ თეფე უღელტეხილია, მითაჯებულია კურტუმელაზე. გაღმაც ყიზილყაია/წითელი მთაა. გაფანტულია ყაიები. გორას ტყეა. კურტუმელაის მთა ორივე მაჰალეს ისაილაა. ყიშლა არ გვაქვს. ზაფხულში წავალთ ორი თვე, სათიევა. ზიარეთი იაილებზე არის. კურტუმელაის ზემოდან. იქ ტაროსია. ძველი ნანგრევი არის. იქ მეზარებია. ჩემი ქალი იქ დამესიზმრა. იქ დავნახე. იქ ახვალ, დაიზინებ. ზორ ცივია იქა“².

ისტორიულ ლიგანში/ნიგალში აღწერილი ძველით ახალი წლის სარიტუალო პრაქტიკა მრავალმხრივ მნიშვნელოვან ეთნოგრაფიულ რე-

¹ როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, მურღულის ხეობა, 2013, აგვისტო.

² როზეტა გუჯეჯიანი, იქვე.

ალიებს მოიცავს. მას პარალელები ეძებნება ქართველთა სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებში¹.

ქალაქ ართვინსა (ადგილი „კავკასორი“) და მურღულისწყლის ხეობაში ამჟამადაც სრულდება „ხარების ჭედობა“ აღწერილობა. „ხარების ჭედობა ვიცოდით. აქ სოფელში ქვემოთ დუზი არის და იქ ვიქმთ. ჩვენი მთა არის შავი ქედი ჩანს (ხელით გვიჩვენა მიმართულება) იქ არის, ყომრალი, იქ არის ხარების იატალი. ფურების სხვა არის. ძველად ხარების ჭედობა იაილაში იყო. ხარების მეთავე გვყავდა“². დეტალურად ეს ტრადიციული კულტურის ფაქტი აღწერილი და გაანალიზებულია კონკრეტულ ნაშრომში³.

მრავალმხრივ საყურადღებოა ტაო-კლარჯეთის რუსეთთან მიერთებისა და მუშაჯირობის პერიპეტიების ამსახველი ზეპირი ისტორიები. მოვიყვან რამდენიმე მონათხრობს:

ბაგინისწყლის ხეობა – „აქაც იყო მუშაჯირობა. აქ მარტო ერთი ქალი დარჩენილა, 23 წლის ქვრივი, 4 ღარჭით, სხვა ვინმე არა, მას აქ ვინმე არ მუშუშვია, ღარჭები დუუზრდია. პაჯერი ერქვა. ბაბოს ანოი იყო, 114 წლის გახდა, ახალი კბილები ამოუვიდა, მე ასკერში ვიყავი, როცა მოკვდა“. „ჩემი დედე დარჩენილა მარტო მუშაჯირობიდან, მე არ მეშინიაო, გამჩენელ ვუყურებო“.

მურღულისწყლის ხეობა, სოფელი დურჩა – „გურჯი ჩვენური კაცია. რუსი სხვაა. რუსები მოსულან აქა იქიდან. აქ ხალხი დაიფანტა. მერე რუსები ნასულან და ქართველები ისევ მოსულან. აქ ორჯერ იყო მუშაჯირობა. ერთი მუშაჯირობა რუსების დროს იყო, მორე – ერმენლების დროს. რუსების დროზე ამდგარან აქედან და არჰავესაკენ ნასულან. სულ ყველა ამდგარა, მარტო ბაბოი დამრჩალა. იქ საჭმელი არააო და ქვნილები ჩაუყრიათ ჯვალში, ხარები ყოფილან აქ, ცხენი არ ყავდათ, ხარებით ნასულან აქედან, ბაშქოიდან არხავეში, ხარით, გა-

¹ როზეტა გუჯეჯიანი, ქართული ხალხური დღესასწაულები ართვინის რეგიონის (თურქეთის რესპუბლიკა) ეთნიკურ ქართველთა შორის (ძველით ახალი წელი, შუამთობა, მარიობა) – კრ. ტრადიციული რელიგიური სისტემა და თანამედროვეობა, თბ., 2015. გვ., 93-113. როზეტა გუჯეჯიანი, ქართული ხალხური დღესასწაულები თურქეთის რესპუბლიკის ეთნიკურ ქართველთა შორის (ძველით ახალი წელი), – კრ. სემიოტიკა, 13, <http://ar.scribd.com/doc/192098332/%E1%83%A1%E1%83%94%E1%83%9B%E1%83%98%E1%83%9D%E1%83%A2%E1%83%98%E1%83%99%E1%83%90-13>

² როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, მურღულის ხეობა, 2013, აგვისტო.

³ როზეტა გუჯეჯიანი, ხარების ჭედობა ტრადიციულ ქართულ ყოფაში, – საქართველოს საპატრიარქოს წმიდა ანდრია პირველწოდებულის სახელობის ქართული უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა და სამართლის ფაკულტეტის შრომები, ტ. VI, თბ., 2016. გვ., 26-36.

იპნა ქვილი. აქ ვინმე არ დამრჩალა. რუსები ხოცდნენ, უჰუ! ბორჩხი-დან თოფს აყრიან, დიდნენემ, ბაბოს ნენემა ხარი გამოუშვა ახორიდან, ხარ მოხედა ფიშტოი. დაბეჩებულან და გუუქცევიან. ახალგაზრდებმა აიღეს თოფები და გაიფრთხეს აქედან, იქ დარჩნენ არხავეს). რუსმა არხავედანაც გარეკა ასკერი. ქალებს, ბერებს, ღარჭებს ხელი არ მუ-უსვათო, არ მოკლათო. მერე უკან მოსულან ხალხი. ბევრიც იქ დარჩა – ბურსა, ჰენდეკ, სამსუნ. ჩემი ნენეს ბაბოი წასულა. ორ ძმა და ორი და ყოფილან. ერთი და და ძმა იქ დაქორწილებულნ, ორი უკან მოსუ-ლა, ჩემი ნენეს ბაბოი დაბრუნდა და აქ მოკვდა. ერმენლების დროზე იქიდან გაიფრთხეს ერმენლები, აქ ჩვენ ალაგები გვაქვსო და არ მო-უშვეს გურჯებმა. ერმენლები ხალხში აკოცებდნენ ერთმანეთსა ქალი და კაცი. ეს მაშინ სირცხვილი იყო. ეს გონჯი ერმენლია, რუსია, იმათ ცოდვა არ იციან. სიკვდილი მაშინ ქმნილა. მემრე ნახეს ხალხი ჩუუქ-ლიან და ჩუუყრიან ერთადა: გურჯი, თურქი. აქ მოსულან და ქალები გუუფატრიან. მერე გურჯებმა და თურქებმა დაიფრთხეს. მთელი ოქ-რო ერმენლებთან ყოფილა, ჩვენთან ცოდვაა და მთელი ფული იმათ-თან არიან. ერზერუმიდან მოსულან ამათთან ბევრი ერმენელები. მე-რე ოსმალები მოსულან და გუუყრიან. ერთი სირთი ადგილია, ნაკი-რავი, იქ ვილაცას რუსი მუუქელიან. ერთი დედე იყო გაღმა, ჩაქიჯი ბერიკაცი, მაგარი კაცი იყო, დაიჭირეს, ბათუმ წაიყვანეს. ეს ტყვეები გაქცეულან მშიერი ყოფილან, მოლ უძოვიათ". „აქ ხალხი არ დამრჩა-ლა მუჰაჯირობის დროს და მოსულან დურჩიდან, გურბინიდან. რუსი აქ მოსულა, დაბეჩებულან, გაქცეულან. ჩვენ ოთხი ძმები ყოფილან, ერთი წასულა აქედან ბურსას, სამი დარჩა. ის ფეხით წასულა. მერმე ჩვენ ვიპოვეთ იმისი შვილები. მერე დედე ჩამოსულა აქა. თაქთქირი-ძეა ჩვენი გვარი“.

მურღულისწყლის ხეობა, სოფელი კორიდეთი: „ჩვენ ქოქიდან სუფთა ქართველი ვართ. მერე მოსულან სხვა ხალხი, ლაზები მოსუ-ლან აქ სხვადასხვა სოფლიდან. ჩვენ ლამაზიშვილები ვართ. ყადრი-ოღლები არიან. სარაიში ყადი ყოფილა კაცი, მოსულა აქა, ყადრიორ-ლი გამხდარა. ეფენდოღლები ბაშქოიდან ჩამოსულან. იუსუფელიდან მოვიდა 3-4 ოჯახი, მე მახსოვს, ქობაიდან მოსულან. ახლა ბურსას არიან. მუჰაჯირად წასულან აქედან. ორჯერ წასულან. ჩემი ბაბოს ბა-ბოიც წასულა, გოლჯეკს ჰამიდიეს გაღმა, მერე წამოსულა უკან, გო-გო უთხოვია, აქ დასახლებულა. დედეს მეორე ძმა იქ დარჩენილა. მეც ვცხოვრობ იზმითში“.²

¹ როზეტა გუჯეჯიანი, იქვე.

² როზეტა გუჯეჯიანი, იქვე.

მურღულისწყლის ხეობა, სოფელი ოზმალი: „მუჰაჯირობის დროს ოზმალის ნახევარი ნასულა, არხვა, ძანსული, კაბარჯეთი მთლად წასულა სამსუნ, ბურსა, იზმით, ისტამბულ, ბალიქესირ, გონენ“. „აქ ჯენევიზები, რუსები, თურქები მოსულან. მუჰაჯირობიდან ბევრი მობრუნდა. 4-დან 10 წლამდე დაბრუნებულან. ცარიელი ადგილები უკან დაბრუნებულთა ნათესავეებს დარჩომიათ“¹.

მურღულელთა შორის შემონახულია ტაოელ ქართველებთან, ნიგალის მხარის სხვა კუთხეებთან, ბათუმთან და ჭანებთან სავაჭრო-სამეურნეო კავშირურთიერთობების ხსოვნა: „ძველად ცხოვრობდენ მინით, თუთუნ მოჰქონდა ფული, ძროხითაც, მადენითაც. აქ ყოფილა ჩემი დედეს ბაბოს იატალი. 500 ცხვარი ჰყავდა. ზაფხულში აქა, ზამთარში ძანსულში. ქომო სოფლებში, საცხა არ გათოვლდებოდა, იქაც წავიდოდნენ ცხვარები. ხევი ჩადის გუუთოვლებელი, მაგალითად, ერეგუნაში, ბორჩხამდე. იმათ მატყლას მივცემდით. ისინი კი ჩვენთან გამოიყვანდნენ ზაფხულში, ბორჩხას ჩასვლამდი!“. „მატყლს ბათუმ ვყიდდით, ართვინ, ერმენებში, ჭანებში, იყიდებდნენ“. „ჭანები ფიცარ დახევდნენ, სახლებ გააკეთებდნენ“. „ვიცოდით დედეების სახელის დარქმევა. დედეები ბათუმ წევდოდნენ, იყიდევდნენ ჩასაცმელებ. პური მოჰქონდენ. იქაური პური გემრელი ყოფილა. ცხენით და ფეხით მიდიოდნენ ბათუმ. კაილით კი მარადიდდიდან წავიდოდნენ“. „ქობა-ელებს ყორეებს გავაკეთებდიეთ. კანტორამდე ჩვენ თუთუნ დავთესებდით და ფარა მოჰქონდა. აქ ვენახებ სულ თუთუნ დავთესებდით“.

ისტორიული ლიგანის/ნიგალის ხეობის თანმედროვე ეთნო-კულტურული პორცესებიდან განსაკუთრებით საყურადღებო ფაქტი დასტურდება მურღულის ხეობაში. იქაური ბავშვები უკვე სწავლობენ დედაენას მურღულის სკოლაში. გაკვეთილებს ატარებს იმავე სკოლის პედაგოგი, იმერხეველი ქართველი ფათიჰ ცვარიძე (მეიდან). ქალაქად მცხოვრებმა ბორჩხელებმა კი სტამბოლში ჩამოაყალიბეს დედაენის შემსწავლელი საკვირაო კურსი (მასწავლებელი – დოქტორანტი ნატალია დვალი).

¹ როზეტა გუჯეჯიანი, იქვე.

ისტორიული მეხსიერების ფაქტები თურქეთის რესპუბლიკის მარმარილოს ზღვის რეგიონების ეთნიკურ ქართველთა შორის

„იქ ქართველს რაცხა დეემართოს, მე აქ ვტირი“

ეთნიკურ ქართველთა მრავალი კომპაქტური დასახლება არის თურქეთის რესპუბლიკის მარმარილოს ზღვის რეგიონში, რომლის სხვადასხვა მხარეში ჩატარებული ეთნოგრაფიული კვლევის შედეგად გამოვლინდა ასეთი სურათი: ქართული წარმოშობის მოსახლეობის უდიდეს ნაწილს შენარჩუნებული აქვს ეთნიკური იდენტობა – ქართველი, მაგრამ მოზარდ თაობაში ძალიან ცოტამ იცის დედაენა – ქართული.

მარმარილოს ზღვის რეგიონის ქართველი მოსახლეობის უმრავლესობა მუშაჯირობის შედეგად გადასახლებულთა შთამომავალია, თუმცა ბევრგან სახლობენ შრომითი მიგრანტები ან ურბანიზაციის შედეგად ქალაქებში გადასახლებული ტაო-კლარჯელები.

ცნობილია, მუშაჯირობის რამდენიმე ეტაპი არსებობდა და საქართველოს ამა თუ იმ მხარიდან რამდენჯერმე გადასახლდა ქართველთა ნაწილი ოსმალეთის იმპერიაში. მუშაჯირობის განმაპირობებელი ობიექტური მიზეზები იმდენად მძიმე იყო, რომ ქართველ საზოგადო მოღვაწეთა დიდი მცდელობის მიუხედავად, შეეჩერებინათ მუშაჯირობის ტალღები, საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიულმა მხარეებმა მაინც დაკარგა მოსახლეობის საგრძნობი ნაწილი. პირველი ეტაპი მოჰყვა ახალციხის საფაშოს რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შესვლას, მეორე – ბერლინის კონგრესს, მესამე ეტაპი ჩანს 1921-იან წლებში, ასევე, მეორე მსოფლიო ომის დროს. ბოლო ეტაპი გადასახლებულთა უფრო ანტისაბჭოურ ხედვებს უკავშირდება, ვიდრე რელიგიურს. საზღვრების ცვალებადობამ სავალალო კვალი დაატყო საქართველოს¹.

¹ თამაზ ფუტყარაძე, აჭარის მოსახლეობის მიგრაციის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, ბათუმი, 2006; ვახტანგ გურული, ლევან ჯიქია, ტაო-კლარჯეთის, ლაზეთისა და აჭარის საკითხი 1812-1953 წლების საერთაშორისო ურთიერთობებში, თბ., 2013; ტაო-კლარჯეთი, ლაზეთი და ფერეიდანი საბჭოთა კავშირის პოლიტიკური ხელმძღვანელობის გეგმებში, დოკუმენტები და მასალები, (1944-1951), გამოსაცემად მოამზადეს: პროფესორმა ვახტანგ გურულმა და დოქტორანტმა ლევან ჯიქიამ, თბ., 2012.

პირველი მუჰაჯირობის მსხვერპლნი მესხეთის მკვიდრნი იყვნენ, რუსეთის იმპერიის მიერ ახალციხის ოსმალთაგან გათავისუფლების შემდეგ მშობლიური სოფლები დატოვა ქართველთა ნაწილმა და არა-ქართველთა ნაწილმაც. ახალციხიდან მუჰაჯირთა შთამომავლები, ძირითადად, განსახლებულნი არიან დღევანდელ შავშათის რაიონში (ისტორიული შავშეთი), არტაანში და სხვ. ისინი თავინთ თავს, უმრავლეს შემთხვევაში, „ახისკელს“ უწოდებენ. მათ შორის არიან ქართული ორიენტაციის მქონენიც. მესხეთიდან გადმოსახლებულთა შთამომავლები ცხოვრობენ ინეგოლის რაიონშიც.

მუჰაჯირობის მეორე ტალღა 1878 წლის შემდგომი პერიოდია. საგულისხმოა, რომ 1880-იან წლებში ისტორიული ტაო-კლარჯეთიდან და აჭარიდან მიგრირებულ ქართველთა ნაწილი უკანვე, სამშობლოში დაბრუნდა. მათი მონათხრობები არის დაცული შთამომავალთა ისტორიულ მეხსიერებაში. მაგალითად, თითქმის მთლიანად უკან, მშობლიურ მიწა-წყალს დაბრუნებიან დევსქელიდან წასულები, ნაწილობრივ – მურღულულებიც, ხატილულებიც, ხებელებიც, მარადიდულებიც და სხვ.

არის ცალკეული გადმოცემები, რომლებშიც მოთხრობილია საბჭოთა იმპერიის საზღვრებიდან თავის დაღწევის შემთხვევები 1940-იან წლებში. ამ დროს საბჭოთა ხელისუფლების განსაკუთრებული აგრესია ვლინდებოდა აჭარა და მესხეთის წინააღმდეგ, რადგან აჭარლებს და მესხებს ნათესაეები ჰყავდათ თურქეთში. საბჭოთა ხელისუფლებამ მოახდინა მესხეთისა და აჭარის მკვიდრთა ერთი ნაწილის დეპორტაცია.

ეთნოგრაფიული კვლევით გამოვლინდა, რომ 1940-იან წლებში საბჭოთა საზღვრებიდან გაქცეულ აჭარელთა ერთმა ჯგუფმა თავშესაფარი ჰპოვა 1880-ანი წლების დროინდელ მუჰაჯირთა სოფლებში, მაგალითად, ინეგოლის რაიონში, გემლიკისა და მეივეს სოფლებში, აქიაზის სოფელ რეშადიეში და სხვ. ქართველთა ამ ახალმა ტალღამ უკვე ქართული წერა-კითხვის ცოდნა შეიტანა ძველ მუჰაჯირთა შთამომავლების სოფლებში.

მუჰაჯირობის ტალღები იყო როგორც მესხეთიდან და აჭარიდან, ასევე, ისტორიული ტაო-კლარჯეთის ყველა მხარიდან. ზოგიერთი ხეობა თითქმის დაიცალა მკვიდრი მოსახლეობისაგან (ქართველებისაგან), მაგალითად, ხატილას ხეობა, არტანუჯისწყლის ხეობები, მურღულის ხეობის სოფელთა დიდი ნაწილი და სხვ.

განსაკუთრებით მძიმე შინაარსის ისტორიები შემონახულია საზღვრისპირა მხარეებში. 1921 წლიდან ბევრი ქართული მხარე მოექცა

თურქეთის შემადგენლობაში (ნიგალი თითქმის მთლიანად, ზემო მაჭახელი, შავშეთი, იმერხევი (ამ მხარეთა მკვიდრთა აბსოლუტური უმრავლესობა ქართველები იყვნენ), აგრეთვე, არტაანი, არტანუჯი, სადაც იმ დროს უკვე შერეული მოსახლეობა ცხოვრობდა და სხვ. ზოგიერთ სოფელი შუაზეც კი გაიყო (მაგალითად, ზემო მარადიდი (თურქეთი) და ქვემო მარადიდი (საქართველო), ხოლო ხერთვისსა (ზემო მაჭახელი) და ჩხუტუნეთს (საქართველო) მხოლოდ ნასოფლარი (საფუტკრეთი) ჰყოფს ერთმანეთისაგან. ეს ნასოფლარიც სოფელი იყო და იქიდან მოსახლეობა აყარა საბჭოთა ხელისუფლებამ... იმერხევის სოფლები და აჭარის სოფლები თავ-თავიანთი საზაფხულო სადგომებიდან – აგარებიდან (იაილები) ხედავდნენ ერთმანეთს. შუაში კი თურქეთისა და საბჭოთა კავშირის მესაზღვრები იდგნენ. საზღვრის შეცვლამ სრულად დაარღვია ქართველების არათუ სამშობლოსთან (საქართველოსთან) ერთიანობის უფლება, არამედ დაიშალა ოჯახებიც: მრავალი ოჯახის ზოგიერთი წევრი საზღვარს მიღმა დარჩა.

იძულებით გათიშული ოჯახების წევრები 1991 წლამდე, საქართველოს გათავისუფლებამდე, მოკლებულნი იყვნენ ერთმანეთის ნახვისა და ურთიერთობის უფლებას. იყო გამონაკლისი შემთხვევებიც, როდესაც რომელიმე ქართველი მოღვაწე უდიდესი სირთულეების დაძლევის შემდეგ მიაღწევდა თურქეთში ჩასვლის უფლებას და მოძებნიდა ნათესავებს¹.

მარმარილოს ზღვის რეგიონების ქართველი მოსახლეობის კომპაქტური განსახლების არეალი რამდენიმე მსხვილ ადმინისტრაციულ ერთეულს მოიცავს: სტამბოლი, საქარია, დუზჯე, ბურსა, ქოჯაელი და სხვ².

¹ ფრიდონ ხალვაში, ომრი, ბათუმი, 2010.

² საქარიას რეგიონში ქართველების კომპაქტური განსახლების არეალი: ადაფაზარი/საქარია (ცენტრალური ქალაქი), პენდეკის, ქარასუს, ქოჯაალის, აქიაზის, არიფიეს, საფანჯას, გეივეს, ქაინარჯას, ქარაფურჩეკის რაიონები. პენდეკის რაიონში ქართველთა კომპაქტური დასახლებები აღმოჩნდა შემდეგ სოფლებში: გიულდობი, მურადი, მიჯრე, მექქეთი, პუსენიშეპინი, ესენთეფე, ნურიე (პენდეკის დასავლეთით); იკბალიე, ბალიკლი, პასანიე, ფეკერლეი, სულეიმანიე, გუნდოლანი, იკრამიე, ინამიე, კიზანლი (პენდეკის სამხრეთით); სერეეთი, ჰამითლი (პენდეკის სამხრეთ-აღმოსავლეთით); ლუტფიეკოშკი, ბიჩქაიდიქი (პენდეკის აღმოსავლეთით). გარდა ზემოთ დასახელებული სოფლებისა, ქალაქ პენდეკის ცენტრალურ ნაწილშიც არსებობს ქართველთა კომპაქტური დასახლება: გურჯუ მაჰალესი – ქართველთა უბანი. ეს არის, ბუნებრივია, ქალაქური ტიპის დასახლება. ქარასუს რაიონი: ქალაქის ერთ-ერთი მაჰალე/უბანი – აზიზიე. ქოჯაალის რაიონი: სოფლები: ქოზლული (ძველი სახელი გურჯი ფაჰრიე), დემირაჩმა, ქოი იერი (ძველი სახელი – გურჯიქოი). გეივეს რაიონი: ქიშლაჩაია, ქარაჩაი, დოღანჩაი, სარაი, ნუროსმანიე (ძველი ბიჩქიდერე). საფანჯის რაიონი: ქალაქი საფანჯა,

მარმარილოს ზღვის რეგიონების ქართველი მოსახლეობის ისტორიულ მეხსიერებაში განსაკუთრებული ადგილი უკავია მუჰაჯირობის ისტორიას. უმრავლეს შემთხვევაში მთხრობელებმა იციან წინაპართა მშობლიური ხეობებისა და სოფლების სახელები. შემონახულია ოსმალური პერიოდის გვარების ხსოვნაც, ზოგიერთ შემთხვევაში კი ისტორიული ქართული გვარებიც ახსოვთ.

მარმარილოს ზღვის რეგიონების ქართველთა წინაპრები, ძირითადად, მოსულნი არიან ზემო აჭარიდან (ხულო, შუახევი, ქედა), აგრეთვე, ისტორიული ნიგალიდან, კლარჯეთიდან, შავშეთ-იმერხევიდან, მაჭახლიდან. ბერლინის კონგრესის შედეგად დანყებულ 1880-იანი წლების „მუჰაჯირობის“ დროს განსაკუთრებით დიდი ნაკადი წასულა ზემო აჭარიდან.

მდინარე ჭოროხის მარცხენა და მარჯვენა ნაპირებზე არსებული ქართული თემებიდან მიგრირებულნი (ხატილასწყლის ხეობა, ქართლა, თხილაძე/თხილაძორი, ორჯი, ომანა, ტრაპენი, ადაგული, ახალდაბა, ებრიკა, ბაგინისწყლის ხეობა, დევსქელის ხეობა, ბორჩხა, მურლულის ხეობა, ხება-მარადიდი, კირნათი, ეგრე, გვარა¹) განსახლებულნი არიან მარმარილოს ზღვის რეგიონის სხვადასხვა რაიონებში, შავშეთ-იმერხევიდან წამოსულთა შთამომავლები, ძირითადად, სახლობენ სტამბოლში, იზმითში და გებზეში, მაჭახლელთა შთამომავლები განსახლებულნი არიან ჰენდეკის რაიონში, ინეგოლის რაიონის სოფელ ხეირიეში (ჰაირიე) და დუზჯეს რეგიონის სოფელ მელენიპირში (მელენიალზუ). მახინჯაურიდან

მისი ცენტრი – იენი მაჰალე, ქალაქ საფანჯის გარეუბანი – მაჰმუდიე, გიულდობი, იკრამიე, მურადიე, ერდემლი, ქირქფინარი, აქჩაი. აქიაზის რაიონი: ბელდობი, რემადიე, ქუზულუქი, ქუზუჯუქი. ქარაფურჩექის რაიონი: აჰმედიე, მეჯიდიე. დუზჯეს რეგიონი, აქჩაქოჯას რაიონი, სოფელი მელენი პირი (თურქულად მელენ ალზუ), ბურსის რეგიონი: იზნიქის რაიონი, გემლიქის რაიონი, ინეგოლის რაიონი. იზნიქის რაიონის ქართული კომპაქტური დასახლებები: ელმალი, ჰაჯიოსმანი, ქირინთი, ჯანდარლი, ქუთლუჯა, სარისუ, ქირხანსმანი. ინეგოლის რაიონის ქართული სოფლები: ხეირიე/ჰაირიე, გაზელი (ახლანდელი სახელი ჰამიდიე), სულპიე, ილმიე, მესრურიე, ბახჩეკაია, მურათბეი და სხვ. გემლიქის რაიონის ქართული სოფლები: ჰამიდიე, ჰაიდარიე, ჰაირიე, ნეჯიდიე, ბელაქჩერ, სელიმიე. ქოჯაელის რეგიონი: შექექთიე – საჭმალი, სირეთიე – მურლული, ჰამიდიე – ბორჩხა, მაჰმურიე – მურკიევი, ნუსრეთიე – დიდი დოშმე, დოშმე – ცოცხობა, უმიე – კამპარა, ეთნიკურად შერეული სოფლები: ალიმეზარი – იჯადიე, ბეილუდი – ირმადიე, ჩაიდალი – ფერადიე, ბეგოლი – ლუტფიე, ჩათალტაში – აივაზპინარი, შირინქოი – დიმლარი, სელიმიე – ჩერქეშქოი.

¹ ანუ, თანამედროვე სახელმწიფოებრივი დაყოფით, მუჰაჯირთა წინაპრების სოფლები განთავსებულია როგორც საქართველოს, ასევე თურქეთის ტერიტორიაზე.

მუჰაჯირები, ძირითადად, გემლიქის რაიონში განსახლებულან და ა. შ.¹

ქართველთა ისტორიულ მეხსიერებას შემოუნახავს ოსმალეთის იმპერიის სახელმწიფო მოხელის ჰასან ფეჰმი ფაშას (1836-1910) სახელი, რომლის დახმარებითაც განსახლებულან მუჰაჯირი ქართველები მარმარილოს ზღვის რეგიონებში. მიუთითებენ, რომ ფაშა წარმოშობით ქართველი იყო (მარადიდელი) და ამიტომ დაავალა მას მუჰაჯირებზე ზრუნვა სულთანმა.

მარმარილოს ზღვის რეგიონის ქართველთა ისტორიული მეხსიერების მნიშვნელოვანი სეგმენტი არის ხსოვნა მშობლიური მხარეების სახელებისა, საიდანაც წამოსულან წინაპრები და ტრადიცია – მშობლიურ სოფელთა სახელების ახალი დასახლებებისთვის შერქმევისა.

მუჰაჯირ ქართველთაგან შექმნილ ზოგიერთ სოფელს მარმარილოს ზღვის რეგიონებში, რესპუბლიკის დროში გატარებულ სახელმწიფო რეფორმებამდე, ქართული სახელები რქმევია: მაგალითად, საქარიას რეგიონის თანამედროვე სოფელი ჰიჯრიეს ძველი სახელი ყოფილა ორჯი. ორჯი ართვინის რეგიონშია, მდინარე ჭოროხის მარცხენა ნაპირზე და ორ ნაწილადაა გაყოფილი: ზემო ორჯი, ქვემო ორჯი. გიულდისის ძველი სახელი ყოფილა გველი. გველი სოფლის სახელია მურღულისწყლის ხეობაში, ართვინის რეგიონში. იკრამიე და ინამიე არის ძველი ზემო ხატილა და ქვემო ხატილა, სადაც ცხოვრობენ ხატილასწყლის ხეობიდან (ართვინის ვილიეთი, (თანამედროვე ჰატილა). მუჰაჯირად წამოსულ ქართველთა შთამომავლები. სოფელი სერვეთიე აღმოჩნდა სოფელი არხვა. არხვა თემია მურღულისწყლის ხეობაში, ართვინის რეგიონში. არხვადან იყო წამოსული ახმედ მელაშვილის წინაპარიც). ბიჩქიადიქი აღმოჩნდა ქართლა. ცნობილია, რომ ქართლას თემი ერთ-ერთი საინტერესო და მდიდარი თემია ართვინის რეგიონში, მდინარე ჭოროხის მარცხენა სანაპიროზე. დღევანდელ მურადიეშია გაერთიანებული ძველი სოფლები: თოხვეთი, ტრაპენი. ეს სახელებიც ართვინის რეგიონიდანაა გადმოტანილი და იქ სოფელთა სახელებია მდინარე ჭოროხის მარცხენა ნაპირზე. სულეიმანიეს ძველი სახელია ავანა, ავანაც მდინარე ჭოროხის მარცხენა ნაპირზეა ართვინის რეგიონში. ქოჯაელის რეგიონში: შევქეთიე – საჭმალი, სირეთიე – მურღული, ჰამიდიე – ბორჩხა, მაჰმურიე – მურკივეთი,

¹ როზეტა გუჯეჯიანი, საველე-ეთნოგრაფიული დღიური, მარმარილოს ზღვის რეგიონი, 2010-2016 წწ.

ნუსრეთი - დიდი დოშეშე, დოშეშე - ცოცხობა, უმიე - კამპარა... ეს ძველი ტოპონიმები ცოცხალია ხალხურ ყოფაში და ადგილობრივი ქართველები დღესაც საუბარისას ამბობენ, „მე ავანადან ვარ“, „ჩვენი სოფელი გალმა ხატილაა, ამისი - გამოლმა“. „ჩვენი სოფელი ქართლაა“... „ზემოთ ხატილა არი, ორჯი არი, გველი არი, ქართლა არი“, „აბარაბიძე მეტყოდნენ, მერე ათაბაგი გაეხდით. ავანადან მომიყვანეს“. მოსახლეობაში შემონახულია ლაზების ქართული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული სახელი „ჭანები“: „ლაზებ ჭანებს ვეტყვით“ (ჰენდეკის რაიონი, საქარიას რეგიონი)¹

როგორც უკვე ითქვა, უმნიშვნელოვანესია მუჰაჯირობის შესახებ არსებული გადმოცემები:

„დედეს ბაბა მოსულა აქ, ხარების არაბით მოსულა, ჩვენ აქაური ყველა ხარის არაბით მოვსულვართ, ზოგიც ცხენებით მოსულა. ჩემს დედეს აჰმეთი ერქვა, იმის ბაბოი ალი იყო. ალი ჰაჯიდ წასულა და იქ მოკვდა. ჩემი ბაბო იბრაჰიმი იყო, მე ალი ვარ. საქართველოში „მოლოლლუ“ ვყოფილვართ, აქ ჰარუნი არის ჩვენი გვარი“ (ჰენდეკის რაიონი, საქარიას რეგიონი).

„საიდან მოვსულვართ, სოფელი არ ვიცით, ენ წინ ბათუმიდან მოსულან, ბორჩხას დამდგარან. იტყოდნენ, მარადიდიდან მოვიდა ჩვენი დედეებიო. ჩემ ნენეის ბაბო ომანადან მოსულა. ომი იყო, რუსი მოსულა, ქალები, ბავშვები გამეიქცნენ. აქედანა წევდნენ მუჰაჯირები. როცა ხარაბი დადგა, იმის მემრე წავიდოდნენ, მოვიდოდნენ. ჩვენი დედები რუსიედან მოსული გურჯები იყვნენ. დალობილი იყო საზღვარი ძულად, ჭოროხიდან გადმოცურდნენ“ (ჰენდეკის რაიონი, სოფელი ლუტფიე ქოშქი, საქარიას რეგიონი).

„ადრე ჰენდეკი იზმითს ეკუთვნოდა. აქ ქალაქი ყოფილა 1450 წლიდან. ჩვენები აქ მოსულან 1878 წელს. ჯერ იზმითში ჩასულან და სანჯაყმა დაფანტა აქეთ-იქით. ეს გურჯუ მაჰალესია. ასე ჰქვია. აქ სულ გურჯები ვართ. ეს ჰენდეკის მერკეზია, ასამდე ოჯახი ვართ“ (ქალაქი ჰენდეკი, უბანი - გურჯუ მაჰალესი).

„რაფერ მოსულან იცი? ნავით მოსულან ხოფამდე. იმის უკან ფეხით წამოსულან, სამი წელი გზაში ვიყავითო. ბათუმში დედე იაშლი იქნა მაშინ, დედეს 35 კაცი უუნევია, წამუყვანია. ბაბა ცხრა წლის ბაღანა ყოფილა. აქ იკითხა. მერმე ბევრი უკან მიტრიალდა. ქედქედაში მისულან. მე მეხუთე ვარ. ბაბუის ბაბუა მოსულა. მეორე ძმა ბაბუასი საქართველოში დარჩენილა. თოფები ვარდებოდა ჩვენს სოფელშიო,

¹ როზეტა გუჯეჯიანი, საეკლესიო-ეთნოგრაფიული დღიური, 2013.

დაბეჩდნენ და მისთვის მოვიდნენ. ერთიც, მუსულმანობა არ იყოსო, ვერ უნდა ვილოცნოთო, რუსი მოვაო. ამიტომ წამოვიდნენ. ბაბას ძმები დეიჭირეს და მოსკოვას გუუგ ზავნიათ. ბაბას ძმა ამბობდა, არ ნახვიდეთო, სიტყვა გუუვარდა ყველგან ამას ამბობდა, ამიტომ დაიჭირეს. ჩვენები ჯერ მერჯუშან დამდგარან, აქ, პენდეკში. პენდეკიდან აქ მოსულან (ქარასუ, საქარიას რეგიონი).

„ენ ნინდელი ქედქედლები აქ მოსულან. აქ ზემოთ თვალის წყალია. წყალია და ტყეა. წყალი რომ დუუნახიან, დამჯდარან. დეეჩვიენენ. იქ დეეარშიყნენ გოგოები და ბიჭები ერთამანეთს, იმისთვის „თვალწყალი“ დუურქმევიათ. ჩემი ბაბოი, ნენეი სულ ქართულად ილაპარაკებდნენ. ჩემმა დიდმა ბიჭმა იცის ქართული. ნასული ვარ საქართველოში. ვარშალომიძეებთან დამდგარი ვარ ხელეაჩაურში. აიდიოლლუ ვარ, საქართველოში – ცინცაძე. სამი ბიჭი მყავს, სამივეს ვაკითხე საქმეებ აქვთ. გელინები მყავს, ბადიშები. 17 წლის წინ ბათუმში პირველად ვიყავი. ბათუმი დევნახე, ვიტირე“ (გურჯუ მაჰალესი, ქარასუს რაიონი, საქარიას რეგიონი).

„მე დედეი არ ვიცნობ. აქ სიმონეთიდან, ერგედან, მირვეთიდან, მაჭახლიდან მოსულან, 300 მოსახლეა, შვილები ქალაქში არიან. გემის კაპიტანია ბიჭი“ (მელენიპირი/მელენალზუ, დუზჯეს რეგიონი).

„მუსტაფა კვახიძეებიდან არის, სოფელ კობალთადან; ისტაროლები დღვანელები არიან, ფატი არის იქიდან, შასანოლლებიც. ომერი ჩემი მაზლის ბაღვია. იზმანოლლები გუნდაძე არიან. თვადგირიძეები არიან, ფუტკარაძეები, ლანაძორლები. ფოცხველებიც არიან. მესხები არიან. ესენი გურჯია, ფოცხოლლები არიან (სოფელი სულჰიე, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი, 73 წლის მთხრობელი).

„ჩვენ მაკარაძე ვარ, აქ ბაიქოზები. ოლადაურიდან მოვსულვართ 1890 წლს. მთელი ემიაშვილები წამოვიდნენ, გემით ისტანბულ მოსულან. სხვები არიან დოღანოლლები, აქცუოლლები, ერთად მოსულან თელი“ (სოფელი სულჰიე, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი, 68 წლის მთხრობელი).

„ნიზამეთთინ მალი ვარ, ჩანჩხალოელი. აბდიოლლუ იუნუსა გაგიგია? ჩემი დედეი იყო. ჭვანადან მოსულა, სოფელ ცეკვადან. შასან დედეს ბაღვი მურადაი ჩანჩხალოდან მოსულა“ (სოფელი ილმიე, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი). „ბუქოლლები ვართ, ყველაი ზემოთა ჩვენა ვართ, ბათომიდან, ჭალისოფლიდან მოვსულვართ“ (სოფელი საადეთი, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

„ჩვენ შუახვევიდან მოვსულვართ. ჩვენ იქ მთლად ხისიმები არ დაგვრჩენია. იქიდან ყაჰვეჯოლი თლათ აქ ნამოსულა, ახლა „ჯან“ არის ჩვენი გვარი (დურსუნ ჯან/ყაჰვეჯოლი, (სოფელი მესრურიე, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

„ჩვენი დედებისთვის უთქვამან, რომე თქვენ აქედან ნადითო, აქ რომე ემეობა არი, თქვენ ვერ გაძლებთ, ზოგი ნამოსულა, ზოგიც დარჩენილა. ჩვენ დღვანიდან მოვსულვართ. გენჯი ვიყო, გევიდონა დღვანაში“ (სოფელი მესრურიე, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი, 82 წლის).

„ჩვენ სულ მაჭახლელები ვართ, თელი ჰაიდარიე“. „ჩვენ ადაგულიდან მოვსულვართ“ (სოფელი ჰაიდარიე, გემლიქის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

„ახლოდიანები ვართ, ბათომიდან მოვსულვართ, ჩეველით, ვიკითხეთ იქ. გვითხრეს, თქვენ სვანეთიდან მოსული ხართო ბათომს“ (სოფელი ჰაიდარიე, გემლიქის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

„ჩაქვიდან მოვსულვართ, მახინჯაურიდან ვართ, სულ პირველად ჩვენ ჩამოვსულვართ, მერე – მურათბეი, მერე ოსმან-ფაშა“ (სოფელი ჰაიდარიე, გემლიქის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

„სულ თელი ბორჩხიდან ვართ. ჩემი დედეს მამა მოსულა. ჩემი დედე ათ და ოთხი წლის ყოფილა. ერთი ძმა უკან გაბრუნებულა. ზუბოლ-ლუები ვართ“ (სოფელი ჰამიდიე, ძველი სახელი ბორჩხა, იზმითი).

„ჩვენი დედები მოსულან. ათი წელი დარჩენილან ქოჯაელის თეფეზე. იმის მერე აქ წყალი დუუნახიან, წისქვილი. ე, რა ლამაზი წყალიაო, ბოსტნებში ფხალი არიო. აქ დუუკავებიან იერები. ვოიმე, ე რა ლამაზი ღელეაო, მიდის წყალიო, ლამაზი თევზებიო. ასე დამჯდარან აქ“ (სოფელი გურჯი ქოი, ქოჯაალის რაიონი).

„აქ საქარია სუ არი, ჩვენ ჭოროხ ვეტყვით. ხეიდან რომ ჩამოვლენ, იენი ქოიში უთქვიან, ჭოროხ გავსო, უკნიდან მომდევანო, ჭოროხ დამდებულანო. ჩვენები სოფელ ზენობნიდან ჩამოსულან. ახლა ბევრი ვართ. აქედან დიდვანი ნაკითხები არიან გამოსული. აქ ზაფხულში დასაუდომი ადგილი ვერ ნახავ, 70 ოჯახი ვართ ზაფხულში. აფხაზები ჩვენზე 10 წლით ადრე მოსულან აქ. ქართველები მოსულან, ფული მიუციათ, ალაგები უყიდიათ აფხაზებისგან. ის აფხაზები დუზჯეს აბაზებში გუშუშვიათ“.

„25 ოჯახი მოსულა ერთად სიმონეთიდან. ჯერ ხის პატარა სახლი დუუდგამთ, მერე ცოტაი ზემოთ სამსართულიანი სახლია. აქ ერთი ყათია, ზემოი – სამი ყათია. მე იმ ზემო სახლში დავიბადე. ჩემი ბაბოის ძმები ერთად ოთხი იყვნენ. ის დასახლებულა, ეს დასახლებულა, მას

მემრე ოცდაერთი სულზე ასულან, ოცდაერთი სული ერთად ვჭამდით. 1948 წელს, ჩემი ბაბამ ქომოი სახლი უნდა დავანგრეოო, მე იქ უნდა ჩავიდო. ზედა სახლი ემიაშვილებს გუშუშა. 1948 წელს აშენება დუშნყია, 1950 წელს შევედით. 1999 წლამდე მაქ ვიცხოვრეთ. მერმე ნენი, ბაბოი ავნიე, ისტანბულ წეყყვანე. ჩვენ ორი ბიჭი ვიყავით, ერთი მოკეტა, 1966 წელს მოკეტა. 27 წლის იყო, უშვილოდ მოკეტა. ძმაი აღარ მყავს ახლა, ორი და მყავს. ნენი, ბაბოი ავნიე, ნავიყვანე ისტამბულ, ზაფხულში მევიდოდით, თხილი ვკრეფდით. 1999 წელს მინისძერა მოხდა, მაშინ გეიბზრა ძველი სახლი. მერე არ შევსულვართ. ზოგი ბაძაშვილი შევიდა, ზოგი სხვა. სახლს არ შეხედეს. ამ სოფელში (მელენი პირი) პირველად მე მოვიყვანე იაბანჯი¹ ცოლად. 1973-ში დავსახლდი. მე მივიღე პირველი უმაღლესი განათლება, ინჟინერი გავეხთი. ახლა ბევრია ნაკითხი ამ სოფელში იურისტები ბევრია, აქედან არიან გუბერანტორები, პარლამენტის წევრი. აქ ერთი მაჭახლეი იყო, მაგარი კაცი, რაშით გორენი, ირმი გორენის შვილი, ის მოკეტა, ქართული საქმე მოკეტა. იმის შვილები დაიფანტნენ. ჩვენები აქ დღეს 400 ოჯახი ვართ”.

„აქ ვბანაობდით (შავ ზღვაში), წყალსაც ვესამდით ზემოთ. მერე იქ დროჟის ქარხანა გაიხსნა, მდინარეც გააფუჭა, ახლა წყალს ვყიდულობთ“. „ჩვენები რომ მოვიდნენ, ტყე გაკაფეს, ამეების იერი ფულით აიღეს, ტყე აიღეს. ჩვენ კოლოტაშვილები ვართ“ (მელენიპირი/მელენალზე, დუზჯეს რგიონი).

„ხუთი ოჯახი 40-იან წლებში გადმოსულა. ყარსიდან პოლიციას აქ მოუყვანია. აქ ხუთი წელი ყოფილან, მერე ამერიკას თავშესაფარი მიუცია და იქ წასულან. ერთი რესულ სურმანიძე იყო, სოფელ დარჩიძეებიდან ყოფილა“ (სოფელი აშმედიე, ქარაფურჩეკის რაიონი).

„ჩვენი დედები მუჰაჯირად წამოსულან 1878 წელს. ეს სოფელი – ქუჩუჯეკი – მანავების სოფელია, მერე აქ ტრაპიზონიდან მოსულან, სულ ბოლოს ქართველები მოვიდნენ. ჩვენ 1964 წელს ჩამოვსულვართ გირესუნიდან. გირესუნში ქედის სოფელ წონიარისიდან მოვსულვართ 1878 წელს. აქ ჩვენზე ადრე ჩვენი მეზობლები მოვიდნენ, 1930 წელს. ეს მეზობლები ჩვენი ყველაზე ახლო მეზობლები ყოფილან წონიარისში. მაკარიძეები (კვირხიროლლები). ბაბუამ იცოდა, რომ აქ დასახლდნენ, იზმითში ყოფილა ჯარში, აქაც მოსულა, მოათვალიერა, მონონებია ჩვენ მერე გადმევოსულვართ“ (სოფელი ქუჩუჯეკი, აქიაზის რაიონი, საქარიას რეგიონი).

¹ „იაბანჯი“ – უცხოელი. მნიშვნელოვანია, რომ ეთნიკური ქართველი, რომელსაც ძალიან ნაკლულად ახსოვს დედაენა, თავის თავს მაინც ქართველად მიიჩნევს და თურქი მეუღლის აღსანიშნავად იყენებს ამ ტერმინს.

„ხატილადან მოსული ხალხი არის იკრამიეში (სახელია ზედა ხატილა), ინამიეში (ქვედა ხატილა), ეს ჰენდეკია. აქიაზიში არიან აქ, ჩვენთან, რეშადიეში, კიდევ ბურსაში, ქალაქთან არის სოფელი ორჰანიე“. „ომის დროს (1941-1945 წწ.) მოვიდნენ ბათუმიდან, გამოქცეულან, 4 წელი იყვნენ, 40 ოჯახი მოვიდა, ტყეში მუშაობდნენ, სიმინდ თესდნენ მერე დაქორწილდნენ, ნავიდნენ, ამათ გვასწავლეს ქართული წერა“. „ბათუმიდან გამოსულან ადაფაზარში, მაშინ სოფელი იყო. ორ წელიწად იქ გაშეშებული დარჩენილან. მერე საქარიას წყალს იქით გადითო და გადმოსულან. დასასვენებელი ადგილი ეს უნახავან“ (რეშადიე, აქიაზის რაიონი).

„შუახვეიდან მოვსულვართ ჩვენ. სხვები მოკრეფილები არიან სხვადასხვა სოფლებიდან: ტომაშეთი, კობალთა, დარჩიეთი. ჩვენ ამ სოფელში ერთი ხანე ვიყავით ხიმშიაშვილები. მუსტაფა იაკუთი ჩემი ემიაშვილის ბიჭია. ადრე სულ გურჯები ვიყავით, ეხლა მეერივნეს. 60-მდე სახლია“ (ინეგოლი, ბურსის რეგიონი).

„მინდიელი იყო ბაბაი, ხეირეში მინდიელები ბევრი არიან. დერეჩათის თავზე იყვნენ ბიძიები“ (სოფელი ბახჩეყაია, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

„ანეის თოხები და აქ მოვიდნენ. ადა არ მოსწონათ, კოლოებიო, ჩვენ ვართ მემთევრი ხალხიო, მთაზე ამოსულან“. „ჩვენს იერებს ჩვენებური სახელები აქვს: შეშები, კოშები – ტყის სახელია, ცივნყარო – იქ ცივი წყალი დის“. „ჩვენი ჰასანოღლეები ნახევარი ორდუში დარჩნენ, ჩემი დედეს ემიაშვილები იქ არიან. ჩემი დედე 140 წლისა მოკვდა. ერთ სახლში ათნი იყვნენ, ქართულად ვლაპარაკობდით. მუღელინი¹ ყურზე დენიკებოდა, არ ილაპარაკო. ბევრი მოვა, მიწა მინდაო, ფული ამდენი მოგცეთო, აქ ქართველის მეტს არ მევეყვანო, ვინმე ყიდის – ჩვენ ავიღებო“ (ინეგოლი, ბურსის რეგიონი).

„ბევრი ქართველი არიან, ჭანებიც არიან, აბაზაც არის, ჩერქეზიც. 150 ქართველი ვართ. ჩვენები კალანჯოღლეები იყვნენ, სხვები მამაიანოღლეები მოსულან, ამათი ცოლებიც დები ყოფილან. აქა თელი ძველები არიან, დამდგარან, დარჩენილან. მერე ზოგი გოლჯუკ, იზმით წასულან“. „ზღვიპირას ბუცუნაკები ბევრი ყოფილან, არ მიკბინათო, ზეით კაპანზე ასულან, რაცხა ჩვენს სოფელს ჰგავსო და ზემოთ დამჯდარან. იქაც ჭოროხი მიდის, აქაც ზევიდან გადმოიხედა, საქარია დაინახა, მოსწონდა, ესეც ჭოროხიაო. აქ მოდიან ქართველები საქართველოდან, ორი ბიჭი იყო ბათუმიდან, ისაქმეს, ფული აიღეს,

¹ „მუღელინი“ – მასწავლებელი.

წევდნენ, მაღაზია გუუხსნიან". „საფანჯრაში საიდან მოვსულვართ? ფეჰმი ფაშას წამოუყვანია გემით ხალხი, ფული მიუცია, სტამბოლთან ახლოს, იქ არ მოენონათ, 15 დღე იყვნენ, მერე აქ მოვიდნენ, დასახლდნენ. მაჰმუდიეს მთიდან გადმოუხედავთ, ჯამე სადააო? ჯამე არ ყოფილა. მთაზე გუუქეთებიან" (საფანჯრა).

„ხინჩკანელი ვარ, გორგოშიძე გეარად. იმამოლლი გავხდით. ჩემი დიდი დედეი ფაფაზი იყო, იმამი გამხდარა ხოფას. სამი ძმა აქ მოვიდნენ, ორი მერე უკან წასულა. ჩვენებიდან ახლა ერთი ყარსს არის, ერთიც – ერზრუმს მუფთია. ესენი სულ ჩვენ ვართ – იმამოლლი". „მელიქოლლი, იმამოლლი, სერდეროლლი და დემირჩები ერთი გეარი არიან. აქ ცოტა მაჭახლელებიც არიან". „შავოლლები ვართ, ახლა ბევრი სხვადასხვა გეარია". „აქ (გიულდიბი) თელი გურჯია, გაღმა აგარაკები ჩანს, ისიც ჩვენია, ახლა სტამბოლიდან ბევრი მოდის, ყიდვა უნდათ, არ მივცემთ, მარტო ქართველს მივცემთ" (იზმითი).

„ზოგი კირნათიდან მოსულა, კობალეთიდან ზოგიც, ზოგი ბორჩხიდან. რუსი რომ მოსულა, ჩვენი დედეები წამოსულან, კახბერიძე ცყოფილვართ, კიდე იყვნენ გორგალაზეები, მოლოგინაძე იყო, ნითელაძე – გაღმა მაჰალეში. ვინც არ წამოსულა, ის ბერები სიბირიაში გუუგზავნიან" (იზმითი).

„კახაბერიძეები სამი ძმა მოსულა იქიდან, მთელი აქ დარჩნენ. ერთი ძმა არ წამოსულა, მარადიდ დარჩენილა. მე წავედი, მოვძებნე იმის შვილები. ოთხი წლის წინ ვიყავი. ახალი ჯამე გუუქეთებიან. დაკეტილი იყო, ახლებ არ უნდებიან ჯამე. ჯუმა ქვემო მარადიდში ვილოცეთ" (იზმითი).

„ამის დედეი მუჰაჯირობის დროს ასკერში ყოფილა, გამოქცეულა ასკერიდან, მისულა ხატილაში, არავინაა. უძებნია, მუუგნია" (იზმითი).

„მუჰაჯირებად მოვსულვართ ბათუმიდან, მე წავედი, ვეძებე, ჩემი ნათესავები ვერ ვნახე. აქ 150 ოჯახი ვართ, ყველა ქართველია, სხვა ხალხ არ უშვებენ აქა. სიზეები არ უშვებენ. ძველებს ზაკუნი დაუდვიან, თქვენ, სხვა ხალხი სიძე-მიძე არ მუუშვან. სიძე გოგოს სოფელში ვერ დაუდება, გოგო მოგეცით, გეყოფა. ჩემი ცოლის გეარი ბათუმიდან ჯერ ხატილაში წასულან (იგულისხმება, ჰენდეის რაიონში მუჰაჯირთაგან შექმნილი სოფელი ხატილა), მერე – იქიდან აქ. ჰუსეინის ნენეი იმერხეველია. ქომოი სოფელი არი შერეფიე, ის იმერხევიდან მოსულა. აქ თავიდან შვიდი ოჯახი მოსულა, მერე ამდენი გამხდარან" (სოფელი შერიფიე, აქიაზის რაიონი).

„ჩვენები რომ მოსულან, აქ ავაღობა ყოფილა. ბაღნები მომკვდა-

რან. ჩვენები ზემოთ წასულან, ტყეებში, ხეები უკაფიათ, იქ დამჯდა-
რან". „მეჰმეთ ჩაუში ყოფილა ძველად, ასკერი და აქ ჩაუშოლლები და-
ურქმევიან. ესენიც გირესუნიდან წამოსულან აქ ერთი ძმა დარჩენი-
ლა, ერთი იყო, სოფელი გახდა. ჩვენ გავმრავლებულვართ". „ჩვენები
ხუთი ძმა მოსულან, კოკოლოლლუ ვართ" (იზმითი).

„ჰულუსა იდრისოლლუ ჩამოსულა 1901 წელს, აჭარიდან მოსულა
ინეგოლში. მისი შვილი ჰასანი ერთი წლის ყოფილა, მეორე შვილი –
აბდულა აქ დაბადულა, მე თურანი ვარ. ჩვენი ქართული გვარია დავი-
თაძე" (ინეგოლი, ბურსის რეგიონი).

„ინეგოლში მეოცე საუკუნის 40-ინ წლებში გადმოსულა დემირჯი
მერჯან უსტა. სამუშაოდ მოსულა, მერე ვერ შესულა საქართველოში,
იქ საზღვარზე რუსის ჯარი ყოფილა. აქ დარჩენილა. იმ დროს მოსულა
მეჰმეთ შევალი, იმან იცოდა ქართული წერა-კითხვა. მისმა შვილმა მეჰ-
მეთამ მასწავლა ქართული წერა" (სოფელი გულბახჩე, ინეგოლის რაი-
ონი, ბურსის რეგიონი). „გულბახჩეში დედეს ბაბოი მოსულა ჩემი დედე
აქ არის დაბადული. ძველი სახლი იყო, დედეს ბაბოს გაკეთებული. ზე-
ით თორმეტი ოთახი იყო, ქვეით – ახორი. გაუყოფელი ძმები ერთად იყ-
ვნენ" (სოფელი გულბახჩე, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

„ლორჯომიდან მოვსულვართ. ჩემი ქალის დედეს დედეი მოსულა
სულ პირველად – ისმაილ ალა. ის დამჯდარა, მერმე სხვები დუუჰა-
ტიჟნია. სოფელს ყაზელი დაერქვა, ნიფლის დახეული ფურცლებია
ყაზელი, აქ სულ ტყეა, ხე-ტყის 85 პროცენტი ნიფელია. ძველი ჯამე
დუუნგრევიან, ჯარგვალი ყოფილა. ძველიდან ერთი სახლი დამრჩა-
ლა. ახლა ორი იყო, ერთიც ავნიეთ, ერთი დარჩა. აქ სულ ქართული
სახელებია: კინტრაკოხი, ცივწყარო, მუხრანი, დუდგულები, გახრე-
ტილი კილდე, კარჭალი, განგ ზა, გადაღმა ყანები, ჩარჩხალები, კოხი-
ლელები. ქართული სახელები ჩავანერინეთ რუკების გამკეთებელს.
კინტრაკოხი ჩუუნერია" (სოფელი ყაზელი, თურქულად, გაზელი,
ინეგოლის რაიონი). „ყაზელიდან პირველ მსოფლიო ომში 72 კაცი წა-
სულა, სულ ოთხი დაბრუნებულა უკან. ჩანაქქალეს ბრძოლაში ბევრი
ინეგოლელი დაღუპულა, ამათ ისტორიაში „ბათუმელები"-ს სახელი
აქვთ. ყველა პატივს გვცემდა. მერე ათა-თურქი რომ მოვიდა, ჩვენი
ხალხი შეიშალნენ, ათა-თურქმა ქართული ლაპარაკი აგვიკრძალა.
სკოლებში აიკრძალა ქართული ლაპარაკი. ჩემი დაი სამი წლით პა-
ნაია, ვერ გავაფერებ თურქულაი, პირი გამოივლე, ვერ მიახედინაო.
მასწავლებელი ასწავლიდა თათრულს. ქართულ ლაპარაკზე ჯარიმა
იყო. აუკრზალეს ჩერქეზებს, აბაზებს, ბოშაებს. ბევრი ხალხმა თავი
დაუღუნეს. ზოგებმა არ დაუღუნეს, იმათმა ფაშისტი გახდნენ, ტერო-

რისტი გახდნენ. ჩვენი ხალხს ოსმალები უყვარან, ისინი ქართულს არ გვიშლიდნენ. ახლა ათი წელია, არ გვიშლიან, ახლა კარგია. გვერდით სხვების სოფელია, იქ გოგო არ მიგვიცემია, სულ ხუთი კილომეტრია, მაინც გოგო არ მიგვიცემია. აქეთაც სულ ერთი გოგო გვყავს, პატივს ვცემთ, მაგრამ ვერ მოვერგეთ. ჩემი დედეს დედე – იუსუფაი – ორი ძმა ყოფილან: იუსუფაი და ალი. იუსუფაის უთქვია, მე ისტანბულში უნდა წავიდეთ, ჩვენი ხალხი წევდნენ, იქით კარგი ცხოვრებააო. ალია დედეს არ უნდოდა გამოგ ზავნა, მაგრამ მაშინდელს დროში რუსები კლევდნენ. იუსუფს უთქვამს, მე წავალო, ვნახავო. ალის უთქვამს, აქაური უჩალი ვიყიდო და ნახევარი მიუცია, რომ უკან მოხვალ, ნახევარი შენი იქნებაო. არ ნდომებია მისი ძმის ნასვლა. ბათუმში ჩამოჰყოლია ძმა, მაშინდელი გარიგება ძნელი ყოფილა. წამოსულა ჩემი დიდი დედე. იმის შვილი იყო მოლლა ოსმანი, იმის შვილი სულეიმანი ჩანაქალეს წევს. დიდნენი 55 წლის ყოფილა. ე მიველ ღორჯომ 130 წლის მერე. შეიშალნენ, ისე გუუხარდენ. სად არის ჩემი დედეს ალაგები – ვი-მასხრე. ძალიან გუუხარდენ. სოფელი მეკეიძეებია ჩემი სოფელი. 1934 წელს გვარის კანონი გემვიდა. ჩვენი ძველი გვარი იყო თათაროლუ, ასე დაერჩით. იქა მიქელაძე არიან ჩვენები. აქ სხვებიც ღორჯომიდან არიან: თათაროლლი, მამალოლლი, ქურდოლლი, მამალოლლი მამაულაძე ყოფილა. ღორჯომიდან ჩამოსულები შეგროვდნენ ბათუმში, გემი მოვიდა. გემით მივიდენ სტამბულში, იქიდან ინეგოლში გუუგ ზავნიენ, თქვენი ხისიმები იქ წევდნენო. ნიგა ზეულიდან დარჩიძე მოსულა. ფოსოფიდან გადმოსულან მერე 2-3 კვამლი. ისინი გაქართველდნენ. ჩვენებური გამხდარან. იმათ არ იცოდნენ ქართული, ახლა თათრული არ იციან. თბა დაკლეს, ქართველი გახდნენ. სხვა რომ მოვა, თბა უნდა დუკლან სოფელს. ისინი მოსულან, ჩვენი ხალხს შეცოდებია, მიუღია, დუუსახლებია. სოფელში 40 სახლია ახლა ზამთარშიც. ფოცხოვიდან მოსულებს „ფოცხებს“ ვეძახით. ახლაც ფრთხილად ვართ. მათი ბერები სულ თათრულად ლაპარაკობენ, მაგრამ ამბობდნენ, გურჯი ვართო. მემრე ენა ისწავლეს და თქვეს, გურჯი არ ვართო. ჩვენ ვუთხარით, თქვენ ორპირ ხართო. არახადიში პირიქით მოხთა, ქართველები გაათურქეს ფოცხოველებმა. ჩვენ ვუთხარით იმ ქართველებს, თქვენ ისე ხართ, ვირი რომ წინ წავა და უკან აქლემი გაყვებაო. იქ ერთი მდიდარი კაცი, ილმაზი არი, ბევრი ფული აქეთ და იმიტომ „გამესხდნენ“ იქაური ქართველები“. აქ არის სხვა სოფელი „ფინდიკლი“, ჩვენ „ჩითლიქლის“ ვიტყვით. მეორე ფინდიკლი ჩერქეზულია. აბაზებიც არიან. აბაზები აქაც არ ჭამენ თევზს“ (აბდულლაჰ თათაროლლუ, სოფელი ყაზელი/გაზელი, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

„ჭალასოფლიდან ვართ, ბათომიდან. ეს ჩემი მაზლიშვილია. ბილ-
ნაზ ილდირიმი ვარ. ბექოლლებიდან ვართ. ქალის მამული ცივწყაროა.
იენიჯარ არ დარჩენილან, იაილა მუუძებნიათ, იქ დასხდნენ. ჩამოსუ-
ლა აქ, მუუტეხიან სიმიზდის კოტოხები, მუუწონებია, აქ დაჯდნენ. მე
აქ დაბადული ვარ. ბაბოი აქ დაბადულია“ (სოფელი საადეთი, ინეგო-
ლის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

„იმერხეველი ვარ, მუსა შაჰინი, იალოვას უნივერსიტეტის პროფე-
სორი, ბაბოი მოსულა იმერხევიდან ინეგოლში. ამათი სიძე ვარ. ის-
ტანბულ ვიკითხე. ძირით მესხიზე ვართ“ (სოფელი საადეთი, ინეგო-
ლის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

მარმარილოს ზღვის რეგიონების ქართველთა ერთი ნაწილი ეძებს
ფესვებს, წარმომავლობის ადგილებს. ზოგიერთს დაკარგული აქვს
ცოდნა მშობლიური სოფლის გეოგრაფიული მდებარეობისა: „ჩვენ
ლონგოები ვართ, ლონგოთხევიდან მოვსულვართ, კი ვერ მიგვიგნია,
სად არის“. როდესაც აეუხსენი, რომ ლონგოთხევი არტანუჯის მხარე-
შია და, სავარაუდოდ, მათი გვარიც იქიდან მოდის, მთხრობელს ძალიან
გაუხარდა, სასწრაფოდ რუკაზეც ვაჩვენე ადგილი და თვალეში ცრემ-
ლი მოადგა. ლონგოთხევეში დღეს ქართველები უკვე აღარ ცხოვრობენ.

არის მრავალი ტრაგიკული ისტორია, რომელთაც უცრემლოდ
ვერ ვისმენთ: „თუთიე ჩემი ბიბიას რქმევია იქა. ბიბია იქ დარჩენილა,
ასია ბიბია და თუთია ბიბია ყოფილან. დედეი აქეთ მოსულა. ბაბოი 6
წლისა ყოფილა, ბიბია ორმოცი დღის. ბიბიები დიდი ყოფილან. ჩემი
დიდნენე იტირებდა, ასიეც და თუთიეც, სად ხართო. სულ ტიროდა.
ისინი გათხოვილი ყოფილან. დედამთილებსა არ გამოუშვიან. ნენეს
უთქვამს, რომ მოგენატრებიო, მზის თვალს შეხედეო, იქედან ჩვენამც
შევხედავთო, შენ დივინახავო (თუთია ბაიჰანი, 85 წლის, სოფელი
სულჰი, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი, 73 წლის, გარდაიცვა-
ლა 2014 წელს).

მარმარილოს ზღვის რეგიონის ქართველთა ნაწილში არსებობს
სამშობლოს, ეროვნული ფესვების ძიების, ეთნიკური იდენტობის
მძაფრი განცდა:

„მე საქართლო მიყვარს. ჩემი ბაბოს ბაბოი ჩამოსულა აქ ბათუმ-
დან. ჩევედი ბათუმში, ვიტირე. რეჯებელი წამოსულა, ემინალი იყო
იმის შვილი, მერე – ალი, ალის შვილი – ჰაირეთთინი. მე საბაჰეთთინი
ვარ. გვარი რეჯიბალიოლლი გვექონდა“.

„ბათომ რომ ჩამოველ, 130 წლის მერე, ჩვენებური ლაპარაკ
რომ გევეგონე, გული გამიკანკალდა. დობტურთან წამიყვანეს. დობ-
ტურმა რომ მითხრა დანეჟიო, კარგად გაეხდი“. „ორი გოგო მყავს. ჩემ

გოგოს ქართული ჩემმა ნენემ შეასწავლა. ახლა პანამ უნდა დაისწავლოს, მიმყავს ახლა ლორჯომში, იქ უნდა დაეტიო და ისწავლოს. ჩვენმა ბადიშებმა არ იციან ქართული, 30 წელი გავდეს, ჩვენ მოვეკდეთ, დაიკარგოს უნდა“ (აბდულაჰ თათაროლლუ, სოფელი ყაზელი/გაზელი, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

ყველა სოფელში უდიდესი სიხარულით გვხვდებოდნენ. მათ მასპინძლობას ძველქართული ზრდილობისა და სტუმარმასპინძლობის წესებიც გამოარჩევდა: „ტკბილად ვერ მიგხედეთ, მაგრამ გულით-სულით თქვენთან ვართ“ (აბდულაჰ თათაროლლუ, სოფელი ყაზელი/გაზელი, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი). „შენუხება იქნება? ჩვენ დაჩოული ვართ. თქვენ რომ გნახავთ, გული გემინათდება“. „ჩვენი ჭკუა იქაურობაშია“ – ამბობენ საქართველოს შესახებ.

მძაფრია ეროვნული სიამაყის განცდა: „გურჯი იქნება, მით მივხედები, შეებრალემა ინსანი“. „ლამაზს ენახავთ, მიხთები, ქართველია. ქართველი ვართ, ნათესავი ვართ“. „ჩემი ნენის თვალეზიჭრელი იყო, მამაც. გელინები მევიყვანეთ, მარამ ბადიშები ჭრელთვალა არ გამოდგენენ. ვიყვირო მეც, იმანაც იყვიროს, მარამ მე გურჯი ვარ და გელინიც გურჯი მეყვანე, მეზობელი მეყვანე. ღმერთ გამჩენელ ყველაფერი სჭირია. ნდომონდა, ყველას მუსლიმან გააჩენდა, მარამ ზოგი გიაურია, ზოგიც მუსლიმია“ „ღმერთი გამჩენელისათვის ყველა ადამიანია, მაგრამ მე ქართველი ადამიანი უმფრო მიყვარს“ (სოფელი მესრურიე, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი, 82 წლის).

მთხრობელთა საუბარში შეინიშნება დედაენის ცოდნის დაქვეითებით გამოწვეული ტკივილი: „თქვენი ქართული ზორ წმიდაა, ჩვენ ასე ვერ გავარიგავთ“. „ოც წელინადში ადგება აქ ქართული, ჩვენ მოვეკდებით, წავალთ, ქართული არ დარჩება. „რა სოია, იცი? ერთი ხეა – გატეხავ, 3-4 ხე ერთადაა, ვერ გატეხავ. უწინ ჩვენებმა რატო 5-6 ბალანა იქმოდენ? ახლა ცოტაი ვართ. ძალა არა გვაქვს. საქართველოში ბევრი შვილები უნდა გყავდეთ“. „ჩვენ არ დაგვასწავლეს ქართული. ორეთმენები მირტყამდნენ, ქართული წერვა მიტომ ვერ ვისწავლე. რაზე არ ჩამოხვედით, არ გვიპატრონეთ? დევიკარქეთ ჩვენ. დეიკარქა ჩვენი ქართული. დევილიეთ. მალე მოდით, მალე“ (ქარასუ, საქარიას რეგიონი). „ჩვენი ქვეშამ არ იცის ქართული. „თქვენიც რუსჩეზე გაგნებულა, ჩვენი თურქჩეზე. მახსოვს, პანაი ბალანა ვარ, 10 წლის, აქედან ქალაქში წავედი, ჩემმა ბაბამ, სირცხვილია, არ ილაპარაკოო. მაინც ვლაპარაკობთ ქართულად, ვინმე მოვიდა, ენა არ იცის, არ ვილაპარაკებთ, ჩვენი კულტურა ასე არის“ (სოფელი დემირაჩმა, ქოჯაალის

რაიონი, საქარის რეგიონი). „ჩვენ აქ სკოლაში წასვლამდე თურქულაი არ ვიცოდით. ჩვენ გურჯიჯა გვიყვარს ლაპარაკი და გენჯებმა არ იცინა, პანიი ბაღებმა არ იცინა“ (სოფელი ყაზელი/გაზელი, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი). „ახლა სულ ყველა თურქიყა, არ იცინა რამე გურჯიჯა. მე ახლა ვუთხარ გურჯიჯა, ერთი ვუთხარ, რა – არ იცინა, მეც თურქიყა ვუთხარი. ამათ ნეიტებმა არ იცინა“.

ისმის საყვედურებიც საქართველოს მისამართით: „იქ რომ აკითხებთ, ერთი მექთები აქ გახსენით“. „ჩვენ მოვეკეტებით, ათ ნელ უკან, აქ ქართული დაიკარქება“. „მოით, რეიზა არ გეპატრონობთ?“.

მთხრობელთა შორის არის ერთი ნაწილი, რომელიც წლების განვლობაში ევროპაში ცხოვრობს და მშობლიურ სოფლებს ზაფხულობით სტუმრობს. მათ შორის განსაკუთრებით მძაფრია ეთნიკური იდენტობის განცდა: „ოცდაათი წელია აუსტრიაში ვცხოვრობ, ცოლი გურჯია. შვილებმა იცინა ქართული. ბავშვები თურქულ სკოლაში არ გაეუშვი, ახლა უნივერსიტეტში არიან. პირველი ჩემი მამაის თაობა წასულა აუსტრიაში. იქ დერნეგი გვაქვს, იქ მოიკრიფებიან, ვენაში ვართ. 50 ოჯახი ვართ. გერმანელი მკითხავს, ვინ ახარ, მე ვეტიყვი – თურქეთის ქართველი ვარ. 17 ოჯახი მოსულა აქ ხატილელი, მერე გამრავლდნენ. ტელევიზიონი რომ გააკეთონ, ჩვენი იქაური ქართულზე არა, აქაური ქართულზე რომ იყოს, ყველა ნახავდა, ყველა სოფელში მევიარიოთ, გავაკეთოთ ქართული ტელევიზია“ (აქიაზის რაიონი, სოფელი შერეფი).

განსახვევებზე მეტყველების თავისებურებებს: „აჭარლები ცოტა სხვაი ლაპარაკობენ. აქაური ერთ სოფელში არიან აჭარლები, ჩვენ სოფელში ერთი რძალი მოვიდა აჭარლებიდან, ჩვენ „ლარჭ“ ვიტყვით, ისინი „ბაღანას“ იტყვიან“. „ჩვენ ცოტა ტიფლისის ლაპარაკი ვერ ვაგნებთ. კაი გურჯი თქვენ ლაპარაკობთ. ჩემი ბაბა „დაჯექი“ არ მეტყოდა, მობრძანდი, დაბრძანდის იტყოდა“.

განსაკუთრებულად ამაყოფენ, როდესაც შვილებმა და შვილიშვილებმა იცინა ქართული ენა: „ჩემმა დიდმა შვილებმა იცინა ქართული“; „ამან ქართული არ იცის, მარა ხთომილობს“; „ბადიშები ზოგს ხდომილობენ, ზოგს – ვერა. ბაღვი ხდომილობს, ციცაი ვერ ხდომილობს, ბურსაში გეიზარდნენ. არ ძინავან კიდო? მევიყვანთ ახლა“ (სოფელი ყაზელი, ინეგოლის რაიონი, ბურსის პრეგიონი). „ჩვენ ვიტყვით, გურჯი ვართ. ახლანდელ ლარჭებმა ჩვენებური არ იცინა, მაინც იტყვიან, გურჯი ვარო“ (სოფელი ჰაიდარიე, გემლიქის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

აღსანიშნავია, რომ ზედმეტი სახელების, ე. წ. „ლაღაბების“ სახით შენარჩუნდა ქართული თიკუნები, რომლებიც ადამიანს მისი გარეგნობის ან ხასიათის მიხედვით შეერქმეოდა სოფლისაგან: „კაკუნას ბატკანს ვეტყვი, თიკანი თხისაა. ერთი კაკუნ ნენეი ყოფილა, ლაღაბები ვიცით: სუსლაი, ნონოლაი, ფიჩხაი, ენკაი, ლანკაი, კობერაი, ბუბმულაი, კრიჭოი, პუმპლიაი, გოდორაი, ზანგურაი“ (აბდულაჰ თათაროლლუ, სოფელი ყაზელი/გაზელი, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

მოსახლეობა გამოთქვამს გულისტკივილს ძველი, ტრადიციული ყოფის შეცვლის გამო. ახალგაზრდობისა და ბავშვობის წლები მათთვის ტკილად მოსაგონარია. შემონახულია ხსოვნა ტრადიციული კულტურულ-სამეურნეო ტიპისა: „ვაზი რაზეც არის გაშვებული, ის ხე არის ლაჭაჭი. ნეკერი ვიცით, ნაკაფია. თივას, ბზეს სახლში ვინახავდით, ის არის საბძელი. ჯარგვალიც საბძელია. მსახლი გვაქვ, გოქსულაი. ეს დიდი – ცულია ამის პანაი იქნება ნაჯახი. ნალდიც გვაქვს. ძინდანიც გვაქვს. სახლის წინ ჩიხიკარია. ჭიშკარსაც ვიტყვი. სხვა სოფელში „კაკალაის“ იტყვიან, ჩვენ „კარჭალი“ ვიტყვით ეს ვაშლი – ფქვილაი – იუსუფ დედეს დუურგავს, თეთრო ვაშლია. რკინის ემე იყო აქ, დაანგრია. ჭედებდა ხარებს, გოგორაის გარედან რკინას ჭედავდა“ (აბდულაჰ თათაროლლუ, სოფელი ყაზელი/გაზელი, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

„კარგად მახსოვს, ეს სახლი ჩემმა ბაბომ გააკეთა. უსტა კაცი იყო, თვითონ გააკეთა. ძველი სახლები შეშისა იყო, დახეული ხეები. ძველი სახლი ჰამიდმა დაანგრია, ჰამიდი ჩემი ემიაშვილია, ის ძველი სახლი დაანგრია. ჩარდახი იყო, ნალიებიც იყო, ახლა არ არის. წყალი ფახრაჯებით მოგვეკონდა. ეს ჭა არის. ახლა დაილია. უწინ ყუით, თოხით ამოუჭრია დედეს. იმის წინ ტყე გუუჭრიათ, იმაი ზომის ტყე ყოფილა, მიუჭრიათ, მოუჭრიათ, ხის სახლები იყო ძველათ, ქერფიჭები იყო ქვითკირის, მიწით ტალახი მუუზელიათ, ბზე შეურევიათ და სახლი აუშენებიათ. სახნეველით ხნავდნენ მიწას“ (ალი ჯანლუ ჰარუნი, პენდეკის რაიონი, სოფელი ლუტფიე ქოშქი, საქარაის რეგიონი).

„სკამები იყო, ხის, ხის სუფრა იყო, აჭარიდან მუუტანიან, აქაც გააკეთეს. სექეები იყო ძველად, წიფელას გახევდნენ. ძველი ჯამე ქვის იყო, შიგნიდან ხის. გენჯობაში ეაკეთებდი დედოფლის ურუბას. ხელის მაქინაი მქონდა, იმით ვკერებდი. ის მაქინა რავიცი საიდან მოიტანეს, საიდან აიღეს. სახლის უსტები იყვნენ. საცოცოხე ეზოში გექონდა. ბექმე ზს აქ ვაშლით, მსხლით, ყოლით ვაკეთებთ. სხეულის ნაწილები: თმა, შუბლი, წამწამი, წარბი, თვალი, ყური, ლოყა ნიკაპი, ენა, კიბი-

ლი, ტიტვირი, ყია, კინჩხი, ხელი, მკლავი, თითები, ფრჩხილები, მენჯი, კოჭი, ფეხიგული, მუხლი, მუცელი, ჭიპი, ჯგერი, შავი ჯიგერი, თეთრი ჯიგერი, გული, ზურგი. თვალის ფერი: ცისფერი, თაფლისფერი, ჭრელა, შავი. ყარფუზი არც ოდნიათ, ჩემი სიძე შავშეთიდან ყოფილა, მუუტანია ართვინიდან. აქ ხაპი გონებიან, ჩუუფლიან ცეცხლთან. თხა მყავდა, ცხვარი, ჯამუში, სამი ახორი საქონელი გვყავდა. ბევრი ქათმები. ყველს ვაკეთებდით, ძროხის იალს, ბუნჩხაის ვაკეთებდით. ლუხუმი, ლებლები. ქერ-ჭვავ დავეთესებდით. ფეტვი ჩვენ არ დავეთესია. ერთი ბალვის გაზრდას შვიდი ფეტვი გახრიტე, გერჩიოსო. ნინ-ნინ დობტორობა-მობტორობა არ იყო. ამათი დიდნენ მოკრეფდა ბალახს, იმაში ბალვებს აბანებდა. ფადიმესაც იმ ბებიამ დაასწავლა. ყველაფერ ვუკითხავ, მორჩება. – შენ ამ დუნიას სიმაღლე, ეს მომეც, ის მომეც. ბავშვი გაცივდა, შავაცივეთ. გავნიჩბევდით ნიჩბით თოვლსა. კვარ მუუკიდებდით. ტყიდან მოვიტანდით. მერე ფენერი იყო. აქური ალაგები არის წყაროსწყალი, სანმალი – ყანაა, საკარიკილდე – ტყეა, გადამყანა – ყანა იყო ადრე, ვაკე არი, გოსაგოლევი ყანა – ტყე ყოფილა ადრე, მემრე სახლები გუუკეთებიან. სხვა ყანაზე თხილები გვაქვს დარგული, თხილ-ყანას ვეტყვით. კაკალები გვაქ, აგერ, რამდენი, ნაბლები გვაქ. ძველად კანაფი იყო. ხოშიანი ქოქები გამხდარა. ორწყალი არის, ერთ წყალი იქიდან მოდის, მეორე აქიდან, შეერთდება, ეტოლება. შვიდი ლელე გვაქ: ილფანა ლელე, ტყეში ყოფილა, მთას ნევდოდნენ, ზედა თა – ყარაბუთურა, იქ იალიაა, იალია თურქ-ჩეა, გურჯიჯე „თაა“. ერთიც ქვედა თაა. ჩობანი იქაა გათოვლებამდე. რთველზე ჩამოვდოდნენ, გაზაფხულზე ნევდოდნენ. მაისში სიმინდებ დავეთესევდით. ნინ-ნინ ექესი თვე ზაფხული იყო, ექესი თვე – ზამთარი. რთველი შემოდგომაა. როის ავდგებოდით? დილაზე, გათენებიდან ეზან იკითხვენ, ავდგებით, ვილოცავთ. მერმე თუ საქმე არ გვაქ დავწვებით. შუაი დღე მოვა, მიერე – სალამო, სალამოს მერე – ღამე. დილის ჭამა „სადილი“ იყო. შუადღესა – შუადღისჭამას ვეტყვით. სალამოზე ვახშამ ვაკეთებთ. ღამეში რამაზან დაიკავენ. ქალაჯო, ქინძი, მაკიდო პრასა, ნიორი, პილპილაი გვაქვს. დიდვანი ქვაბები გვაქ, თანჯირა, ტაფა. კეცი მაქ, ჭად დავაკრავ. ტაფის ჭად გემო არაა ქვს. კეცის ჭადი გემრელია. ორ კეც გავახურებ, ერთ-ორ ასე მივაყუდებ ცეცხლზე. ერთში ჭადს დავაკრავთ, საჯს დავადებ და ნაკვერცხალს დავაყრი, საჯი თუჯისაა. ქალაჯო ღამაზ მოდის. ნინ-ნინ პურს კეცზე ვაცხობდით, ახლა ფურნეში შევყრით. ფურჩჩისაგან ხასისი მოვქსოვდით, დავაფენდით. ხალი, ქილიმი არ იყო. იმ კანაფით თოკებ აკეთებდნენ, ძროხას დააბმენ. ყურძენი გვაქ შავი ადესაი, ცხენისძუძუ გვაქ.

თეთრი ყურძენია, აუსტოს ყურძენია. ამასია ვაშლი, შექერვაშლი, სინები/სინაფი ვაშლია, ბარაქაი მსხალი, სასალაი მსხალი. ტაბაკაი მაქეს, მემლექეთიდან გამოტანილი, პატარა იყო გვარგეალი. ჭანჭურ-რი გვაქ. ქლიავი შავიც არი, თეთრიც არი. პანტა ვაშლები არი, აბა, არ არი? არი, თუ არ გადაჭრი, მუავე არის. ჩემ დედას ნათქვამი აქეს, ჩემი ყველაფერი თუ არ ჭამეთ, არამიაო. ძალიან გერმელი ნენეი" (სულთან ბაიჰანი, სოფელი სულჰიე, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

„აქ თავს ვირჩენდით, სიმინდი, ჭად ვჭამდით. ჭადი ვიცით. დილა-სალამოს გამოცხვებოდა. პურს არ ვჭამდით. ძროხებს ვაჭმევდით პურს, თათრებიდან ვყიდულობდით, იქით სიმინდ მივცემდით. კეცი მინიდან იყო, წითელი მინიდან კეთდება, ქალები აკეთებდნენ. თაფ-ლი იყო. ორჯერ იღებდნენ თაფლს. გვარდაში ვდებდით" (აბდულაჰ თათაროღლუ, სოფელი ყაზელი/გაზელი, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

„ჯილღა წიფელადან კეთდებოდა, ლეკი კარგია, თუ ნახე. თელა ბევრია. ჯილღას წინ წამოაცმდნენ სახნისს. სახნისს აქ აკეთებდნენ ქვემოთ. ცელს ავილებდით. ავსტრიიდან მეეტანე ორი ცელი, დამლა ორი ბულა იყო. ერთი მომკილი გვარალია, მერე – ჭელი, მერე კონა, მე-რე ზვინი გახდება. ძნას ასე გააკეთებ: დაასობ დიდ დირეგს, იმას და-ახვევ ბზეს, ჩალას. აიღებს ორას კონას. ინახება კარგად. კევრი გვაქ-ვნდა. ქეები აქვს ქვემოთ, კაიფი. ხარი ემესიჯება, იარება. არ ჭამოს ხარებმაო, პირზე ტკეჩ ამოდებდნენ. ტკეჩი გათლილი ხე იყო. ტკეჩი-დან კალათებს ქსოვენ. კალო იყო. კალო ქვემოთ ხარმანზე არის, დი-დი ალაგია, სოფლი ბოლოში. იმ ადგილზე ლენავენ. ხუთი-ექვსი წის-ქვილი იყო, ახლა ერთია ამ ლელზე. წისქვილის ქვას აქვე ჭრიდნენ კილდეში. ტეხავს, ტეხავს, 1000 ოყა არი ერთი ქვა. ამოჭრიან ქვას სა-ტეხით. კაკალი ლამაზია და მალე ლპება, მაგარი არ არი. პანტა, თხი-ლი დიდვანი იყო. იმიდან გობ ვაკეთებდით. ორასი წლის სახლი არი, გაღმა დგას (წიზამეთთინ მალი, 72 წლის, სოფელი ილმიე, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

შემონახულია ნადირობის ტრადიციების ხსოვნა: „წინწინ თხას მოკვლაზე წავიდოდნენ, თხა იაბანი იქ თეფეებზე ბევრია. მოკლევდნენ, იქ თეფეებზე იმღერებდნენ, გევიგონებდით. თუ ვერ მოკლესო, უჩუმ-რად ჩამოვიდოდნენ, შერცხვებოდნენ. ახლაც არის იმ თეფეზე თხები. დილაი ადრე წევდოდნენ სანადიროდ. ჰუსეინ ჩაუშ ვეტყოდით, მთავა-რი მონადირე იყო. ის აწანილებდა თეფეებს: იმ თეფეზე შენ უნდა დად-გეო, აქეთ – შენო. გავკოჭებდით ისე, რომ თხა ვერ გეიქცეოდა. პანუაი თხები იყო. ძაღლს წავიყვანდით. აბა, ძაღლის უმისოდ არ იქნება ნადი-

რობა. ძალმა უნდა გინახოს, ააყენებს ნადირს. თევზი დავიჭირავთ. აქაურობაში იყვნენ კაი თევზები. ახლა კანალიზაცია ჩაუშვეს, არ ვარ-გა. არ დავიჭერთ. თევზის ჭერისთვის კაკალ დავნაყებდით, ნყალში გუ-დუუგდებდით, თუთუნ ჩავანურამთ, მაშინ ამოვდოდა მალლა (თევზი), კირიც ჩაემატებოდა, თევზი მალლა ამოვიდოდა" (ალი ჯანლუ ჰარუნი, ჰენდეკის რაიონი, სოფელი ლუტფიე ქოშქი, საქარიას რეგიონი).

მარმარილოს ზღვის რეგიონის ქართველთა შორის შემონახულია ქართული ნათესაური სისტემები და ტერმინოლოგია. ტერმინთა ერთი ნაწილი ჩანაცვლებულია თურქული სიტყვებითაც. სასიამოვნოდ გამაკვირვა იმ ფაქტმა, რომ ამ მხარეში უფრო ცოცხალია ქართული სიტყვა „ნენე“ დედის აღსანიშნავად, ვიდრე ისტორიულ ტაო-კლარჯეთში (გარდა ზემო მაჭახლისა, სადაც „ნენე“ ცოცხალი ტერმინია), სადაც უმეტესად, თურქულ „ანე“ -ს წარმოთქვამენ. მამას „ბა-ბა/ბაბო“ ეწოდება, ბებიას – „დიდნენე“, ბაბუას – „დედე“. შვილები: ვაჟიშვილი – შვილი, ბიჭი; ქალიშვილი – ციცაი/პრატია, შვილიშვილი – ბადიში. დედის და მამის ძმების სახელები, ძირითადად, თურქული ტერმინებითაა შემონახული: „ტაია“, „ემია“, „ამჯა“, „ემიჯა“, მაგრამ ცოცხალია ქართული „ბიძაი“-ც. მამიდას ზოგან ამავე სახელს, უმეტესად კი – „ბიბიას“ უწოდებენ, დეიდას – „ხალას“. ზოგან შემონახულია ქართული ტერმინებიც: „სიდედრი“, „სიმაშირი“.

ადამიანის ასაკობრივ ჯგუფებს ასე გამოკვეთენ: „პატარა „წვიტია“. ბიჭი სულ პანაი – პანაი ბიჭია, მერე საშუალო ბიჭია, მერე ცოლს რომ მიეყვანს – კაცი იქნება. სამი ბიჭი და ოთხი გოგო მყავს. გოგო ციცაი. ბადიშები მყავს. 24 ბადიში მყავს, 8 ბადიშის შვილი (სულთან ბაიჰანი, სოფელი სულჰიე, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი). და-ძმის აღსანიშნავად ქართულ ტერმინებსაც იყენებენ და ხანდახან – თურქულსაც: და – აბლა, ბაჯი; ძმა – აბი, ყარდეში.

განსხვავებული ტრადიციაა ინეგოლის ქართველთა შორის: „ძმა თუ ჩემზე დიდია „ძიას“ ვეტყვი, პატარას – „ძმას“; ჩვენ სამი ვართ, ერთი ძიაა, ერთიც დაა“ (სოფელი ყაზელი/გაზელი). „რაცხანან ვიტყვით, ჩვენი ნენე-ბაბოისგან ვიცით: უფროს დას „ბაჯი“ ვეტყვით, პატარაის სახელს დუეუძახებ. ძმა უფროსი „ძიაა“ (სოფელი ყაზელი/გაზელი, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი). „მე ზოიძე ვარ, სოფელ კარაპეტიდან მოვსულვართ. მე მაშინ დუნიაზედ არ ვიყავ. იქ დარჩნენ დედეს პრატები. გოგო შვილები – პრატია, ბიჭი – შვილია (სულთან ბაიჰანი/თავდგირიძე სოფელი სულჰიე, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი). დეიდაშვილი – ხალაშვილია, მამიდაშვილი – ბიბიაშვილი, მამით ბიძაშვილი – ემიაშვილი, დედით ბიძაშვილი – ტაიაშვილი,

თუმცა ცოცხალია ქართული ტერმინი – „ბიძაშვილი“. „ათ და ერთ ბიძაშვილი ვართ და სოფელში მე ვარ მარტო, მისი ბაღანაც აქ მუშაობს“ (ქოჯალი, საქარიას რეგიონი).

საგულისხმოა, რომ შემონახულია ძველი ქართული ტერმინი „განაყოფი“, რაც გულისხმობს მამის ხაზით უახლოეს მოგვარე ნათესაებს, ერთი სახლიდან გამოყოფილებს (გამრავლებისა და ცალკეულ კომლებად დაყოფის შედეგად). აღსანიშნავია, რომ შემონახულია ურთიერთდახმარების ქართული ფორმები: „სულ ეშველებიან ერთმანეთს. თუ გაჯავრებული არ არიან, დეეშველებიან ერთმანეთს. თუ მჭირია რამე, მივალ განაყოფთან ავნევ, ნავილებ. არც ეკითხავ. ისიც ასე იქმს“ (ჰენდეკის რაიონი, საქარიას რეგიონი).

გთავაზობთ ერთ ჩანაწერს, რომელშიც მთხრობელი მხოლოდ ქართულ ტერმინოლოგიას იყენებს: „ჩემი ბაბოი 82 წლის არის, არაბული იცის. 1960 წლის ამბები იყო, დაიჭირეს, მე არ ვიყავი მაშინ, ჩემი ძია იყო დაბადული. მენდერესი ჩამოახრჩევს, ბევრი ჩვენი ხალხი დაიჭირეს. ჩემი ნენეი 2006 წელს გარდაიცვალა. ნენეი ჯინეზოლი იყო. სიმამარი, სიდედრი აქვე ცხოვრობენ“ (აბდულაჰ თათაროლუ, სოფელი ყაზელი/გაზელი, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

„ეს ჩემი ბაბოის სახლიდანაა“ – აგვიხსნა მთხრობელმა. „ეს ჩემ ძიას ბაღია“ (სოფელი სულჰიე, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი). „ჩემი ცოლიც გურჯია, შვილებიც. ჩემი ძიები (უფროსი ძმები) ავსტრიაშია“ (სოფელი მესრურიე, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

მაზლის ცოლის აღმნიშვნელად იყენებენ სახელს „შილი“, ქმრის დის სახელია „მული“: „ახლა ჩემი შილი მოვა. ეს ჩემი მულია, იმის სახლში ვართ. მე ხეირიელი ვარ“ (სოფელი საადეთი, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

მეტყველებაში ცოცხალია ქმრის ძმის ქართული სახელი – „მაზლი“ და მისი შვილის სახელი – „მაზლიშვილი“, ასევე, „მულიშვილი“.

შემონახულია ზრდილობიანი მიმართვის ფორმები: „ჩვენი დიდენები „ძალოო“ იტყოდნენ. ბაბოს „ბატონოს“ ვეტყოდით. მაზლის ბაღებს „ბატონიშვილი“ ვუძახდით“ (სოფელი სულჰიე, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

არსებობდა ხელოვნური დანათესავების ფორმები: „დაძმარობა ვიცოდით. ვიტყოდით, შენ დაი, მე ძმაი“, დასავით იყვნეს“ (სოფელი საადეთი, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

აღსანიშნავია ნათესაობის სხვა ქართული ფორმაც – „ძუძუნანოვები თუა, იმის მოყვანა არ იქნება“ (სოფელი ჰაიდარიე, გემლიქის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

მთხრობელები იგონებენ ქართული საოჯახო ყოფის ტრადიციებს. აღსანიშნავია გაუყოფელი ძმების ერთ სახლში ცხოვრების წესი („*ენ წინ დიდ სახლში ორი ძმა იქნებოდა, ვერ დაეტეოდა, ახალს აიშენებდნენ. ახალ რძალს ცოტა შერცხვებოდა საერთო მაგიდასთან დაჯდომა*“), კომლის გაყრის ადათები, ოჯახის წევრთა შორის არსებული ტრადიციული ურთიერთობის ფორმები.

დადასტურდა „უმძრახობის“ ტრადიციის არსებობა: „ძველად პატარძალი მამამთილს არ დეელაპარაკებოდა. ერთ თვე გახდებოდა, იმის შემდეგ დეელაპარაკებოდა. აბაზებს და ჩერქეზებს აქვთ წესი, ისე არ იყო ჩვენში, ერთი წელი უმძრახად იყვნენ. ზოგი ჩვენშიც არ დეელეპარაკებოდა. ჩემი ემიჯამ ისე მოკცტა, რძლის უკან არ დუულაპარაკნია, 15 წელიწადი გახდა. ოთხი თანე შვილი ყავდა, მამათილი არ დეელეპარაკებოდა. ზოგები ისე იქნებოდნენ. ჩემ ბაბომა დეელაპარაკა“.

ქორწილის ძველი ფორმა დღეს უკვე თითქმის გამქრალია და ის რომელიმე დიდ საბანკეტო დარბაზში იმართება. ტრადიციული წესი კი ასეთი იყო: „*დაქორწილების დროს ბაბა-ნენეი ვკითხვდით. თუ პატინა ძმა ქორწილდებოდა, დიდ ძმას ეტყოდა და ის მისცემდა ნებას. პატინა ძმა ამიზე მალე დაქორწილდა (მიმითითა გვერდით მყოფ მეზობელზე) (ალი ჯანლუ ჰარუნი, ჰენდეკის რაიონი, სოფელი ლუტფიე ქოშქი, საქარიას რეგიონი).*

ძველად შლდნენ საქორწილო სუფრას, რისთვისაც ხარი დაიკვლოდა და ტრადიციული კერძები მზადდებოდა. ინვედნენ მეზობლებსა და ნათესავ-მოყვარეებს: „*ჩემი ქორწილი აქ იქნა, საჭმელი მივართვით, ხარი დეიკლა. გურჯი ყველა ასე იქმოდა. ისტანბულიდანაც იყვნენ სტუმრები. ახლაც არის ფერხულები, ბაიარ შაჰინი მოდის. ცეკვას ფერხული ერქვა. ვმღეროდით ქორწილებში. ვინცხამ იცის სიმღერა, ისინი იმღერებდნენ. ქორწილში მაყარი ვიცოდით. გოგოს მხრიდან დადე იყო, დადე ერთი ან ხუთი თანე იყო, დედოფალს პეჭეტს ჩამოაცმევდნენ. ახლა თელი გათავდა. ნათესავის მოყვანა (ცოლად) ჩვენში ზორ დრამია, ჭანებში არი (ალი ჯანლუ ჰარუნი, ჰენდეკის რაიონი, სოფელი ლუტფიე ქოშქი, საქარიას რეგიონი).*

ახსოვთ ქართული ტრადიცია – ლხინის და ჭირის სუფრასთან ქალებისა და კაცების ცალ-ცალკე დასხდომის წესი: „*ქორწილში ქალები ცალკე დაუდებოდნენ, კაცები ცალკე*“ (ალი ჯანლუ ჰარუნი, ჰენდეკის რაიონი, სოფელი ლუტფიე ქოშქი, საქარიას რეგიონი).

არსებობდა მზითვის ინსტიტუტი: „*ხეირიედან მომიყვანეს ყაზელში. ერთი ქილიმი, ერთი ლოგინი, ერთი საბანი მქონდა და ის მომ-*

ცეს. ახლა ციკაი გაეათხოვე, უუ, ყველაფერი გაეატანე. 2500 დაეხარჯე. ძველად სიძე მოიტანდა იმდენ ტანსაცმელს, რამდენიც იყო ოჯახში, კაცებს ზუბუნს მუუტანდა“ (სოფელი ყაზელი/გაზელი, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

ქართველები მკვეთრად უარყოფენ „ურვადის“ არსებობას ტრადიციულ ყოფაში და ხაზგასმით აღნიშნავენ, რომ ეს წესი მათთვის არასდროს ყოფილა დამხასიათებელი: „მე წავედი აბაზებში ფერბულობაში. იმათგან ქალი უნდა გეყიდნა, ფული მიგეცა, ჩვენ არ ვიცოდით ყიდვა. ჩვენ რომ ცოლს ვითხოვთ, ცოტა საჩუქარს მივცემთ, ხარის გაყიდვა არ გვჭირდებოდა, ცეპი რამეს მივცემდით“.

ძველად, მანქანების გავრცელებამდე, პატარძალი ურმით/მარხილით მოჰყავდათ: „ამ სოფელში პანაი აფხაზებიც არიან. გაღმა წაები და აბაზები არიან. მე თოფექჩიქაპიდან ვარ აქ, გელინი ვარ. 59 წელია აქა ვარ. ხარების არაბაით მომიყვანეს, ქილიმებით იყო გადახურული“ (სულთან ბაირაკი/ზოიძე, სოფელი სულჰიე, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

შემონახულია ქალის მოტაცების წესების ხსოვნა: „ძველად ზოგი გოგოს გააქცევდა. ზოგი უკან აართმევდა, მეიყვანებენ. ზოგიც შერიგდებიან, ქორწილს იზამდნენ. ჩემმა ალიჯანამ გამოაქცია გოგო ინეგოლიდან“ (სოფელი საადეთი, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი). „მე მომიპარეს, წყალზე გავედი და მომიპარეს. ჩემი ბაბა გონჯი იყო, აართვა ჩემი თავი და მერე ქორწილით მისცა. იმის ქეიფზე არ იარა. არ გამიხარდა, რომ მომიპარა, პანაი ვიყავი, ეს იყო გამწარება. მერმე შემიყვარდა“ (თუთია ბაიპანი, 85 წლის, სოფელი სულჰიე, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი, 73 წლის).

დაკრძალვის წესები მუსლიმურია, მაგრამ მას ახლავს ქართული შეწვევისა და დახმარების ტრადიცია. ბუნებრივია, მიცვალებულს, წესით, გარდაცვალების დღესეე, მზის ჩასვლამდე მარხავენ, მაგრამ თუკი ჭირისუფალი შორსაა, მათ მოსვლას მაქსიმუმ ორი დღე დაელოდებიან: „შეიძლება, ორ დღეს დეიცდის, თუ ვერ უნდა მოხვიდე, არ დააყენებენ“. „ტირილში თან ტიროდნენ, თან მღეროდნენ. სიმღერესავით ლექსები იყო, შავ იცმევდნენ ჩემი დიდნენი“ (თურან ადიამანი, ინეგოლი, ბურსის რეგიონი). „მკედარზე ჰალვას ვაქეთებთ. საფლავზე გაიტანენ განაყრები“ (ჰენდეკის რაიონი, საქარის რეგიონი). „ზუხუმზე ვიცოდით, მკედარზე მეზობლები ამოიტანენ. რვა დღე საჭმელს გიზიდავენ მკედარზე მეზობლები. მომსვლელს ხეალ სალამომდე დუუცდიან (სულთან ბაირაკი, სოფელი სულჰიე, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი). „მკედარზე განაყოფები მოუ-

ტანენ საჭმელს. სანამ სახლში მკედარია, თვითონ არ გააკეთებენ საჭმელს, არ იქნება“.

ცოცხალია ქართული ურთიერთდახმარების სხვა ტრადიციებიც – კრებითი სახელით „ნადი“: „ნადი ვიცოდით. 15-20 კაცი. მანგლით მოჭრიდნენ ქალები. ქალები, კაცები მღეროდნენ. ახლა ცოდვასო სიმღერა და არ მღერიან ქალები. იმ უსტიებსაც აჭმევენ მეზობლები“ (სოფელი სულჰიე, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი, 73 წლის). „სიმღერებს იტყოდნენ. ნადი დილაშდინ იმღერებდნენ. საქმეზე შენუხდებოდი, ვერ მოერეოდი, ნადს მიეწვევდი. გოგებმა მიეყვანდი სახლში, ნად გააკეთებდნენ. თუთუნი იქნებოდა დასაჭრელი, ყანაში დევშველებოდნენ. ნადზე ყანაში უნდა ნახვიდე. გავმარგლებდით ყანას თოხით. „ჰეია მოლას“ ვიტყოდით. როცა მოეხნევდით, ხარებით წამოვიდოდით, ჩვენი განაყოფი მოზობელს დავეშველებოდით. ახლა ადგა. ესენი აღარ იციან“. „ორპირული ნადი ვიცოდით. თოხნიდნენ. იქით გოგოები, აქით – ბიჭები. ერთგ ზას მღეროდნენ“ (პენდეკი).

ცოცხალია ტერმინი მეზობელი – „მოზობელი“ ფორმით და ის ურთიერთდახმარების ფორმები, რაც, ტრადიციულად, ქართული სამეზობლო ჯგუფებისათვის იყო დამახასიათებელი: დახმარება ჭირის და ლხინის დროს, დამხარება ნადში და ა. შ. „ძველი სახლი იყო, დაინვა, სოფელში ფული აეკრიფეთ, მივეცით. რკინა-ბეტონი დევლეთმა უნდა მისცეს. გოჭი ბავშვებს დუუნავთ, საბძელ წუუკიდიან, ბევრი თივა დაინვა. ჩემი ხისიმის სახლი იყო“ (სოფელი მესრურიე, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი).

შემონახულია ხალხური სამედიცინო ტრადიციების ზოგიერთი ელემენტი: „მრავაძარღვას ჭრილობას ვადებდით“ (პენდეკის რაიონი, საქარიას რეგიონი). „აქიმი იყო ჩემი დედე. ცხელი ჭიმური დაადო ჭრილობაზე. კეციდან ცხელი ჭადი აიღო, იალი დაასხა. მოზილა. ჭრილობაში ჩაუდო. მოარჩინა“ (ისმეთ ათაში, ქალაქი გემლიქი, ბურსის რეგიონი).

დადასტურდა ქართული ტრადიციული კვებითი კულტურის არაერთი ელემენტის არსებობა: „კაკალის ხეები გვაქედა ბევრი. ლობიოს მოხარშვა ვიცით. ქინძი, ნიორი, კაკალი ხმელი დანაყო. ფილში დაენაყევდით. ლობიო მოიხარშოდა, თელი გუურევ, გალესავ, ზორ გერმელი იქნება. შავი ლახანა გარეცხავ, მოხარშავ, ზემოდან მსხვილად დანაყავ კაკალს, იმას დუურთებ და იჭმევა. თუ გინდა, ფურის იალი დუუმატებ“. „გენდიმას ვაკეთებთ: პურ დანაყებენ, პურის მარცვალს დანაყვენ, მოიხარშვის, დრამი წყალი უქნა, ბერი რძე, ერთხელ მოიხარშვის, კოვზით იჭმევა“. „აშურაის კერძი ვიცით, კანდილმაა ლო-

ბიო, ლუხუტი, ბურლული, ფირინჯი, ცოტა ზმელი ყურძენი, გარგარი. მერე შაქარი უქენ. დარიჩინი – ზეიდან. ეს ყველაი ცალ-ცალკე უნდა მოიხარშოს და მერმე ერტად გუურიო. მეზობლებში დაარიგო".

„კაკლიანი ქათმის კერძი ვიცით. ქათამ მოვხარშავთ, მერმე ძვლებიდან გაეხსნით. კაკალი ზორ უნდა დანაყო. ჭადის ფქვილი ცოტა იმის შიგან უყო, ერთხელ დანაყო. ქინძი აიღე ხმელი და თელი ერთხელ აურიე და მერემ იმ ქათამს ზემოდან ნუუსვი“. „ქადა ვიცით. პურისგან მოვზელავთ, ფური იალ მოასხამ, კაკალს დანეყევ, მერე ოთხად მოკეცავ“. „ქუმა ვიცით. ყურძნიდან ფაფას ვიქმთ, პურის ფქვილით მოვხარშავთ, მემრე კაკალს ავასხამთ, ძაფზე გუუყრით, ჩამოეკიდავთ და გაეახმობთ“. „კორკოტი ვიცით. პურის კაკალს აიღებ, წინა რამით წყალს დაასხმა. მეორე დიდლთ სამჯერ მოხარშავ, წყალს გუმუუცვლი. რძეს დაასხამ. ხორბალს ქვიჯაში დანაყვენ. ტაკეცა იყო ხისაგან, იმით ნაყავდნენ. აშურაში ლუხუტ ჩაყერი, ლობიოი, თხილი“.

„მალახტო ვიცით, ნიორი, რეიჰანი, ქინძი, მაკიდო, პრასა, კაკალი კარგად ჩანაყო“. „ხაჭაპური ვიცით, სოდიანი, პანაი იოლურთი, შიგან კაკალი დანაყილი, მერემ ცომში გაახვევ, მრგვალად შემოუჭუჭნიდი, გამოცხობდი. ამაი ხაჭაპურ ვეტყოდით. იმაზე ქათამ დაედებდით, კვერცხ, ქორწილში მივართმევდით, ხუთ ცალ მივიტანდით. ნუხელ გავაკეთე, ხუთი ცალი წეილეს ქორწილში“. „ბორან ვაკეთებდით, ახლა ჭინჭრისა ჰქვია“ (სოფელი ბალჩეყაია, ინეგოლის რაიონი, ბურსის რეგიონი). ქადა-მადას ვეტყვით. ჩათალზე სამ ქადას დაედებდით. ხის ჩანგალზე წამოვაცმევდით კაკალიან, მარილიან ქადას, ზეიდან ლუხუმს მოვყარიდით, იალში“. „მორეულას კერძი: ლობიო, კაკალი, ჭყინტი“. „ყორავას ვაკეთებთ, ტყემლის წვენი, ნენეი გააკეთებს. ლობიას თუ ქინძი არა აქვს, ვერ ვჭამ. ხორცი ერთ კუთხეთ დაედებთ, ქინძი – მეორე მხარეთ“.

ამრიგად, მარმარილოს ზღვის რეგიონის ქართველთა შორის დასტურდება ტრადიციული ქართული ყოფის სხვადასხვა ელემენტი, სოციალური მახსოვრობის ფაქტები (მუჰაჯირობის ისტორია, მშობლიურ მხარეთა სახელწოდებები, საგვარეულო ისტორიები, ზოგიერთი ისტორიული მოვლენა), ტრადიციული კულტურულ-სამეურნეო ტიპი, სოციალური და სულიერო ურთიერთობების ტრადიციული ფორმები.

ბათუმთან დაკავშირებული სოციალურ-კულტურული ასპექტები თურქეთელ ქართველთა ტრადიციულ ყოფაში

*„თეფეს უკანიდან, ბათუმი არი.
ნისლები რომ გადავლიან, აჭარა ჩანს“*

თურქეთელი ქართველებისათვის ბათუმი მხოლოდ რიგითი ქართული ქალაქი ან ტოპონიმი არ არის. მათთვის ბათუმი მშობლიურ ფესვებთან მაკავშირებელი განზოგადებული ცნებაა, რომელთანაც არის გადაჯაჭვული ისტორიული მეხსიერების უმნიშვნელოვანესი ელემენტები.

ბათუმს, როგორც სამშობლოს კრებით სახელს, უდიდესი ადგილი უჭირავს თურქეთელ ქართველთა ტრადიციულ ყოფასა და თანამედროვე ეთნო-კულტურულ პროცესებში.

ცნობილია, XX საუკუნის 30-იანი წლების დასაწყისამდე ბათუმი ისტორიული ტაო-კლარჯეთის მოსახლეობისათვის სავაჭრო-ეკონომიკურ და კულტურულ ცენტრს წარმოადგენდა. ამავე დროს, მოგონებები ბათუმის შესახებ შემოინახეს არამხოლოდ კლარჯეთისა და ტაოს ავტოქტონმა ქართველებმა, არამედ აჭარიდან და ისტორიული საქართველოს სხვადასხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარიდან (ზემო მაჭახელი, იმერხევი, შავშეთი, არტაანი, კოლა, ნიგალის ხეობა) თურქეთის ცენტრალურ და შავიზღვისპირეთის რეგიონებში მიგრირებულ („მუჰაჯირ“) ქართველთა შთამომავლებმაც. 1877-78 წლებიდან მოყოლებული, მუჰაჯირებისა და მათი შთამომავლებისათვის, ტიკვილიანი მოგონება სამშობლოზე უმთავრეს სოციალურ ფაქტად იქცა და იგი აკუმულირდა ცნებაში „ბათუმი“

თურქეთის რესპუბლიკის ქართველთა შორის მიმდინარე თანამედროვე ეთნო-კულტურული და სოციალურ-კულტურული პროცესები მრავალფეროვანია და მის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან სეგმენტს ისტორიულ სამშობლოსთან ურთიერთობის აღდგენისა და ეთნიკური იდენტობის გადარჩენა-განვითარების საკმაოდ მძლავრი იმპულსებიც წარმოადგენს.

სოციალური მეხსიერებით, თურქეთელი ქართველებისათვის, ტოპონიმი „ბათუმი“ ხშირად მოიცავს მთელ საქართველოს, სამშობლოს

– „მემლექეთის“ – კრებითი სახელია. როდესაც იმერხვეელი ან მაჭახ-
ლელი ამბობს, – „იმ თეფედან ბათუმი ჩანს“ – აქ არა კონკრეტულად
ქალაქი ბათუმი და მისი სანახები, არამედ საზღვარს მიღმა დარჩენი-
ლი სამშობლოს მინა-წყლის ესა თუ ის მონაკვეთი იგულისხმება¹.

როგორც უკვე ითქვა, ისტორიული საქართველოს იმ მხარეები-
სათვის, რომელებიც დღეს ართვინის, არტაანის, ნაწილობრივ არზ-
რუმისა და ყარსის რეგიონებშია მოქცეული, 1920-იანი წლების დას-
რულებამდე, სავაჭრო-ეკონომიკურ და კულტურულ ცენტრს ბათუმი
წარმოადგენდა. ისტორიული ტაო-კლარჯეთის ეთნოგრაფიული
მხარეები უძველესი დროიდან მოყოლებული და ასევე, მთელი შუა-
საუკუნეების განმავლობაში აქტიურად მონაწილეობდნენ საქარ-
თველოს პოლიტიკურ და კულტურულ-სამეურნეო ცხოვრებაში². ამ
მხარეებში უწყვეტად ცხოვრობდა ადგილობრივი ქართველი მოსახ-
ლეობა. მაგალითად, მაჭახელი ხელსაყრელი გეოგრაფიული პირობე-
ბის გამო ძველი მსოფლიოს მთავარი საქარავნო-სავაჭრო გზის ერთ
მონაკვეთს მოიცავდა, ასევე გვიან შუა საუკუნეებშიც შავშეთისაკენ
მიმავალი გზა მაჭახელზე გადიოდა და გადმოცემით, ამ მხარის ბო-
ლო თემში – ეფრატში მდებარეობდა ერთ-ერთი სახელმწიფო საბაჟო
პუნქტი³.

1921 წლიდან ისტორიული საქართველოს დიდი ნაწილი თურქეთის
საზღვრებში ექცევა. ამ დროიდან იწყება ზედა მაჭახლის ხეობის, შავ-
შეთის, კოლა-არტაანის, იმერხევის, ნიგალის, ამიერტაოს შორის არ-
სებული ტრადიციული სოციალური და სავაჭრო-ეკონომიკური ურ-
თიერთობების მოშლა და ნოვაციური ყოფითი ელემენტების გაჩენა/
დამკვიდრება. თურქეთის საზღვრებში მოქცეული ქართველებისათ-
ვის წყდება ბათუმთან მაკავშირებელი ყველა ძაფი, გარდა ხსოვნისა
და ბათუმი (საქართველო) მოგონებად იქცევა. ეს მოგონებები თანდა-
თანობით თურქეთელ ქართველთა ტრადიციულ ყოფაში მთავრ სო-
ციალურ ფაქტად ყალიბდება, და მეხსურების მეორე მნიშვნელოვან
სეგმენტთან ერთად (თამარ დედოფალი/დოდოფალი), განსაკუთრე-
ბულ ადგილს იკავებს.

¹ ეს დაკვირვებები მხატვრულ ნაწარმოებებშიც არის გამოხატული: შამია ვარ-
შანიძე, ნატვრა სულისა, ბათუმი, 1989; ალექსანდრე ჩხაიძე, ჩვენებრები, დო-
კუმენტური მოთხრობა თურქეთში მცხოვრებ თანამემამულეებზე და კიდევ
სხვა ამბებზე, ბათუმი, 1991; ფრიდონ ხალვაში, ომრი, ბათუმი, 2010.

² როლანდ თოფჩიშვილი, საქართველოს ეთნოგრაფია/ეთნოლოგია, თბ., 2010.
გვ., 142-150.

³ ნოდარ კახიძე, 1974:7-8

ბათუმთან (საქართველოსთან) დაკავშირებულია წინაპართა პატივისცემა (ბათუმიდან მოსული „დედეების“ ტკივილიანი მოგონებების ცხოველმყოფელობით). დღევანდელი მთხრობელები ისეთი განცდით მოგვითხრობენ წინაპართა მოგონებებს, თითქოს პირად გამოცდილებას გვიზიარებენ. თანაგანცდა წინაპართა კულტურული იდენტობისა მშობლიურ მხარეებთან, მეხუთე, მეოთხე, მესამე თაობის ახალგაზრდებთანაც კი მკაფიოდ იხატება.

მუშაჯირთა შთამომავლებისათვის „ბათუმი“ ისეთად რჩებოდა, როგორადაც მას იქიდან მოსული წინაპრები აღწერდნენ და გადასცემდნენ შვილებს. „ფეეზიეში დავბადულვარ, ჩემი დიდდედე ჩამოსულა ბათუმიდან. ბათუმი ლამაზიაო, ბაბამ მითხრაო, იტყოდა ჩემი ბაბა. მე ვერ ვნახე“ (ბურსის რეგიონი, ინეგოლი, სოფელი ფეეზიე). „ბათუმიდან მოსულან ჩვენი დედები ფარნუხ, იმათი დაშენება ვართ ჩვენ. ერთი ჭალაძე მოსულა, ერთი კახიძე, ერთი ჭივიძე, ერთი მელქიენთი. დასახლებულან. მანამდე აქ ან გურჯი ყოფილა, ან სხვა, ესენი აღარ დახვედრიან“ (იმერხევი, სოფელი ფარნუხი); „ძველად ორი კაცი მოსულან ბათუმიდან: ალი და ომერი. ისინი გბევრებულან, გაყრულან, სოფელი უქნიან“ (ტაო, პარხლისწყლის ხეობა, ქობაის თემი); „ბათუმის სამძღვარი დაღობილი ყოფილა, ჭოროხიდან გადმოცურებულან, ვოი, იმფერი ტიბილი ყოფილა ჭოროხი, ბოლოს რომ უნახვიენ, ლამაზი. ბაბაი ისე მოკტა, ჭოროხის წყალი მასვითო და არ მოკტებოი“ (საქარიას რეგიონი, ჰენდეკი). „ენ წინ ბათუმიდან ამდგარა, ბორჩხას დამდგარა, მარადიდიდან მოსულა ჩემი ბაბოი, ჩემი ნენეს ბაბოი ომანადან მოსულა“ (საქარიას რეგიონი, ჰენდეკი). „რაფერ მოსულან აქ? ბათუმიდან ნავით მოსულან, ხოფას გამცდარან, იმის უკან ფეხით წამოსულან, სამი წელი გზაში ვიყავით, დიდნენეს თვალები სულ სველი ყოფილა, ბათუმს ვერ ვნახევო. ბაბა ცხრა წლის ბალანა ყოფილა, ნენე რათ ტირისო, ისიც ატირებულა“ (საქარიას რეგიონი, ქარასუს რაიონი). „მე მეხუთე ვარ, ბაბას ბაბუა გამოსულა. მიორელ ძმა ბაბასი ბათუმ დარჩენილა, ჭკუვა ჰქონებია. მოვზებნეთ იმისები, ვნახეთ აქაც იყვნენ“ (საქარიას რეგიონი, აქიაზის რაიონი). „თქვენ ღმერთს ყვარებიხართ, ბათუმ დარჩენილხართ“ (საქარიას რეგიონი, ჰენდეკი).

თურქეთელ ქართველთა მოგონებებში ფართოდ იხატება ბათუმთან ძველად არსებული სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირ-ურთიერთობის კვალი: „ჩემ დედეს ბათუმიდან მოჰქონდა დიდროანი შაქარი, ნატეხი, ნაფთი, აქედან მიქონდა კროჭები და გობები“ (იმერხევი, ბაზ-

გირეთის თემი); „ჩვენი დედები გადადიოდნენ, ფურ-მურ ნაიყვანდნენ ბათუმამდე. აქედან ბათუმამდე სამ დღე გადაიარები, ასე მთიდან გადაარუნიებდნენ, დიობანის მთიდან. იქ ასკერებ იდგნენ. ჩემი ბაბაი გადასულ-გადმოსულა. საჭმელი მოჰქონდნენ, გაყიდდნენ, ფარა მოჰქონდნენ, ზოგი იქა მუშაობდნენ“ (იმერხევი, ზიოსი); „ჩემ დედეს ბათუმში სახლები უკეთებია, უსტა იყო. ერთ თვეს არ გასწევდა, ერთ სახლ გააკეთებდა ბათუმში. ბათუმიდან გუგუმ აიღებდა, ქვაბ, თეშტ, შაქარ ეილებდნენ. ბალვობიდან მახსოვს, მუჭის სიმსხო შაქრები, დანახული მაქვს“ (იმერხევი, მანატბა). „ვიცოდით დედების სახელის დარქმევა. დედები ბათუმ წევდოდნენ, იყიდევდნენ ჩასაცმელებ. პური მოჰქონდნენ. იქაური პური გემრელი ყოფილა. ცხენით და ფეხით მიდიოდნენ ბათუმ. კაილით კი მარადიდიდან წავიდოდნენ“ (მურლულის ხეობა, გურბინის თემი). „ძველად ცხოვრობდნენ მინით, თუთუნ მოჰქონდა ფული, ძროხითაც, მადენითაც. აქ ყოფილა ჩემი დედეს ბაბოს იატალი. 500 ცხვარი ჰყავდა. ზაფხულში აქა, ზამთარში ძანსულში. ქომო სოფლებში, საცხა არ გათოვლდებოდა, იქაც წავიდოდნენ ცხვარები. ხევი ჩადის გუუთოვლებელი, მაგალითად, ერეგუნაში, ბორჩხამდე, იქიდან ბათუმს. იმათ მატყლას მიეცემდით. ისინი კი ჩვენთან გამოიყვანდნენ ზაფხულში, ბორჩხას ჩასვლამდე“ (მურლულის ხეობა, ოზმალის თემი) „მატყლს ბათუმ ვყიდდით, ართვინ, ერმენებში, ჭანებში, იყიდებდნენ“ (მურლულის ხეობა, დურჩა). „ჩვენი დედე ყოფილა ბათუმ, ვოიბე, ფეჩი უნახვენ, აქ მოვდა, ამბობდა, არ დუუჯერეს, რაის უბნობ, რაფერ იქნებაო“ (ზემო მაჭახელი, ეფრატის თემი).

სოციალური მესხიერების სხვადასხვა ელემენტი მნიშვნელოვანია მენტალური თავისებურებების კვლევის კუთხით და ეროვნული სიამაყის მასულდგმულებილი მომენტების არსებობის მიმართულებითაც: „ქართველი თეთრი სიხლისა არს, შენც თეთრის სიხლისა ხარ, ბათუმიდან მოსულხარ“ (ტაო, პარხლისწყლის ხეობა, ქობაის თემი). „ბათუმიდან მოსულხარო? დუნია გაგვინათდება, თქვენ რომ დიგინახავთ“ (იმერხევი, მანატბა). „თელი ბათუმში ვყოფილვართ, მემრე ჩვენ გურჯები გავყოფილვართ: ზოგი იქ დარჩენილა, ზოგი – აქ“ (იმერხევი, ბაზგრეთის თემი). „ლაზი და გურჯი ძმები ყოფილან. ლაზი ზღვიდან წამოსულა, ქართველი – მთებიდან. ბათუმში შეხვედრილან. ჩვენ „მსახლი“ ვიცყვით, ისინი – „სხული“ (იმერხევი, მანატბა).

ქართველობა, „ბათუმიდან“ მოსულობა ზრდილობასთანაც არის ასოცირებული: „ჩემი ბაბა „დაჯექი“-ს არ იტყოდა, „მობრძანდი“, „დაბრძანდი“ – ამბობდა, ბათუმიდან იყო და იქ ასე ლაპარიკობენო“.

ბათუმიდან მოსულობის თემა გადაჯაჭვულია გამორჩეულ ხასიათის ქონასთან – სიმტკიცესთან, გამძლეობასთან. მუჰაჯირობის ამსახველი მასალების ჩანერისას სწორედ ამგვარი სიუჟეტები იჩენდა თავს: „აქაც იყო მუჰაჯირობა. აქ მარტო ერთი ქალი დარჩენილა, ჩემი დიდნენი, ბათუმიდან გელინი იყო, 23 წლის ქვრივი დარჩენილა, 4 ლარჭით, სხვა ვინმე არა, მას აქ ვინმე არ მუუშვია, ლარჭები დუუზრდია. ჰაჯერი ერქვა. ბაბოს ანოი იყო, 114 წლის გხადა, ახალი კბილები ამოუვიდა, მე ასკერში ვიყავი, როცა მოკვდა“ (ბაგინისწყლის ხეობა). „ჩემი დედე დარჩენილა მარტო მუჰაჯირობიდან, მე არ მეშინიაო, გამჩენელ ვუყურებო, იმის ბაბოი ბათუმიდან ყოფილა, ძალუვანი კაცი ყოფილა“ (ადაგულის თემი).

თურქეთელი ქართველებისათვის ამავე კონტექსტში მოაიზრება ქართული კულტურისათვის დამახასიათებელი „ბულების ჭედობის“ წესიც. ცნობილია, ბულების ჭედობა საქართველოს ბევრ მხარეს ახასიათებდა (სვანეთი, აჭარა, მესხეთი, ისტორიული ნიგალის ხევი: მურღულისწყლის ხეობა, დევსქელის ხობა, ადაგულის თემი, ახალაძის თემი, პეტრულის თემი, ქართლას თემი, თხილაძის თემი, ორჯის თემი; ისტორიული ტაო: პარხლისწყლის ხეობა...) და იგი სანესო-სამხედრო ასპარეზობების ნაწილი იყო, ზოგიერთ მხარეში თანხვდებოდა კვირაცხოვლობას (სვანეთი), ზოგან ადრესაგაზაფხულო დღეობათა ციკლში იყო მოქცეული, ზოგან „შუამთობას“ ემთხვეოდა და ა.შ. თურქეთელ ქართველთა შორის ჩანერილი გადმოცემებით, ძველად, საუკეთესო ბულები „ბათუმიდან“ გადმოჰყავდათ. ასეთ ბულებს განსაკუთრებით სქელი კისერი და ბასრი რქები ჰქონია¹.

საბჭოთა კავშირის დაშლას და საქართველოს გათავისუფლებას, რასაკვირველია, თურქეთელი ქართველებიც უდიდესი სიხარულით შეხვდნენ, რადგან საბჭოთა საქართველო მათთვის, ფაქტობრივად, რუსეთად მიიჩნეოდა. ორ სახელმწიფოს შორის (საბჭოთა კავშირი და თურქეთის რესპუბლიკა) იძულებით გახლეჩილი საქართველოს ყოფა უამრავ ტრაგიკულ ადამიანურ ისტორიას მოიცავს. საზღვრის გახსნის შემდეგ შესაძლებელი გახდა ახლობელ-ნათესავების მოძიება და განყვეტილი ნათესაური ურთიერთობების აღდგენა. ცნობილია, საზღვრის ჩაკეტვის გამო (1921 წელი) მთელი 60 წლით ერთ-

¹ როზეტა გუჯეჯიანი, ხარების ჭედობა ტრადიციულ ქართულ ყოფაში, – საქართველოს საპატრიარქოს წმიდა ანდრია პირველწოდებულის სახელობის ქართული უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა და სამართლის ფაკულტეტის შრომები, ტ. VI, თბ., 2016. გვ., 26-36.

მანეთს დაშორდნენ უახლოესი ნათესავები, ოჯახები ორად გაიყო. არათუ კონტაქტის საშუალება, არამედ, მაგალითად, იმერხევისა და შუახევის რაიონის მოსახლეობისათვის, ან ზედა ან ქვედა მაჭახლის მოსახლეობისათვის გალმა დარჩენილი ხეობისაკენ ხელის გაშვერაც კი ისჯებოდა როგორც საბჭოთა, ასევე თურქეთის ხელისუფლების მხრიდან. ერთ-ერთი მთხრობელის დედას ქვედა მაჭახელში დარჩენია სამი და და ერთი ძმა. თვითონ კი ზედა მაჭახელში ყოფილა გათხოვილი, „ნენეი დილას ლელეზე ჩადიოდა, წყალს შესვამდა და პანაის უკან ჩაღვრიდა, ჩემს სოფელს ჩაიარს, ჩემი და დაღევს და იცნობს, გამიხსენებენ“-ო. საზღვრის გახსნის შემდეგ ეს ქალი მის შვილს ქვედა მაჭახელში ჩაუყვანია, ქალს 60 წლის უნახავ დედმამიშვილებთან დაუყვია ერთი თვე. შემდეგ უთქვამს, სიკვდილის აღარ მეშინიაო. ასეთი უამრავი სიუჟეტია დადასტურებული ყველა თემსა და სოფელში, როგორც ზედა, ასევე ქვედა მაჭახელში, მთელ ისტრიულ ტაო-კლარჯეთში და მუშაჯირთა შთამომავლებში. ბურსის რეგიონის ინეგოლის რაიონში მსხლის ხესთან მიგვიყვანეს, „ეს ბათუმიდან, მემლექეთიდან მოტანილი მსხალიაო“. ამ ხეს მთელი სოფელი საგულდაგულოდ უვლის.

საქართველოსა და თურქეთს შორის არსებული კეთილმეზობლობის შედეგად ყოველდღიურად უამრავი თურქეთელი ქართველი გადმოდის ისტორიულ სამშობლოში. მათთვის „ბათუმი“ წინაპართა სახელებთან გადაჯაჭვული ადგილია, ერთგვარად საკრალიზებული და მითოლოგიზირებულიც კი. ხშირია ნათესავების მოძიებისა და კავშირების აღდგენის ფაქტები. მუდმივი კომუნიკაცია, რაკვირველია, სასურველი და იმედისმოცემია. „ბაბა ბათუმისთვინ ტიროდა. მისი კალოს დანახვა უნდოდა. ახლა იქ სხვა ვინმები ზიანო. შარშან გვეელ ბათუმში. ბაბას სოფელში ავედი. მიველ ბაბოს კალო-კართან. გოგო იდგა, რა საქმეზე ხარო? აქ ბაბას კალო იყო, სად არიან უმპროსები-თქო, დუუზახა. აიღინოლლების კალო დამანახვენ თქო. დამანახვენ. იქიდანამ სამი ოყა მიწა ავილე, ბაბას მეზერზე მოვაყარე. მე ქართველი ვარ, მე იქ ქართველს რაცხა დაემართოს, მე აქ ვტირი“ (საქარის რეგიონი, კარასუს რაიონი). „ჩემი ბაბოის ბაბოი ჩამოსულა. მე ბათუმში ჩავედი, ვიტირე“ (საქარის რეგიონი, ყარასუს რაიონი).

სამწუხაროდ, დღეისათვის თურქეთელ ქართველთა მოზარდმა თაობამ თითქმის არ იცის დედაენა. „ჩვენ მოვკედებით, ქართველობა ადგება, ოც წელიწადში თურქეთში ქართველობა აღარ იქნება“ – ამ ტკივილიან ფრაზას ყველგან ვისმენდით. მას ნაღვლიანად მოხუ-

ცები და შუახნის ადამიანები წარმოთქვამდნენ. ქართველთა შორის ეთნიკურობის მთავარი მარკერის – ქართული ენის ცოდნის – შენარჩუნებისათვის აუცილებელია სახელმწიფო პროგრამის შემუშავება, ცალკეულ თურქეთელ მოღვაწე ქართველთა მწირი შესაძლებლობებით ეს პრობლემა ვერ მოგვარდება. ჩვენს თვალწინ, თურქეთში, ქართველი ეთნოსი ქრება და საქართველოს სახელმწიფოს ქმედითი ნაბიჯები არ ჩანს. ამ მხრივ, მეტად დადებითი შედეგები ჰქონდა რამდენიმე წლის განმავლობაში მოქმედ სახელმწიფო პროგრამას, რომელიც ითვალისწინებდა თურქეთელი ქართველებისათვის სახელმწიფო უნივერსიტეტებში უფასო სწავლებას. სამწუხაროდ, ეს პროექტი ამჟამად შეჩერებულია.

ერთგვარ დადებით ნაბიჯებად მოვიაზრებთ სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირების გაღრმავებას, ასევე, საქართველოს ტერიტორიის გამოყენებას ტრანზიტული მიზნით: ცნობილია, ზედა მაჭახლის ხეობა ორგანულად არის დაკავშირებული ქვედა მაჭახელთან, ვინაიდან თურქეთის შემადგენლობაში მოქცეულ ისტორიული საქართველოს სხვა ნაწილებთან მას, რთული გეოგრაფიული პირობების გამო, ზამთრობით გზა ეკეტება. ეს გზა ზემო მაჭახელს ქლასკურსა და ბორჩხასთან აკავშირებს და, იგი პანამთაზე დიდთოვლობის გამო, ზოგჯერ მთელი 7-8 თვით იკეტება. საქართველოს გათავისუფლების შემდეგ (1991 წელი) თანდათანობით მომზადდა ნიადაგი და რამდენიმე წლის წინ ზამთრობით ხეობაში ჩაკეტილ ზედა მაჭახლელებს უფლება მიეცათ ქვედა მაჭახელში გადასვლისა და იქიდან სარფის გზით თურქეთისკენ გადაადგილებისა. ამგვარ მგზავრობას, თურქეთის ადმინისტრაციის ნებართვით, თურქეთის სპეციალური „სერვისი“ ემსახურება. ორ სახელმწიფოს შორის მზადდება ზედა და ქვედა მაჭახლის დამაკავშირებელი გზის გახსნა. ეს გზა უშუალო საზღვარია საქართველოსთან. ბათუმის აეროპორტიდან ხშირად სარგებლობენ არღვინის ვილაიეთში მიმავალი მგზავრები. მათ ბათუმში გადასვამენ ავტობუსებში და გადაჰყავთ თურქეთში.

ბათუმი/სამშობლო ფაქიზი თემაა თურქეთელი ქართველებისათვის. აქაური ქართველები უნდა ვეცადოთ, რომ ურთიერთობები გაღრმავდეს და საქართველო თურქეთელი ქართველებისათვის ისეთივე ეთნიკური სიამაყის წყაროს წარმოადგენდეს, როგორიც მათ კულტურულ მემკვირეებაში თამარ დედოფლის სახეა.

Ethnological aspects of representation of history

Synopsis

The book analyses several segments of the historical memory of Georgians. The special attention is paid to the problem of representation of history. On the base of ethnographic and historical sources some ethnological aspects of history representation are revealed. This is an ethnological work. The data are collected by the use of field-ethnographic research methods and are correlated to the already existed data of scientific literature and sources.

The century-long development of Georgian national culture reveals the facts of representation of history. The factor of the representation in the being of the Georgians is evident and still functioning. The cultural/historical levels of memory in Georgia were existed for the long periods of time and their vivid nature resulted the various aspects of traditional worldview, which are active nowadays.

The historical narratives collected in the Georgian environment, often are out of the historical space and time, anachronisms are met as well, but this is natural, as the collective memory is characterized by the tendencies of forgetting or in the other cases, actualization and exaggeration of the certain and individual characteristics. The historical memory preserves only the main and essentially important facts according to the demand of the time. The important for the society historical narratives are translated from the generation to generation and are turned into the organic part of the everyday life: sometimes several narratives are synthesized; sometimes the historical fact is covered by the mythological images.

The book consists the introductory part, and seven chapters. The first chapter - The Representation of the History – the Motives of the Admirable Victory in Didgori in the Traditional Georgian Life – Svaneti, argues the impact of the collective historical memory on traditional ideology, on the case of Didgori battle. This very important victory in the history of Georgia has gained the special place in the Georgian folklore and turned into the part of the official history and state ideology. This process is analyzed on the case of ethnographic data (narratives and the artifacts connected to these narrations) fixed in Svaneti.

The second chapter -The Mother of Kartli Tamar, according the Svanetian data describes the interrelations of King Tamar, Royal Court and Principality of Svaneti. There is considered the symbolic meaning of the special attitude of the Georgian mountaineers to the King Tamar. The various levels of the collective memory are revealed and considered.

The third chapter - The Representation of the History – Kansav Kipiani – Legend or Reality?, discusses the image of one of the distinguished figures of XVII century Georgia – Kansav Kipiani. In the chapter it is specified the resettlement area of the Kipiani family, the individual representatives of this family; the ethnographic and archaeological material and the historical sources regarding the Kipiani noble family. The attention is paid to the factors caused the mythologization of the image of Kansav Kipiani.

The chapter four -The facts of historical memory in Zemo Machakheli – past and modernity (the Republic of Turkey), discusses the modern resettlement area of the Georgians of Zemo (Upper) Machakheli Gorge and the facts of the historical memory saved in the historical sources and modern life. There are specified the names of the communities and the villages within these communities. The stories connected to St. King Tamar are the main facts preserved in the historical memory. The religious-public practice (folk festivals – New Year celebrations, festivals of „Garegnoba“ and „Ziaretoba“) of the region is also analyzed.

The fifth chapter - The facts of historical memory in Nigali gorge), focused on the region settled by the ethnic Georgians, the villages and communities, situated in the basin of the river Chorokhi including the city Artvin are identified. The historical sources describing the region are analysed, the information about the identity issues, knowledge of the Georgian language and historical memory (e.g. the memory on King Tamar, traumatic memories on replacement etc.) is displayed.

The sixth chapter – On the problem of cultural memory of Marmara Sea Region (Republic of Turkey) ethnic Georgians, discusses the problems connected with the cultural memory of ethnic Georgians living in the Marmara Sea region. There are analysed the history of their settlement in the region and the areas of this settlement.

The chapter seven -The Social-Cultural Aspects of Batumi in the Traditional Life of Georgians in Turkey, discusses the importance and function of Batumi for the ethnic Georgians living in the Republic of Turkey, the association of the concept „city“ to Batumi in the memory of Georgians of Tao

and Klarjeti, as well as, of Mohajirs. The paper presents the variety of modern ethno-cultural and social-cultural processes, which take place among the Georgians in the Republic of Turkey and one of its most important segments is the existence of powerful impulses for restoration the relationship with the historical motherland and the survival and development of the ethnic identity.

I express my deep gratitude to the editor and reviewers of this book; I consider them as the participants in elaboration the presented work. The book is edited by the financial support of the „Istanbul Georgian Art House“. The book is the first attempt to analyze the ethnological aspects of representation of history, and of course I'll be highly attentive to the advices and comments from the side of the scholarly society.

სარჩევი

შესავალი	5
----------------	---

თავი I

ისტორიის რეპრეზენტაცია - დიდგორის „ძლევაჲ საკვირველის“ მოტივები ტრადიციულ ქართულ ყოფაში - სვანეთი	27
---	----

თავი II

„ღედა ქართლისა თამარი“	44
------------------------------	----

თავი III

ისტორიის რეპრეზენტაცია - ყანსავ ყიფიანი - ლეგენდა თუ სინამდვილე?	71
---	----

თავი IV

ისტორიული მეხსიერების ფაქტები ზემო მაჭახელში - ნარსული და თანამედროვეობა (თურქეთის რესპუბლიკა)	84
--	----

თავი V

ისტორიული მეხსიერების ფაქტები ნიგალის ხეობაში	107
---	-----

თავი VI

მარმარილოს ზღვის რეგიონების (თურქეთის რესპუბლიკა) ეთნიკურ ქართველთა კულტურული მეხსიერების საკითხისათვის	141
---	-----

თავი VII

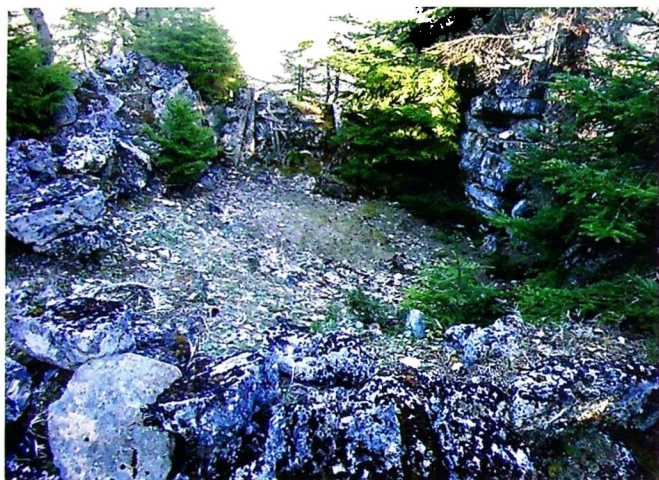
ბათუმთან დაკავშირებული სოციალურ-კულტურული ასპექტები თურქეთელ ქართველთა ტრადიციულ ყოფაში	166
--	-----

■ ართენის ეკლესია

■ ეცერი, ქურამის ნმიდა გიორგის ეკლესიაში დაცული სიმბოლო

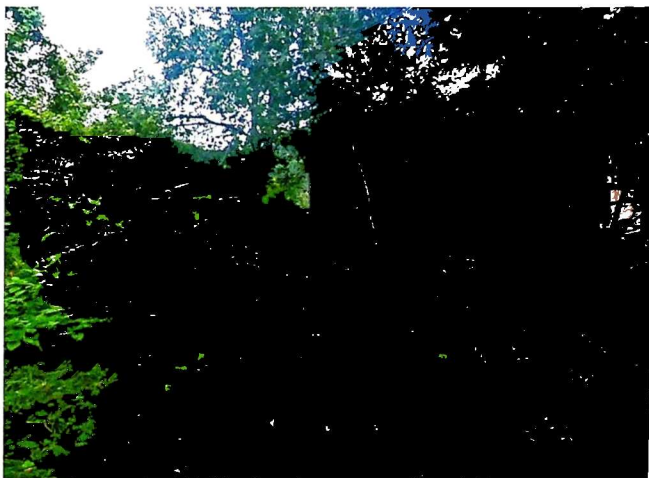
■ ეცერის, სოფელ ლადრერის ნმიდა ბარბარე

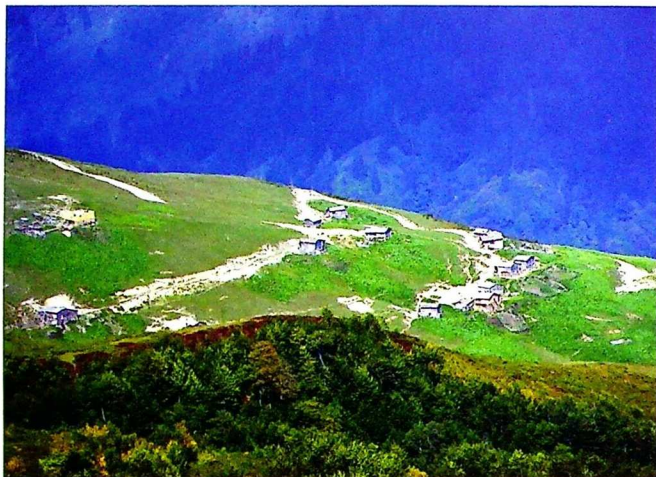
■ ყანსავ ყიფიანის კოშკი დეცილში

■ მაჭახელი, ხის ხიდი ეფრატში

■ ზემო მაჭახელი, ზედვაკის ნაეკლესიარი

■ ზემო მაჭახელი, ინენმინდა

■ იშერხევი, ბაზგირეთის ზიარეთი

■ ლახამელის ნმიდა გიორგი

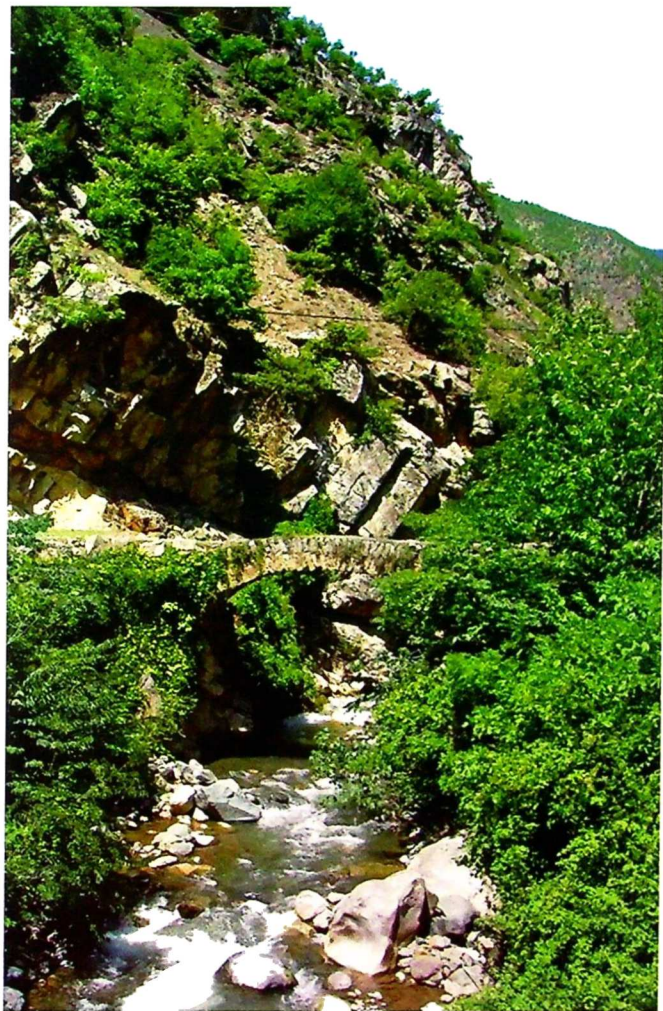
■ კავკასორის არუნა ართვინში

■ ზემო მაჭახელი, ეფრათი, თამარ დედოფლის ხიდი

■ ზემო მაჭახელი, თამარ დედოფლის ხიდი

■ კარჯხალის ხიდი

■ ზემო მაჭახელი, შინდიეთის თემის ირემეთის ჯამე

■ ზემო მაჭახელი,
ეფრატის ნაეკლესიარზე
ალამრთული ჯამეს დამხმარე
ნაგებობის ნაწილი

■ კაიშის მთავარნეგელოზების
ეკლესიაში,
წმიდა გიორგისადმი
მეწირული ხის შუბები

ლაშქარის მერი
ორო